

Akadémiai doktori értekezés

Sonkoly Gábor

A kulturális örökség történeti értelmezései

Budapest, 2016

MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya

Tartalomjegyzék

Bevezetés	4
1. fejezet – A történelem és a kulturális örökség viszonya	10
2. fejezet – A történeti városi táj fogalomtörténete	31
3. fejezet – Bécs és a bécsiek szerepe a Bécsi Memorandum megfogalmazásában	79
4. fejezet – Az örökségtelepülés közössége: Hollókő, a „világvédett falu”	124
5. fejezet – Regionális és nemzeti jegyek a közép-európai világörökségi helyszínekben	141
6. fejezet – Az „Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete” Pannonhalma újkori territorializációja	168
7. fejezet – „Sokan bizonyossággal állítják, hogy Attila hun birodalmának központja Tokaj volt.” Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál	185
Konklúzió	214
Táblázatok és Ábrák jegyzéke	229
Felhasznált források és irodalom	231

Bevezetés

Michel Melot, a francia Általános Örökségi Leltár¹ egykori igazgatója megjegyzi, hogy az UNESCO kulturális kifejezések sokszínűségei védelméről és előmozdításáról szóló Egyezménye körül kialakult polémiák gyökere abban áll, hogy nem létezik olyan kultúra fogalom, amely akár az UNESCO által használt nyelveken is ugyanazt jelentené: „tudjuk, hogy különbség van a francia *culture* és az angol *culture* szó között. A kettő közötti jelentős eltérések okán Freud híres könyvének a címét kétféleképpen fordították franciára: az egyik *Rossz közérzet a kultúrában*, a másik *Rossz közérzet a civilizációban*, és egyik sem felel meg a német *Kultur* kifejezésnek. Franciaországban egy művelt ember (*homme cultivé*) nem pusztán civilizált embert jelent, ahogyan az angol *literacy* sem feleltethető meg egyszerűen a francia *lettrés*-vel, így azt nem is lehet franciára lefordítani.”² Melot után sorolhatnánk még a példákat, amelyek azt bizonyítják, hogy a világ kulturális öröksége már csak az elnevezése kapcsán sem fejezhet ki egyetemes értékeket, hiszen nyelvi meghatározottságuknál fogva a Részes Államok képviselői mást és mást értenek alatta. Az UNESCO létrejötte óta egymást követő belső értelmezési konfliktusok legutóbbi eklatáns példája épp a kultúra fogalom kodifikálása körül csapott fel, és újra felvetette annak a kérdését, hogy egyáltalán mit jelent a kulturális örökség. A viták ellenére ugyanakkor az UNESCO Világörökség Központ nemhogy folytatja tevékenységét, de a 2000-es évekre a szervezet legsikeresebb egységévé vált, amely – többek között – két látványosan bővülő világörökségi listát fejleszt és kezel. Az inherens fogalmi ellentmondások ellenére ugyanis mind a világörökség, mind az ahhoz kapcsolódó figyelemre méltó mennyiségű normaadó dokumentum egyetemes referenciát jelent nemcsak a műemlék-, természet- és örökségvédelem számára, hanem a kortárs

¹ Az *Inventaire général du patrimoine*-t 1964-ben hozták létre André Malraux és Andrés Chastel kezdeményezésére. Melot 1996-2003 között, a leltár 2005-ös decentralizálása előtt volt az országos hivatal igazgatója.

² Melot 2012: 210.

identitáskonstrukciók szempontjából is. Jelen kutatásommal nem az volt a célom, hogy elveszek a(z egyetemes) kultúra lefordíthatatlan, mégis széles körben alkalmazott fogalmára vonatkozó könyvtárnyi szakirodalomban. Arra tettem kísérletet, hogy elvégezzem a kulturális örökség folyamatosan bővülő fogalmában a 2000-es évek elején bekövetkezett szembeötlő változások egyik, a szellemi örökségnél és a kulturális sokszínűségnél talán kevésbé reflektált, de a kutatási területemre jelentősen ható új fogalom, a történeti városi táj fogalom- és recepciótörténeti elemzését. Ahogy a kutatás során lenni szokott, az eredeti kérdés újabakat eredményezett, és a városi örökség nemzetközi meghatározása a világörökség más – főként nemzeti – szinten való referenciaszerepéhez is elvezetett.

A történeti városi tájat, a városi örökség nemzetközi védelmének legutóbb kodifikált fogalmát³ azzal a céllal határozták meg, hogy lefedje a városi „világörökségi helyszínekben és környékükön tapasztalt kortárs beavatkozások (*interventions*)”⁴ lehető legszélesebb körét. A történeti városrészek ugyanis egyre kevésbé tudnak ellenállni a városfejlődés következményeinek, másrészt a kulturális örökség védelmében is olyan új fogalmak jelentek meg (szellemi örökség, kulturális sokszínűség, fenntarthatóság) az elmúlt húsz évben, amelyek kezelése új technikákat kíván. A történeti városi táj ugyanakkor nem csak az örökségvédelem egy új kategóriája, mivel két szerzője olyan „megközelítésként”⁵ határozza meg, amely mind a kulturális örökség védelmében, mind a várostervezésben paradigmaváltást jelent.

Várostartörténészként először a fogalom szokatlan összetétele keltette fel az érdeklődésemet. Mivel a „történeti” és a „városi táj” együttes használata nem szokványos, az új fogalom eltérő értelmezéseket tesz lehetővé, ami minden bizonnyal megegyezik a szerzők szándékával, de kétséget ébreszt gyakorlati

³ Az UNESCO az alábbi két normaadó dokumentum keretében határozta meg a történeti városi táj fogalmát: A történeti városi táj megőrzéséről szóló nyilatkozat (UNESCO 2005c), A történeti városi tájról, mint új nemzetközi eszközről szóló ajánlás (UNESCO 2011).

⁴ UNESCO 2005d: 36.

⁵ A történeti városi táj két atyja két, az UNESCO hagyományától eltérően nem az UNESCO-nál megjelentetett kötetben mutatják be a fogalom bevezetése mögött meghúzódó szándékaikat. Az első kötet egy általános bevezetés, míg a második egy többszerzős kötet, ami a fogalom különböző aspektusait és elemeit ismerteti. Bandarin – van Oers (2012); Bandarin – van Oers (2015).

alkalmazásának sikerét illetően. Már maga az első jelző, a „történeti” jelentős változást jelez a kulturális örökség fogalmának folyamatos bővülésén belül: ez az első alkalom, hogy a kulturális örökség egyik kategóriája elnevezésében is utal a történelemre. Bár angolul elég világosan elkülönül a „*historic*” (történeti jelentőségű) és a „*historical*” (múltbeli, a történelemmel kapcsolatos), ez az eltérés más nyelveken általában egyetlen jelzővel nem visszaadható, így a fogalom szükségszerű fordításaiban – lévén a nemzetközi szabályozás része – egyszerűen fogalmi kapcsolatot képez az örökség és a történelem között. Ez nemcsak magyarul van így, hanem az fogalmat jegyző UNESCO hivatalos nyelvein is, mivel a francia *historique*, az orosz *у́чюпуческу́й* és a spanyol *histórico* egyaránt magában foglalja mind a „*historic*”, mind a „*historical*” jelentését. Az eredeti fogalmi finomság tehát elvész a fordítás közben, és így a kifejezés bevezetéséről nemzetközi viták jelentős részében is újabb alkalmat arra, hogy az örökség történelemként jelenjen meg. Ezzel a megfontolással láttam hozzá a kulturálisörökség-diskurzus első olyan elemének történeti értelmezéséhez, amely közvetlenül utal a történelemre – hivatásomra –, illetve a városi örökségre – érdeklődési és kutatási területemre.

A történeti városi táj „megközelítésként” való meghatározása ugyanis a fogalom mögött rejlő tudományos ambíciókat is jelzi, amelyek a fogalmat magyarázó két kötetben nyíltan meg is jelennek. Az ilyen szándék pedig méltán tarthat számot nemcsak a várostörténész, hanem minden várossal foglalkozó kutató – építész, várostervező és társadalomtudós – érdeklődésére. Mint említettem, a történeti városi táj a kulturálisörökség-diskurzus része, amiből arra is következtethetünk, hogy a kulturális örökség legújabb fogalmain keresztül immár arra a szintre ért el, hogy mintegy öt évtizedes fejlődésének eredményeként önálló tudományként határozza meg magát. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani a kulturális örökség tanulmányok megnevezés alatt történő eltérő tudományos intézményesülési formák látványosan növekvő száma. Míg azonban a néprajzosok és az antropológusok évek óta vitatkoznak a kulturálisörökség-diskurzusnak a történeti városi tájjal szinte egyidős, annál mindössze két évvel korábban kodifikált, az ő diszciplínáikat jelentősen befolyásoló szellemi örökség

hatásairól,⁶ addig a történészek vonakodnak megbecsülni a kulturális örökség kortárs fogalmi bővülésének a történettudományra gyakorolt hatásait. A kulturális örökséghez sorolható fogalmak és megközelítések ugyanakkor egyre nyilvánvalóbban hatolnak be a társadalmi, politikai vagy akár a közgazdasági diskurzusokba úgy, hogy a laikus társadalmi szereplők és döntéshozók számára a két terület felcserélhető, vagy épp az örökség látványos intézményesülésének hatására összeolvad. Kívülről nézve mindkét tudásforma a múltra hivatkozva konstruál jelen identitásokat, úgyhogy nehezen megkülönböztethetők egymástól.

Kutatásom a történeti városi táj példáján keresztül kívánja megmutatni, hogy miért szükséges a történettudomány és a kulturális örökség közötti határ meghúzása, illetve azt, hogy milyen következményekkel járhat a kulturális örökség fogalmi bővülése a történettudomány számára (1. fejezet), valamint, hogy a kulturális örökség történetét is meg lehet fogalmazni történeti problémaként (2. és 3. fejezet). Először a nemzetközi szervezetek normaadó dokumentumainak diskurzuselemzésén keresztül vázolom fel a városi örökség védelmének fogalomtörténetét, aminek köszönhetően a kortárs városi örökségvédelem alapvető ismérveit is sikerül meghatározni (2. fejezet). Ezt követi a történeti városi táj megfogalmazása körülményeinek vizsgálata Bécs szerepének elemzésén keresztül, mivel a város igen fontos szerepet játszott a fogalom kidolgozásában, amire első alkalommal a 2005-ös Bécsi Memorandumban került sor (3. fejezet). Mivel kortárs történeti témákat érintek, szükséges volt olyan elméleti megfontolások alkalmazása, amelyek számot vetnek a jelenkor különleges jellegzetességeivel, és alkalmasak azoknak az újkorra vonatkozó, a modernizációval kapcsolatos beazonosítására. Nagy segítségemre volt a prezentizmus elmélete, amely szerint a jelenkor egyik fontos ismérve az a speciális időfelfogás, amely akkor jön létre, amikor a jövőorientált modernizmust fokozatosan felváltja egy jelenközpontú mentalitás. Ezt pedig a múlttal szembeni kritikátlan megszállottság jellemzi, ami „bolyhos” (*fuzzy*) – pontos tudományos meghatározással nem rendelkező és nem is kívánó – fogalmakon keresztül

⁶ A témával foglalkozó számos munka közül azokat soroljuk fel, amelyek a legátfogóbb képet nyújtják a vitákról: Bortolotto 2011; Fabre – Iuso 2009; Fejős 2005: 67-78; Poulot 1998: 265-308; Smith – Akagawa 2009.

nyilvánul meg. A bolyhos fogalmak legelterjedtebb és legsikeresebben intézményesült tagja a kulturális örökség, amely konszenzusos jellegénél fogva a társadalmi identitások megkonstruálásának minden szintjén – nemzetközi (egyetemes és kontinentális), regionális, nemzeti, helyi – alkalmazható. A többszintű alkalmazásból származó belső ellentmondások saját diskurzusán belül nem jelentenek problémát, mivel azok – pontos megfogalmazások híján – a sokszínűség kifejeződéseként kerülnek értelmezésre. A történeti elemzés számára ugyanakkor igen fontos mutatói annak, hogy a különböző társadalmi csoportok és szereplők hogyan használják ezt az új normát önazonosságuk kifejezésére, illetve egy újrafogalmazott vagy feltalált identitás érdekében való mozgósításra.

A kutatás második részében a történeti városi táj fogalomtörténete kapcsán megismert világörökségi diskurzust, illetve annak közép-európai, és főleg magyar helyszíneknél való alkalmazását vizsgáljuk meg.⁷ Ezzel az egyik legfontosabb célunk épp a különböző identitáskonstrukciós szintek közötti különbségek meghatározása és értelmezése. A helyi örökség fogalmát az első európai világörökségi falu, és egyben az első magyar világörökségi helyszín, Hollókő Ófalu kapcsán határozzuk meg (4. fejezet). Az ezt követő három fejezet az egyetemes és a helyi szint között közvetítő szintek (nemzeti és regionális) szerepére kérdez rá a helyszínek dokumentációjához tartozó történeti indoklások, bemutatások értelmezésével. Ennek során hat magyarországi világörökségi helyszín történeti leírásának kritikai elemzését végzem el úgy, hogy az alapvetően nemzeti szintre, azaz a kortárs magyar nemzetépítésre fókuszáló vizsgálat során⁸ a nemzeti jellegzetességeket regionális – közép-európai – összehasonlítás segítségével domborítom ki.

⁷ Az elemzés során többször fel fog merülni, hogy mennyiben összevethető az örökség/kulturális örökség az eredetnyelvekben (angol, francia, esetleg olasz) és a befogadó nyelvekben. A közép-európai értelmezéseknél figyelembe veszem Trencsényi Balázs általános megállapítását, mely szerint: „A kelet-európai kontextusok paradigmatis érvénnyel vetik fel a fogalmak és nyelvek transzmissziós folyamatainak, illetve szerkezeti modifikációinak kérdését. Ebből fakad az is, hogy e kultúrák vizsgálata során a nyugat-európai anyag elemzésére kialakított fogalmi keretek radikálisan megkérdőjeleződnek, és állandóan szembesülnünk kell azzal a kérdéssel, hogy vajon egy adott jelenség vagy diskurzustípus megragadható-e a meglévő fogalmi keretek között.” Trencsényi 2002: 158.

⁸ A kortárs magyar nemzetépítésről szóló munkák általában nem veszik figyelembe a kulturális örökséget sem indikátorként, sem szereplőként. Gyurgyák 2007: 535-549. Kántor 2014: 90-101. Zombory 2011.

Ebben az egységben először az foglalkoztat, hogy a világörökségi helyszínek kiválasztásából illetve az indoklások szövegéből mennyiben következtethetünk az adott nemzetépítés kortárs állapotára (5. fejezet) a közép-európai államok, illetve Magyarország viszonylatában. Ezt követően előbb Pannonhalma világörökségesítését vizsgálom a főapátság újkori territorializációjának elemeként (6. fejezet), majd az eddigi három utolsó magyar világörökségi helyszín, három kultúrtáj történeti bemutatását hasonlítom össze előbb egymással, majd közép-európai megfelelőikkel (7. fejezet).

A kutatások során végig szem előtt tartom a kulturális örökség, mint a történettudománnyal kimondva–kimondatlanul rivális tudásforma intézményesülésének jelentőségét. Az 1. fejezetben sikerül a két terület kapcsolatára vonatkozóan egy olyan periodizációt megállapítani, ami jól elkülöníthető korszakokra bontja a kulturális örökség fogalmi fejlődését. A konklúzióban a legutolsó, kortárs korszak jellegzetességeire hívom fel a figyelmet a fogalom magyarországi intézményesülése kapcsán. Természetesen azt sem feledem, hogy a kutatás témája miatt az elemzés módszertani kereteinek meghatározása nagyobb jelentőséggel bír, mint a történeti távlat hiányában csak korlátozott formában levonható következtetések.

Első fejezet

A történelem és a kulturális örökség viszonya

Bevezetés

Figyelemreméltó, hogy a történelemtudomány, a történeti időn alapuló nemzeti, illetve civilizációhoz kötődő identitások elsődleges képviselője vonakodva reagál a kulturális örökség legújabb fogalmi fejlődéséből származó kihívásokra. Holott számos társadalmi szereplő számára a történelem és a kulturális örökség felcserélhető fogalmak, vagy akár rokon értelmű szavak, mivel mindkettő a múlttal foglalkozik, pontosabban a múlt jelenben való felhasználásával. A városi örökség védelmére vonatkozóan egy évtizede megfogalmazott nemzetközi fogalom, a történeti városi táj⁹ például az első olyan, a kulturális örökség szókincsébe tartozó kifejezés, amely nevében is utal a történelemre, és akár a történelem mezejébe való behatolásnak is tekinthető, hiszen a legtöbb nyelv ugyanazzal a jelzővel illeti azt a fogalompárt, amit az angol „*historic*”, illetve „*historical*” melléknevekkel különböztet meg. A kulturális örökség nem szándékosan, és főleg nem kidolgozott stratégia mentén kérdőjelezi meg a történelem helyzetét, ahogy azt például a francia szociológia, majd más társadalomtudományok tették a 19. és a 20. század fordulóján. A kulturális örökség fogalmának bővülése mögött inkább a kortárs identitáskonstrukciókhoz kapcsolódó társadalmi és kulturális gyakorlatok változását kell sejttenünk, amelyek intézményesülését ezeknek a konstrukcióknak minden szintjén megfigyelhetjük. A

⁹ Az UNESCO hivatalos nyelvein történeti **városi** tájként (*Historic Urban Landscape, Paysage urbain historique*) megfogalmazott kifejezés történeti **települési** tájként jelenik meg a magyar tudományos nyelvben 2009 óta. (Meggyesi, 2009, p.1.) Ekkor ugyanis a 42. Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem így módosította Román András első, 2005-ös „történeti városkép” fordítását. A 2005-ös fordítás nem szerencsés, hiszen nem jelenik meg benne a *town*-, ill. *cityscape*-től való elmozdulás, holott a tájkép fogalmának bevezetésével épp egy új örökségvédelmi filozófiát és gyakorlatot kívántak meghirdetni. A „történeti települési táj”-fordítás figyelembe veszi e fogalmi változást, ám az „*urban/urbain*” kifejezés „települési”-ként való fordítása nem problémamentes. A magától értetődő „városi” kifejezéssel kimaradna ugyan a népi (falusi) tárgyi örökség, ami magyar, ill. közép-európai szempontból különösen jelentős, ám a „városi” jelző elhagyásával az eredeti kifejezést megfogalmazóinak azon szándéka tompul, hogy ezen új fogalom jórészt arra szolgál, hogy a korunkat jellemző mindent elsöprő urbanizáció viszonylatában értelmezzék és kezeljék a városi örökséget. Nem véletlen, hogy a Történeti Települési Táj első angol nyelvű szakkönyvének alcíme: Örökségkezelés egy Városi Évszázadban (*Managing Heritage in an Urban Century*). (Bandarin – van Oers, 2012)

világörökségtől kezdve, az Európa Parlament közös európai örökség-felfogást célzó 2015-ös határozatán át,¹⁰ a nemzeti örökség-törvények széles körén¹¹ keresztül a gomba módra szaporodó helyi hagyományteremtő fesztiválokig a kulturális örökség nemcsak a kortárs identitás-konstrukciók elengedhetetlen elemévé vált, de nem ritkán a múlt innovatív, jórészt kritikátlan, ha úgy tetszik, történetietlen felhasználására szolgál számtalan példával. A történészek leggyakrabban zavartan elfordulnak, vagy illetékesség híján csak legyintenek a múltértelmezések kontrollálatlan burjánzása láttán, ami részben azzal is magyarázható, hogy a kulturális örökség túlságosan kortárs ahhoz, hogy történettudományos kutatások tárgyává váljon, hiszen magyar, illetve közép-európai kontextusban alig néhány évtizedes múlttal rendelkezik. Ez a magatartás ugyanakkor nem indokolt, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom egyre intenzívebb kortársiasságot, azaz kutatói tevékenységének egyre felhasználóbarátabb aktualizálását várja el a történettől, amely elvárás a történetírás elméleti vitáira is visszahat.¹² A történészek kulturális örökséggel szembeni gyakori prudériájának másik oka valószínűleg az, hogy a kulturális örökség alapvetően nem tudományos fogalom, azaz nem a bölcsész- és társadalomtudományok belső fogalmi

¹⁰ European Parliament 2015.

¹¹ Az UNESCO honlapján elérhető egy széleskörű adatbázis a nemzeti örökségtörvényekre vonatkozóan, amelynek elemzése során kiderül mennyire nem egységes az örökségfogalom a világ különböző országaiban. http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=33928&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. A nemzeti örökségről szóló törvények egyik leglátványosabb példája a magyar Hungarikum törvény (2012. évi XXX. tv., módosítva 2015. évi LXXX. tv.). A törvényi meghatározás alapján a "hungarikum: gyűjtőfogalom, amely egységes osztályozási, besorolási és nyilvántartási rendszerben olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelöl, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítménye." (<http://www.hungarikum.hu/node/86> – Letöltés: 2015. december 29.) A lista elemeit egy jelenleg huszonegy tagú bizottság válogatja ki, amelynek tagjai közül mindössze egyet delegál a Magyar Tudományos Akadémia, míg tizenkilencet politikai és adminisztratív szervezetek. Jelenleg az igen heterogén, össze nem vethető lista nyolc kategóriába sorolt ötvenöt elemet tartalmaz, amelyek a fröccstől és a makói hagymától indulva a Kürt Adatmentésen és a Vizsolyi Biblián keresztül „Puskás Ferenc világszerte ismert és elismert életművéig” terjed. Bár a lista automatikusan tartalmazza az összes magyar tárgyi és szellemi világörökségi helyszínt, illetve elemet, a Hungarikum törvényt a Magyar Állam mégsem küldte el az UNESCO adatbázisába, ami jól mutatja, hogy milyen jelentős különbségek lehetnek a kulturális örökség értelmezésében és felhasználásában az identitásképzés különböző szintjei között.

¹² François Hartog a történelem kortárs társadalmi szerepéről, megítéléséről szóló könyvében mutatja be, hogyan „vált a jelen nevében a kortársi(asság) (*le contemporain*) társadalmi (*sociétal*) és politikai imperatívusszá, megkérdőjelezhetetlen evidenciává”, és ebből következően a történelemből hogyan lesz az „emlékezet szakembere”, akitől azt várják, hogy megmondja, „valójában mi is történt”. Hartog 2013: 46–49. A történész erre az elvárásra való egyik szemléletes reakciója „az idegen múlt közelítése” munkáiban azáltal, hogy egyre nagyobb előszeretettel használja a jelenidőt. Gyáni 2009: 20.

fejlődésének a szükségszerű következménye.¹³ Ugyanakkor a kulturális örökség már csak azért is számot tarthat a történeti kutatás érdeklődésére, mivel az a kortárs, igencsak tagolt társadalom, amelyhez a történész maga is tartozik, egyre inkább a kulturális örökséghez kapcsolható populáris – vagy ha úgy tetszik participatív – múltértelmezésekben keresi identitásának elemeit, referenciáit. Ha pedig a történész figyelmen kívül hagy egy ilyen nyilvánvaló változást, akkor könnyen juthat abba a helyzetbe, hogy anélkül lesz kénytelen elszenvedni annak következményeit, hogy érdemben kifejthette volna róla a véleményét. Úgy tűnik, hogy Fernand Braudel 1950-es intése, amit a kortárs történészekhez intézett mára sem veszítette el érvényességét: „Ugyanakkor magukat a saját neveltetésük és preferenciáik által korlátozott történészeket is meg kell győzni. Gyakran megtörténik, hogy erős és gazdag hagyományok befolyása alatt, egy teljes nemzedék anélkül halad át egy szellemi forradalom korszakán, hogy részt venne benne.”¹⁴ Ha a történészek nem kívánnak idővel örökség-szakértőkké válni, időszerű, hogy vagy meghatározzák a tudományukat a folyamatosan duzzadó kulturális örökség mezejétől elválasztó határvonalat, vagy megtalálják a két terület egyesítésének nekik tetsző módját.

Bár óriási nemzeti, diszciplináris vagy tematikus eltérések jellemzik mind a történelmet, mind a kulturális örökséget, mindkét terület éppen elég nemzetközi és elterjedt ahhoz, hogy teoretikus összehasonlításuk nemcsak indokolható, de a további kutatás megalapozása számára is lehetőséget teremtsen. Ugyan a történelem és az örökség együttélését a 18. és a 19. század fordulójától számíthatjuk, a két terület kapcsolata csak akkor vált problematikussá, amikor az örökség kulturális örökséggé fejlődött, és ennek a folyamatnak is csak a második, az elmúlt két-három évtizedre jellemző korszakában. Ennek a fejlődésnek az első korszakát – a példaértékű francia események alapján – Michel Melot „a kultúra átadja helyét az örökségnek”¹⁵ megfogalmazással foglalja össze. A francia példa azért úttörő jellegű, mert ez az örökség első olyan fogalmi és gyakorlati intézményesülése, melynek során az örökség magába foglalja a művészetek, a műemlékvédelem és a kultúra adminisztrációját, kezelését és terjesztését. Ennek az intézményesülésnek az első képviselője a világ első, 1959-ben létrehozott kulturális minisztériuma volt, illetve az 1962-es André

¹³ A tanulmányban történelem alatt a történettudományt kortárs, legszélesebb értelmében értjük, azaz olyan diszciplinának, amely különböző tudományágain keresztül a bölcsész-, és társadalomtudományokhoz egyaránt tartozik.

¹⁴ Braudel 1969: 32.

¹⁵ Michel Melot 2005: 25-43.

Malraux-féle törvény. Idővel minden nyugati nemzet megtalálta, hogy hogyan intézményesítse az örökségvédelmet a saját hagyományainak megfelelően. A francia állami logikától eltérő formát jelent az 1983-ban létrehozott Angol Örökség Alap (*English Heritage Trust*),¹⁶ amelyet 2015-ben – megnövekedett feladatai miatt – kettéosztottak: az Új Angol Örökség Alap mellett megalapították a Történeti Angliát (*Historic England*), melynek elnevezése jól mutatja, hogy az örökség nem csak a városi örökségvédelmen keresztül hatol be a történelem mezejébe. Az 1972-es Világörökségi Egyezmény, majd az ahhoz kapcsolódó viták és dokumentumok kialakítottak egy egyetemes szaknyelvet és diskurzust, ami alapvetően az angol-szász és a francia örökségfelfogást tükrözte, és szupranacionális hivatkozási keretet jelentett. A nemzetközi kulturális örökség fogalom kialakulásának és elterjedésének első szakasza az 1960-as és 1980-as évek között zajlik, azaz egybeesik azokkal az évtizedekkel, melyek során a történelemben és rokontudományaiban olyan alapvető episztemológiai viták indultak el, amelyek a „fordulatok” gyűjtőfogalommal leírt változásokhoz vezettek. Ezek a fordulatok csak részben magyarázhatóak az adott diszciplínák belső paradigmaváltásaival, részben fontos, ekkor történő társadalmi, kulturális és mentalitásbeli változásokra is próbáltak reflektálni. A folyamat második, az 1990-es években kezdődött szakaszát nemcsak a kulturális örökség fogalmának egyre összetettebb jellege, illetve a kulturális örökség kezelésének látványos adminisztratív expanziója jellemzi, hanem a kulturális örökség mind számottevőbb jelenléte a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban. A bölcsész- és társadalomtudományok képviselői egyre gyakrabban kerültek abba a helyzetbe – különösen Észak-Amerikában és Nyugat-Európában –, hogy definiálniuk kellett saját tudományáguk és az újonnan létrejövő kulturális örökség tanulmányok viszonyát. Ennek a helyzetnek megfelelően a történelem és a kulturális örökség kapcsolatát firtató összehasonlítás erre az utolsó két-három évtizedre vonatkozik.

A két terület összehasonlításával három kérdést szeretnénk megválaszolni:

- Hogyan tölti/töltheti be a történelem, mint hagyományos identitásépítő tudományág jelenleg ezt a szerepet egy folyamatosan bővülő kulturálisörökség-fogalom mellett?

¹⁶ 2015-ben az *English Heritage*-et kettéosztották *Historic England*-re és az új *English Heritage Trust*-ra, ami arra utal, hogy a kulturális örökség nem csak a városi örökség területén ér össze a történelemmel.

- Milyen módszerrel, illetve szempontok mentén lehet ezt a két, eltérő háttérrel rendelkező tudásformát összehasonlítani?
- Milyen eredményeket várhatunk egy ilyen összehasonlítástól, illetve hogyan hasznosíthatóak ezek az eredmények a további történeti kutatás számára?

A történelem és a kulturális örökség kortárs értelmezése

A történelem és a kulturális örökség összehasonlításához elsőként a két fogalom lehető leginkább egyértelmű definíciójára van szükségünk arra a korszakra vonatkozóan, amit a kulturális örökség terjeszkedésének második korszakaként határoztunk meg. Mivel ez a korszak a mi jelenkorunk, kénytelenek vagyunk mindkét fogalmat változása közben megragadni. A történelmet belső bizonytalansága és a külső hitelvesztés alakítja át, míg a kulturális örökség egyre több belső ellentmondással lesz terhes, ahogy a védendő tárgyak, helyszínek és gyakorlatok egyre szélesebb körét foglalja magába, illetve azáltal, hogy tudományos intézményesülése országról országra, de szinte intézményről, intézményre változó keretek között történik.

Bár sokszor próbálták már meghatározni a kulturális örökséget a tudományoktól elválasztó határt, azt – több okból kifolyólag – sosem sikerült egyértelműen definiálni. Először is ez nem egy áthatolhatatlan határ, hiszen ugyanaz a személy egyszerre lehet kutató és/vagy örökséggyártó, örökségszakember adott helyzetétől függően. Másodszor, a letűnt vagy hagyományos kulturális gyakorlatokat a jelen identitásépítésekhez felhasználó érdeklődők nem feltétlenül veszik észre az alkalmazott kulturális javak történeti, illetve örökség-alapú értelmezése közötti különbségeket. Harmadszor pedig, a kulturális örökség folyamatosan bővül, ezért nem igazán lehet elválasztani semmitől, aminek valaha is köze lett volna az identitásépítésekhez, legyen az a történelem vagy bármely más bölcsészet, ami korábban ezeknek a folyamatoknak a legfőbb referenciáját jelentette, és amelyek a kulturális örökség megjelenését szakmai területük folyamatos megsértéseként érzékelhetik.

Az elmúlt néhány évtized alatt a kulturális örökség rendületlen előretörésével együtt járó tudományos intézményesülésnek két típusát figyelhattuk meg: (1) azon tudományágak és tudományterületek, amelyek eredeti feladata azoknak a tárgyaknak

a megőrzése, amelyek idővel „tárgyi örökségként” lettek definiálva, gyakran besorolódtak az örökségtudományok közé, ami nem egyszer az intézményi keretük átalakulásához is vezetett, ahogy például Franciaországban történt a Nemzeti Örökség Intézet (*Institut national du patrimoine*) 2001-es megalapításakor; (2) kulturális örökség tanszékek, szakok és programok jelentek meg a bölcsész- vagy társadalomtudományi karokon, amelyek gyakran megzavarták a többi kutatót, hiszen nem volt világos, hogy ezek az új kezdeményezések azért jöttek-e létre, hogy a kulturális örökség által kitermelt új társadalmi valóságokat kutassák, vagy éppen azért, hogy segédkezzenek a kulturális örökség nevében létrehozandó új identitások kialakításában. A kissé homályos Kulturális Örökség Menedzsment/Kezelés, amely azon túl, hogy nevesítette a kulturális örökség politikai és gazdasági bekötéseit, nem járult hozzá az alapvető kettősség fel- vagy megoldásához, mivel mindkettőre vonatkozhatott. Sőt akár egyikre sem, hiszen jelentheti akár a kulturális turizmus kezelését is. Bár a kulturális örökség tanulmányok két legújabb irányzata megpróbál elméleti alapot kovácsolni, amely túlmutat ezen a kettősségen, sem a „konstruktivista” sem a „kritikai” irányzat nem tesz többet, minthogy megpróbálja alkalmazni a fordulatok utáni bölcsész- és társadalomtudományok elméleti eredményeit a kulturális örökségre. A konstruktivista megközelítés tárgya azoknak „a tudáshoz kapcsolódó mentális valóságoknak a vizsgálata, amelyek kulturális reprezentációkat és kulturális önazonosságot hoznak létre.”¹⁷ A kritikai örökségtanulmányok megnevezés pedig lényegében egy politikailag korrekt, nyugtalanított örökségfelfogást jelent, amely az egykori fehér gyarmatoknál (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland) megfigyelhető kortárs nemzeti öntudatépítéshez kapcsolódik, amelynek fontos eleme a korábban elnyomott őslakosság kulturális javainak és percepciójának beemelése a nemzeti örökségi kánonba.¹⁸ A kritikai jelző ebben az esetben tehát nem a kritikai társadalomtudományos megközelítést jelenti, hanem az arra vonatkozó szemléletbeli változást, hogy mit tekintünk örökségnek.

A történelemtudomány kortárs társadalmi megítéléséről szóló 2013-as könyvében François Hartog, francia történész a kulturális örökséget a prezentista történeti rend egyik kulcsfogalmának tartja, ami szerves részét képezi annak „a többé-kevésbé rendszernek tekinthető négyesnek, amit az emlékezet, a megemlékezés, az

¹⁷ Rudolff 2006: 52.

¹⁸ A Kritikai Örökség Tanulmányok Szövetségének kiáltványa itt érhető el: <http://archanth.anu.edu.au/heritage-museum-studies/association-critical-heritage-studies>. Leoltás: 2016. február 24.

örökség és az identitás alkot annak ellenére, hogy ez a négy fogalom sem története, sem léptéke alapján nem összevethető.”¹⁹ E fogalmak egyik legfontosabb közös jellemzője az, hogy nem rendelkeznek pontos definícióval, így remekül illeszkednek a prezentista rendbe. „A történész ugyanakkor mégsem hagyhatja őket figyelmen kívül”²⁰ kutatása során, mivel egyre inkább átveszik a társadalom által korábban ráruházott szerepet, amely szerint a múlt ismeretében megjósolhatta a jövőt.

Hartog a történelem kortárs szerepét kutatva határozza meg ezt a prezentista fogalmi keretet, amely azáltal, hogy magában hordozza a modernitás és a prezentizmus dichotómiáját, arra is alkalmas, hogy a két renddel megfeleltessük az időben egymást követő történelmet és kulturális örökséget. Az egymást váltó történetiség rendjei modell²¹ dinamikus szembeállítást tesz lehetővé a modernista rendben kialakult bölcsész- és társadalomtudományok, valamint az Hartog által bevezetett prezentista négyes tagjai között. A dinamikus jelzõt azért használjuk, mert e négyes tagjainak intézményesülése – tudományos ambíciók híján – nem jár együtt az érintett bölcsész- és társadalomtudomány megszűnésével, de egyre gyakoribb használatuk a prezentista társadalmi elvárásokhoz való folyamatosan alkalmazkodásra készíti az érintett tudományágakat. Ezek a fogalmak nem feltétlenül rendelkeznek tudományos ambíciókkal, hanem. Részben ezekkel az elvárásokkal magyarázhatjuk azt a számos fordulatot is, amely a bölcsész- és társadalomtudományokat jellemezte az elmúlt harminc évben, ám ezek a társadalom számára gyakran nem úgy jelentek meg, mint a széles közönség elvárásait kielégítő kísérletek, hanem e diszciplínák saját alapját és hitelét megkérdőjelező bizonytalanság, zavaró relativizmus.

Ezzel egy időben a kulturális örökség, korának törekvő gyermeke, a prezentista négyes legjobban intézményesült tagja²² növekvő társadalmi hitele és referenciaszerepe egyre fontosabbá vált, mivel különösen alkalmasnak bizonyult a prezentista identitásépítés számára. Ebben a folyamatban pedig a történész, akárcsak a többi bölcsész kutató, egyre gyakrabban jelenik meg olyan kulturális javak vagy

¹⁹ François Hartog ebben a könyvében a történelem kortárs társadalmi funkcióira kérdez rá. Megállapítása szerint „a jelen kortársiasság (*le contemporain*) társadalmi és politikai imperatívusszá, megkérdőjelezhetetlen evidenciává vált”, és ennek következtében a történelemből az „emlékezet szakembere” lett, akitől azt várják, hogy megmondja „mi is történt valójában.” Hartog 2013: 46-49.

²⁰ Hartog 2013: 50.

²¹ Hartog 2003.

²² Az emlékezethez, a megemlékezéshez és az identitáshoz képest a kulturális örökség kiterjedt intézményi hálózattal és törvényi szabályozással rendelkezik, amely az identitásképzés minden társadalmi szintjén tetten érhető a nemzetközitől a helyiig.

társadalmi/kulturális gyakorlatok megőrzésének szakértőjeként, melyeket a tudományágától idegen fogalmakkal és megközelítésekkel határoznak meg. A prezentizmusnak nemcsak kortárs, Hartog-féle – modernitással szembeni – meghatározása szolgál a történelem és a kulturális örökség közötti kapcsolat megragadására, hanem annak korábbi értelmezése is, amely arra a nem ritka történészi hibára utalt, amely a jelen nézőpontjából írta le a múltat,²³ hiszen a kulturális örökség számára ez nemhogy hiba, hanem szinte elvárás a szellemi örökség meghatározása és intézményesülése óta.

Mivel a kulturális örökség eredetileg adminisztratív fogalom volt, terjedésének második korszaka előtt igen kevés történész érezte annak szükségét, hogy határt húzzon saját diszciplínája és e terjeszkedő fogalom közé. Végül David Lowenthal, brit geográfus-történész, az, aki az első részletes elemzésen alapuló kísérletet tette a kulturális örökség és a történelem összehasonlító meghatározására az 1990-es években. Könyve konklúziójában arra a következtetésre jut, hogy a két terület viszonyát sem azzal nem lehet rendezni, ha „történeti kutatással támasztjuk alá az örökségbe vetett hitet”, sem azzal, ha „a történelem részének tekintjük az örökséget,” mivel az előbbi „elmosná a hit és a tény közötti határt”, az utóbbi pedig „hitelesítené az örökségen alapuló tekintélyét, és ezzel olyan garanciával látná el az örökséget, amit az nem is kér is nem is érdemel meg.”²⁴ Lowenthal „népi hitként”, illetve „öntudatos dogmaként”²⁵ határozza meg az örökséget, aminek „keresztes lovagjai csodálkozva figyelik, hogy a történelem még mindig kiváló egészségnek örvend.”²⁶ Tizenöt évvel később ugyanakkor François Hartog már azt feszegeti, hogy miért veszíti el a történelem a múlttal való viszonyunk meghatározására vonatkozó hitelét a kulturális örökséget is magában foglaló prezentista fogalmi rendszerrel szemben.

A történelem *versus* kulturális örökség probléma kulcskérdését jelentő hitelesség, illetve hit arra a változásra irányítja a tekintetünket, ami a történelem társadalmi használatában és megítélésében az utóbbi időben bekövetkezett. De hogyan kelthet kételyt az örökség azokkal a diszciplínákkal – mindenekelőtt a történelemmel – szemben, amelyek elvben az objektivitás alapjára épültek? Hartog végül azzal a megállapítással zárja le a történelemben vetett hit történetét, mely szerint „a 20. század végére a történelem az onnipotencia állapotából az impotencia irányába

²³ Fischer 1970.

²⁴ Lowenthal 1998: 250.

²⁵ Lowenthal 1998: 1.

²⁶ Lowenthal 1998: 250.

mozdult el.”²⁷ Elvesztette tehát a 19. század elejéről származó kiváltságát, amely feljogosította arra, hogy döntően befolyásolja a (nemzeti) identitást, valamint, hogy a múlt feltárásával determinálja a jövőről alkotott képet. Korszakunkra már csak egyike annak a számtalan kulturális gyakorlatnak, amely egymással versengve hoz létre újfajta önazonosságokat. A történelem azokra a vádakra, melyek szerint a nemzetben belül elnyomottak elleni diszkrimináció,²⁸ valamint a civilizáció és a modernizáció nyugati fogalmainak erőszakos, nyugati narratívák mentén való terjesztésének évszázados ügynöke,²⁹ azzal válaszolt, hogy kifejtette a „connected”, „shared”, illetve globális történelmet.³⁰ Mindez azonban csak annak elismerése, hogy mára elvesztette kezdeményező, példaadó szerepét, és külső modelleket követ. Számos kutató azzal magyarázza a kulturális örökség látványos térnyerését, hogy a történettudomány vonakodott megfelelni annak a társadalmi elvárásnak, hogy asszisztáljon a népi-közösségi identitásépítések múltképek megteremtéséhez. Megkésett, és csak bizonyos országokra jellemző válasznak tekinthető, hogy a történettudományon belül nagyobb teret kaptak a korábbi marginális területek,³¹ illetve az, hogy az „alkalmazott történelem” számtalan formája indult el az intézményesülés útján.³²

A nyilvánosság felé mozduló történelem, és a tudományos ambíciókat tápláló kulturális örökség így egyre közelebb kerül egymáshoz, és mind gyakrabban találkoznak. Sőt, látszólagos hasonlóságuk (mindkettő a múltat használja jelen, illetve jövőbeli identitások kialakításához) miatt a társadalom laikus része – ideértve a politikusokat és más döntéshozókat, akik egyre inkább érdeklődnek mindkét fogalom iránt az Hartog által is említett fogalmak kortárs elburjánzása okán – gyakran összekeveri, felcseréli őket. Ebből következően egy egyszerű kétpólusú szembeállítás vagy összehasonlítás valószínűleg épp a két fogalom kortársi feszültségét takarná el. Ha pedig egy markáns határvonallal próbálnánk meg elválasztani a történelmet az öt

²⁷ Hartog 2013: 29.

²⁸ Nora 1997: 1579.

²⁹ A vádlók széles köre az USA-ból induló, az 1990-es évekre jellemző *World History* mozgalomtól, amely a történetírást hagyományos „Európa-centrikus” orientációjától kívánta felszabadítani, a különböző occidentalizmusok képviselőiig terjed. Ez utóbbiak felsorolását lásd. Buruma – Margalit 2004.

³⁰ Hartog 2013: 272.

³¹ Marginális területek alatt a történettudomány azon részeit értem, amelyek a legközelebb helyezkednek el a laikus közönséghez, illetve amelyek kifejezetten a társadalom széles köréhez szólnak. Az utolsó két alfejezetben részletesen foglalkozom ezekkel a területekkel.

³² Wolfgang Hardtwig – Alexander Schug 2009.

körülvevő prezentista fogalmaktól, akkor nem vennék figyelembe ezeknek a fogalmaknak azt a, talán legkarakteresebb tulajdonságát, hogy belső ellentmondásaikat és következetlenségeiket nem felszámolandó hibának, hanem rugalmasságuk kifejeződésének tekintik.

A történelem és a kulturális örökség összehasonlításának szempontjai

Az általános bizonytalanság elméletét és az ehhez kapcsolódó bolyhos logikát³³ (*fuzzy logic*) Lofti Zadeh hasonló felvetések megoldására dolgozta ki, mint amilyenek minket is ahhoz vezettek, hogy összehasonlítsunk egy tudományágat egy bizonytalan, bolyhosnak tekinthető fogalommal. Zadeh szerint elmélete „három alapvető szempontból különbözik minden más elmélettől.”³⁴ (1) abból a feltevésből indul ki, hogy az információ egy általánosítható kényszer; (2) a kétpólusú logika helyett a bolyhos logikát használja, ami a közelítésen és az odatartozás szintjén alapul; (3) kompatibilis a beszélt nyelvvel, azaz pontatlan érzékelésekre, valamint azok kifejezéseire összpontosít. A bolyhos logika utóbbi alkalmazásai bebizonyították, hogy az alkalmas lehet a szituációfüggő emberi érzékelés elemzésére „meghatározatlan és kétértelmű összetevőinek” köszönhetően, amelyeket nem azért érdemes beemlíteni a tudományos vizsgálatba, hogy leegyszerűsítsék a valós élet komplexitásait, hanem, hogy olyan fogalmakat fejlesszenek ki, amelyek segítenek megérteni azokat.³⁵ A mi összehasonlításunk szempontjából ez a megközelítés azt feltételezi, hogy (1) meghatározzuk a történelemnek és a kulturális örökségnek azt az operatív definícióját, amelynek mentén nemcsak szembeállíthatóak, de fogalmi és gyakorlati módosulásaik időbeli változásai is beazonosíthatóak; (2) összeállítjuk azoknak a mutatóknak a sorát, amelyek alapján a két fogalom egymáshoz viszonyított távolsága megbecsülhető. A kortárs identitásépítések különböző aktoraitól összegyűjtött, a két vizsgált fogalomra vonatkozó források anyaga az elemzés keretén belül és a mutatóink alapján válik alkalmassá arra, hogy a kutatás egy későbbi szakaszában meghatározhassuk a két fogalom mindennapi használatában mutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket.

³³ Zadeh 1983: 61-65.

³⁴ Zadeh 2006: 16.

³⁵ Mackenthun – Juterczenka 2009: 15.

Összehasonlításunk céljából tehát mindkét fogalomhoz kell egy operatív definíciót rendelnünk: a történelmet a történettudomány, a kulturális örökséget pedig annak nemzetközi referencialhelyzete fogja jelenteni. Míg a történettudomány intézményesülése viszonylag könnyen követhető a kiterjedt historiográfiai szakirodalomnak köszönhetően, ugyanezt korántsem lehet elmondani a kulturális örökségre vonatkozóan. Annak érdekében, hogy a két fogalom, illetve a két hozzájuk kapcsolódó fogalomfejlődés összevethetővé váljon a kulturális örökségre vonatkozóan a következő kitételekkel kell élnünk: (1) bár a kulturális örökség fogalma az eredeti örökségfogalomból származik, számunkra nem általános tudás- /vagy kultúraátadást jelent, hanem az örökségből kulturális örökséggé válás folyamatának második korszakára vonatkozik; (2) bizonyos nemzeti diskurzusokban jelen van egy örökségi „előtörténet,”³⁶ amely meghatározó hatással van arra a kortárs fogalmi fejlődésre, amelyet olyan nemzetközi intézmények határoznak meg, mint az UNESCO vagy az Európai Unió.³⁷ (3) a kulturális örökség nemzetközi definíciója már annak európai/nyugati megfeleltetésével kapcsolatban is komoly elméleti és gyakorlati kérdéseket vet fel,³⁸ a világ más tájain való adaptálás pedig olyan,

³⁶ Meg kell különböztetnünk az örökségvédelem nemzeti történeteit a kulturális örökség nemzetközi intézményesülésétől. Az előbbi nemzetenként eltérő időszakokhoz vezethető vissza, amelyek a 18. század utolsó évtizedétől a 19. század középső harmadáig nyúlnak vissza. Az utóbbi ezzel szemben csak az 1960-as években indul meg, és az 1970-es években válik befolyásos nemzetközi referenciává úgy, hogy egyes nemzeti példák – mindenekelőtt az amerikai, az angol és a francia – különösen nagy hatással lesz rá. Az angol, francia és német örökségvédelem összehasonlító elemzését az előtörténetre vonatkozóan Astrid Swenson végezte el. (Swenson 2013.) A kulturális örökség nemzetközi intézményesülése angolul és franciául történik, amelyek nemcsak az UNESCO és az EU gyakorlati hivatalos nyelvei, hanem történetesen azok a nyelvek, amelyek a leghosszabb nemzeti örökségvédelem (*'heritage'*, *'patrimoine'*) nyelvei is. Gyakran elfelejtik, hogy a világ legtöbb nyelvén az örökség jövevényszó, vagy inkább jövevényfogalom. Ebből pedig az következik, hogy a nemzetközi fogalomká váló kulturális örökségnek az átvétele a befogadó társadalmakban nem feltétlenül vonatkozik ugyanazoknak a társadalmi realitásoknak a kijelölésére, mint azokéban, ahonnan a fogalom származik. Az újlatin nyelvek esetében valószínűleg kisebb ez a probléma a francia *'patrimoine'* könnyű megfeleltetése kapcsán, ám olyan nagy nyelvek, mint például a német, amely a 19. századtól kezdve kifejlesztette a saját belső szó- és fogalomkincsét az örökségvédelemmel kapcsolatban bizonytalan arra vonatkozóan, hogy hogyan ültesse át a nemzetközi terminológiát belső hagyományába.

³⁷ Még a mai angolban is találunk példát arra, hogy a *'heritage'* csak a tárgyi, műemléki örökségre vonatkozik, amit „elitistának vagy csak a bevett történelmen belül értelmezhetőnek gúnyolnak”, míg a történelem progresszívabb színben jelenik meg. (Lásd. például Thompson 2014.) Ami arra figyelmeztet, hogy a kulturális örökség adott esetben még annak az országnak az örökséghasználataival sem feleltethető meg, amelyből eredetileg származik.

³⁸ Swenson szerint a németben a 19. század során két fogalom fejlődése (*'Denkmal'* és *'Heimat'*) feleltethető meg az angol, illetve francia örökség értelmű kifejezésekkel, ezért az *'Erbe'* (örökség) kifejezés vizsgálatát el sem végzi. Erre egyébként Regina Bendix is csak

esetenként occidentalista természetű elméleti megfontolásokhoz vezet, ami a történelem posztkolonialista megítélésére is hatással van.³⁹ Mindezekből kiindulva a kulturális örökséget olyan kortárs jogi-adminisztratív fogalomként határozzuk meg, ami arra szolgál, hogy választott tárgyak, tájak, gyakorlatok, stb. alapján kialakított, a társadalom minden szintjén (az emberiség egészétől a helyi közösségekig) megnevezhető és értelmezhető identitásformákat határozzon meg nemzetközi kánonjainak és normaadó missziójának köszönhetően.

A mutatók rendszere

Mivel a két fogalom legfontosabb közös jellemzője az, hogy a jelen identitásképzés céljából értelmezi a múltat, a mutatók első csoportja az időfelfogáshoz kapcsolódik. Hartog modellje alapján korszakunkat a történetiség két rendjének együttélése jellemzi. Arra vonatkozólag még nem alakult ki konszenzus, hogy hogyan nevezzük azt a kortárs korszakot, mely akkortájt kezdődött, amikor a kulturális örökség fogalma is kialakult. A „posztmodern” jelző csak a korábbi (modern, azaz „új korszak”) periódus megtagadására szolgálhatott,⁴⁰ de pozitív meghatározást nem hordozott, így arra sem volt alkalmas, hogy identitás adjon a „túl”-nak.⁴¹ A modern idők toposzába beépített meghaladhatatlanság⁴² ahhoz vezetett, hogy megelégedjünk a kortársiság semleges fogalmával, ám ez megint csak alkalmatlan arra, hogy kielégítse jelenkorunk önazonosságra törekvő igényeit.⁴³ Korszakunk pozitív

egyszer utal az identitáskonstrukciók kereteit elemző munkájában. Eszerint az *Erbe* a *Volkskunde* szókincsébe tartozik. (Bendix 1997: 161.) Az ilyen értelmű *Erbe* és a nemzetközi dokumentumokból lefordított *Kulturerbe* kapcsolatának megállapításához további kutatásra lenne szükség.

³⁹ A tárgyi és a szellemi örökség kettősét gyakran úgy interpretálják, mint a nyugati és a nem-nyugati felfogás közötti különbség kifejeződését. Az ázsiai városok esetében, például, ezt a sarkos megfogalmazást olvashatjuk: "current conservation practices in Western countries rely heavily on physical retention and restoration of built heritage, whereas, Eastern or Asian heritage preservation has a strong focus on the intangible heritage". Thisbigcity.net 2015.

⁴⁰ A posztmodern viták magának a történelem meghaladásának megfogalmazásához, azaz a *posthistoire*, „egy történelem utáni kor” érzékeléséhez is elvezetnek, ami jól mutatja milyen szorosan összefonódik konceptuálisan a modernitás és a történelem. Belting 2006: 251.

⁴¹ A „túlön levés” (*beyondism*) dilemmájára vonatkozóan lásd. van Eijnatten et al. 2013: 3-20.

⁴² A temporalitás szempontjából a „modern” olyan mozgó célpontot jelent, amely folyamatosan kivetül a jövőre, így nem elérhető vagy meghaladható.

⁴³ A „kortárs” jelző anélkül utal a jelenre, hogy ahhoz olyan pozitív identitást kapcsolna, amellyel egy nemzedék vagy egy korszak megkülönböztethetné magát másoktól.

meghatározásának⁴⁴ a hiányát magyarázhatja az is, hogy még nem telt el a szükséges idő ahhoz. Ahogy Reinhart Koselleck megállapította a *Neuzeit* fogalmával kapcsolatban: „Bármely periódust csak bizonyos idő elteltével hozhatunk diakronikusan közös nevezőre, önthetünk olyan fogalomba, amely összefogja a közös struktúrákat.”⁴⁵ Ezt a magyarázatot kiegészítheti vagy felválthatja az a feltételezés, mely szerint nem áll rendelkezésünkre a temporalitás olyan – például nem lineáris – konceptualizált formája, ami karakteresen elválna a történeti időn alapuló bevett tudományos időfelfogásoktól. Az időfelfogás jelen változása, jelesül a dicső múltból a semleges jelen felé való elmozdulás, általában úgy jelenik meg, mint a modernizációból, ezáltal a történeti idő kialakulásával megindult folyamatokból való kiábrándulás. Ebből következően az időfelfogás összehasonlításunk fontos tényezője lesz.

A két fogalom közötti legfontosabb különbségként a társadalomban betöltött elméleti és gyakorlati szerepüket szokás említeni. Ennek megfelelően az összehasonlítás mutatóinak második csoportja az ideológiai tartalmakra – vagy épp ezek hiányára – kérdez rá, illetve azokra a közösségekre, melyek meghatározó normaadó szereppel bírnak erre vonatkozóan. A mutatók harmadik, legkisebb csoportja ezen kérdéskör alcsoportjának is tekinthető, mivel egy kiemelt társadalmi szereplő, a történész szerepét próbálja meghatározni a két vizsgált területen belül. A mutatókat kettős rendszerbe soroltuk, mely arra szolgál, hogy egyrészt a két vizsgált terület kölcsönös operatív viszonyrendszerét megrajzoljuk, másrészt, hogy idővel megállapíthassuk a történelemnek, illetve a kulturális örökségnek a jellegzetességeit kortárs szövegekben, társadalmi eseményekben és gyakorlatokban.

Az összehasonlítást három egyszerű táblázatba rendeztük, amelyek megjelenítik a mutatók szerint kialakított ellentétpárokat. Természetesen mindegyik ellentétpár részletes kifejtést érdemelne, abból kiindulva, hogy a kulturális örökség sikerét gyakran a történelemből és rokontudományaiból való kiábrándulással

⁴⁴ A korszak pozitív meghatározását jelenthette volna a „reflexív modernitás” megnevezés, amit azzal a céllal határoztak meg az 1990-es években, hogy a posztmodern dekonstrukciója után „újrafogalmazzanak szabályokat, illetve a döntésekhez alapokat,” ám ez a „bizonytalanság visszatérését” nem kötötte új temporalitáshoz, illetve nem kérdezett rá az időfelfogás kérdésre, illetve a bolyhos fogalmak referenciaként való mind meghatározóbb voltával sem vetett számot. A fogalom egyrészt az elmúlt húsz évben nem vált globális elnevezéssé, másrészt az elemzésünk szempontjából megkerülhetetlen jelenségeket nem, vagy csak érintőlegesen kezeli, ezért nem használtuk a kulturális örökség és a történelem összehasonlításánál. Beck et al. 1994: 11.

⁴⁵ Koselleck 2003: 350.

magyarázzák. Az alábbiaknál részletesebb elemzés ugyanakkor a kortárs historiográfiai viták és dilemmák olyan szintű figyelembevételét kívánná meg, mely eltérítene vizsgálatunk fókuszát a kulturális örökség történeti értelmezésétől.

A történelem és a kulturális örökség összehasonlítása

Az időfelfogás szempontjából a kulturális örökséget a jövőtől való félelem jellemzi, amiben a hagyomány védelme kompenzálja a halványuló fejlődést, és a korábban remélt forradalmat az elkerülhetetlen katasztrófa váltja fel. Mégpedig egy olyan társadalomban, amit minden korábbiánál jobban jellemez a várható átlagéletkor kitolódása, és ennek következményeként, a személyes múlt és a személyes emlékezet felértékelődése. Ehhez pedig jobban illik a belső, személyes idő, mint a tudományos periodizáció vagy a külső idők által megszabott kronológia.⁴⁶ Az időben való létezés egyre inkább minőségi, amennyiben a személyes emlékeken alapul, azokból táplálkozik és így biztosítja a hitelvesztett ideológiák felfüggesztett narratíváitól és időmeghatározásától való függetlenséget⁴⁷ éppúgy, mint a túlélésre játszó, rövidtávú politikai diskurzusoktól valót.⁴⁸ A „múlt négy lehetséges temporalizációja” közül a modern történetírásra jellemző „lineáris, kronológikus, epochálisan tagoló” által felülírt korábbi módok (mitikus, folklórszerű, annalesszerű) hiteles elbeszélési technikákként térnek vissza megteremtve annak lehetőségét, hogy „a diszkurzív idő a történelem objektív, ’reális’ időrendje fölé keveredjen.”⁴⁹ A – valószínűsíthető természeti – katasztrófa előestéjén az időfelfogás léptéke is megváltozik: az emberalapú történeti időt felváltja a klimatikus – Föld, vagy világegyetem alapú – idő, amely jobban is illeszkedik az ökológiából kinövő fenntarthatósághoz. A fenntarthatóság oszlopai közül az utolsóként beazonosított kultúra kifejezésére pedig a kulturális örökség bizonyul a legmegfelelőbbnek, mivel ez egyrészt elvben már nem

⁴⁶ K. Horváth Zsolt az „idő fogalmának dekomponálása” kapcsán jegyzi meg Martin Kohlira hivatkozva, hogy „az ’én’ és a köré szerveződő „saját idő” a legfontosabb szervező instanciává vált.” K. Horváth (2015) 114. Ez pedig nemcsak a társadalomtudományokra általában igaz (Kohli szociológus), hanem a történettudományra is, ahogy azt Kövér György találóan összefoglalja: „átkerül a hangsúly a személyes történelemre. Nem az, ahogy volt, hanem az, ahogy megéltük történelmére.” Kövér (2006) 8.

⁴⁷ Hartog 2010: 13-17.

⁴⁸ Marc Abélès, francia politikai antropológus vezette be a túlélési politika (*politique de la survie*) antropológiai fogalmát a kortárs politikákra vonatkozóan, aminek egyik fontos jellemzője a lebénult (bizonytalan) időfelfogás. Abélès 2006.

⁴⁹ Gyáni 2010: 234.

a meghaladott emberiség/civilizáció kontra természet dichotómiára épül, hanem egyre inkább a kettő szerves védendő egységére, amit a kulturális örökség legújabb kategóriái (kultúrtáj, természeti és kulturális sokszínűség, integritás) híven ki is fejeznek. Másrészt a kulturális örökség a fenntarthatóság szempontjából korántsem elhanyagolható gazdasággal is szoros kapcsolatban áll a turizmuson, a kreatív iparágakon, illetve munkaerőpiaci szerepén keresztül.

1.1 Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása az időfelfogáson keresztül

Történelem	Kulturális örökség
Modernitás	Prezentizmus
Fejlődésalapú	Hagyományalapú
Külső idő	Belső idő, saját idő
Objektív idő	Diszkurzív idő
Távoli múlt	Közelmúlt
Periodizált (mennyiségi) idő	Minőségi idő periodizálás nélkül
Ideologikus idő ⁵⁰	Felfüggesztett vagy bénult idő
Elbeszélő idő	Kritikátlan idő
Történeti idő	Klimatikus idő

Ahogy a kulturális örökségnél az időfelfogás szempontjából a személyes időérzékelés a meghatározó, úgy elméleti tartalmánál a participativitás és lokáltság, illetve közösség alapú meghatározása a döntő. A történelmet pedig el lehet utasítani azzal, hogy a múlt hamisan objektív és elitista interpretációját nyújtja, valamint, hogy a társadalmi csoportok, nemzetek és civilizációk közötti megkülönböztetés ügynöke volt hosszú ideig. Az etnikai identitáskonstrukciók nehezebben választják azt a történelmet, amely hosszú évtizedeken keresztül a nemzeti és nacionalista ideológiák legfőbb szócsöve volt. Benedict Anderson megkülönbözteti a klasszikus nacionalizmust, amely „a múlt megszállottjaként a jövőre koncentrálnak” a kortárs etnicizmustól, ami „a múlt megszállottjaként semmilyen fókuszált érdeklődést nem

⁵⁰ Könnyen belátható, hogy „egyetlen történeti elbeszélésből sem hiányzik a morális és politikai mondanivaló,” amit a történettudomány úgy próbál elfedni, hogy „referencialitásnak álcázza a reprezentációt.” Gyáni 2015: 21.

mutat a jövő iránt.”⁵¹ A nemzetközi egységet és a lokális participációt egyszerre megtestesítő kulturális örökség a történelemnél sokkal jobban megfelel mind a szupranacionális, multikulturális és globalizáló tendenciáknak, mind a helyi közösségek elvárásainak, akik épp ezektől a folyamatoktól érzik veszélyeztetve fennmaradásukat. Az egyén – vagy örökös –, aki korábban alávetett helyzetbe került a történettudomány objektív megközelítése miatt, most dicsőséggel tér vissza a kulturális örökség áthagyományozásának megkerülhetetlen aktoraként.

1.2 Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása elméleti/ideológiai tartalmuk alapján

Történelem	Kulturális örökség
Objektív	Szubjektív
Tudományos	Jogi-adminisztratív
Elit(ista)	Demokratikus
Az egyén áldozat	Az egyén aktív szereplő
Nemzeti ⁵²	Multinacionális
Nemzeti	Etnikai
Partikuláris/Specifikus	Kulturális sokszínűség
Megosztó	Egyesítő
Nyugati	Globális
Civilizatórikus ⁵³ (a Vadember távoli) ⁵⁴	A Vadember kortárs

Nemcsak az egyén státusza változik, hanem a történészé is, akire társadalmi szempontból egyre kevésbé van kutatóként, tudósként szükség. Ugyanakkor egyre gyakrabban hívják, hogy *stakeholder*-ként vegyen részt a kulturális örökséghez kapcsolódó projekteken, vagy szakemberként a fenntartható fejlődést célzó

⁵¹ Anderson 2011: 136-137.

⁵² A nemzet természetesen maga is változik, és a posztmodern történetírás felszabadító hatására "lassanként oda jutunk, hogy a történész már nem kizárólag a nemzet hivatott szószólójának a szerepében tetszelegve szólhat mindannyiunk múltjáról." (Gyáni 2003: 80.)

⁵³ Jürgen Habermas Koselleck alapján megfelelteti az „újkor világtörténi minőségét” a „történelemnek, mint egységes, problémákat életre hívó folyamatok képzetének” kialakulását. Habermas 1998: 11.

⁵⁴ A globalizáció és a tömeges migráció nemcsak a 19. századból eredő nemzeti és egyetemes történeti kategóriák és narratívák relevanciáját kérdőjelezte meg, hanem magának a civilizációnak azt az evolucionista felfogását is, ami a fejletlen Vadembert elmaradottsága miatt a múltba helyezte. Lenclud 2010: 43-67.

multidiszciplináris elemzésekben. A megsokszorozódó megemlékezési ünnepségeken pedig a történész egyre inkább az esemény egyfajta gyógyítójaként (*thaumaturge*)⁵⁵ van jelen, akinek értékelik ugyan a mesemondó képességeit, de kritikai véleményéből már nem kérnek.

1.3. Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása a történész szerepén keresztül

Történelem	Kulturális örökség
Történnettudós	A történész mint szakember
Történnettudós	A történész mint tanú
Történnettudós	A történész mint <i>stakeholder</i>
Történnettudós	A történész mint gyógyító

A kulturális örökség hatása a jelen történelmére

Igazságtalan lenne, ha nem említénénk mindazokat az erőfeszítéseket, amelyeket a történészek tettek, hogy kielégítsék a társadalom, illetve a rokontudományok képviselői felől érkező igényeket. A fordulatok utáni történelem kétségtelenül nem ugyanaz, mint ami a 19. században volt, de még az 1970-es évekhez képest is jelentősen megváltozott. Különböző megközelítéseket fogalmaztak meg a történelem léptékének és fókuszának megváltoztatására az *Alltagsgeschichte*-től kezdve a *microstoriá*-n és az *oral history*-n keresztül a köztörténetig (*public history*). Az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) szerinti szemlélet még az örökség logikáját is beemelte e történettudományba, mivel – ahogy Pierre Nora kijelentette – „maga a nemzet olvadt bele az örökségbe.”⁵⁶ Összehasonlításunk szempontjából az a kérdés, hogy mennyi jutott el ezekből a változásokból a társadalom laikus részéhez, és mennyiben feleltek meg a külső elvárásoknak korszakunkban, amikor a kiterjedt jelen – Koselleck klasszikus modelljét használva – szemmel láthatóan nem képes arra, hogy összekösse a történeti tapasztalást az elvárással. Ebben a helyzetben pedig az elvárásokat (1) elhagyják, hogy elkerüljék a csalódást; (2) a történeti tapasztalás által végzetesen fenyegetettnek tekintik azokat, ami a fenntarthatóság elméletének és gyakorlatának mind összetettebb kidolgozásához vezet; vagy (3) az érintett közösség

⁵⁵ Dumoulin 2003: 327-343.

⁵⁶ Hartog 1995: 1232.

hatókörében tartják, és az ezen belül folyó, még a helyileg kontrolálható identitáskonstrukciókhoz igazítják az elvárásokat.⁵⁷ Az első két opció igazából közömbös a kortárs történettudomány számára, hiszen az első egy nyilvánvaló zsákutca, a másodikat pedig azzal, hogy – elméletileg és gyakorlatban egyaránt – összefogja a természeti és a kulturális javakat – elfoglalta a kulturális örökség.

A harmadik lehetőség ugyanakkor nemcsak vonzó kilátást jelent a történettudomány számára, hanem arra is alkalmas, hogy ezt figyelembe véve folytassuk összehasonlító elemzésünket. Ez ugyanis, a történettudomány belső szerkezetében végbement olyan jelentős változásokkal köthető össze, amelyek a történelem korábban marginálisnak tartott – a szélesebb közönség felé forduló – ágainak intézményesüléséhez vezettek. Már Lowenthal is hangsúlyozta az iskolai történelem jelentőségét a történelem és a kulturális örökség viszonyrendszerében (“az iskolai történelem inkább örökség, mint történelem”),⁵⁸ ami mellé az elmúlt tizenöt évben a köztörténet és a „történeti kultúra” (*Geschichtskultur*, *cultura histórica*) társult. Ez utóbbit „a társadalmi párbeszéd olyan dinamikus folyamatoként határozzák meg, melyen keresztül a múltértelmezéseket elterjesztik, megtárgyalják és megvitatják,”⁵⁹ ami már csak egy lépésre van a *Citizen History*-től (a *Citizen Science* tagjától, ami a nem akadémiai tudományosság régi gyakorlatának korszerű megnevezése), az Európai Bizottság által mostanság támogatott *Social Platform*-tól („kollektív kutatás”),⁶⁰ valamint a történetírás ko-kreatív formájától, amelyben a történész könnyen abban a helyzetben találja magát, hogy már csak egy a *stakeholder* –ek között. David Brett szerint a történelem már nem egy elvont főnév, hanem ige, ami arra szolgál, hogy kifejezze önazonosságunkat (“*we history*”).⁶¹ Ezzel azt is magyarázza, hogy miért veszítette el a történész kizárólagos autoritív helyzetét a múltra vonatkozóan a jelen társadalmi és kulturális viszonyok között, amiket a sosem látottan magas várható életkor, a terjedő diaszpórák identitáskonstrukcióinak

⁵⁷ Paul Ricœur-nek a történeti idő megkonstruálásáról szóló cikke alapján Bernard Lepetit – megállapításunkhoz hasonlóan – arra a következtetésre jut a történelem jelenéről írott, az *Annales* negyedik generációja által meghirdetett kritikai fordulat számára paradigmatis tanulmányában, hogy a történészek nem engedhetik, hogy a bizonytalanná vált elvárási horizontok hatására megszakadjon a múlt és a jelen kapcsolata. Ehelyett azon kell dolgozniuk, hogy ne tűnjön el az elvárási horizont, és ennek érdekében szerény, pontosan megtervezett, az adott közösségre szabott projekteket kell megfogalmazniuk. Lepetit 1995: 297-298.

⁵⁸ Lowenthal 1998: 125.

⁵⁹ Marces n.n.

⁶⁰ Imminga-Berends 2013.

⁶¹ Brett 1996.

különleges történeti elvárásai, a szaporodó kisebbségi identitások, stb. jellemeznek. A történettudomány felsorolt marginális területei nyitottabbak ezek iránt a változások iránt, így ezek integrálása a történelem és a kulturális örökség összehasonlító elemzésébe kiegészíti eddigi rendszerünket, és egyben fejlődésében is bemutatja a két terület egymáshoz való viszonyát, sőt annak korszakolását is lehetővé teszi az alábbiak szerint:

1. A tudományos intézményesülés előtt (az 1800-as évek előtt)

Hivatalos történelem	Népi történelem
----------------------	-----------------

2. A történettudomány korszaka (1800-as évek – 1960-as évek)

Történelem (Történettudomány)		Örökség (<i>patrimone, Denkmalschutz, Heimatschutz, patrimonio, kultúrjavak, stb.</i>)
Történettudomány	Iskolai történelem	

3. A posztmodern viták korszaka (1970-es évek – 1980-as évek)

Történelem (Történettudomány)	Kulturális örökség (első korszak: intézményi keretek kialakulása)
Iskolai történelem	

4. A prezentisa bizonytalanság korszaka (1990-es évek –)

Történelem (Történettudomány)	Kulturális örökség (második korszak: bővülés és tudományos ambíciók)
Iskolai történelem köztörténet <i>Geschichtskultur</i> <i>cultura histórica</i>	
Kulturális örökség tanulmányok	

A történelem és a kulturális örökség hosszú történetében bekövetkező egyik legkézzelfoghatóbb változást a két területet összekötő, a történelem marginális ágai

által kitöltött szürke zóna mind összetettebb formája és mind gyakrabban megfigyelhető tudományos intézményesülése jelenti. Ez a zóna ugyanis már nemcsak arra való, hogy a történettudomány eredményeit közvetítse a szélesebb közönség felé, hanem egyre inkább szolgál arra is, hogy a múltra vonatkozó laikus véleményeket ismertesse meg, illetve fogadtassa el a történettudománnyal.

Következtetések

Lowenthalnak igaza volt abban, hogy kiemelte az iskolai történelem szerepét a történelem és a kulturális örökség viszonyában az 1990-es évek végén. Bár az iskolai történelem a történettudomány leágazása, kénytelen volt annál hamarabb megfelelni a megváltozott időfelfogással együtt járó társadalmi változásoknak a társadalomhoz való közelsége miatt.⁶² Azoknak, az 1970-es évektől jelentkező anakronisztikus tendenciáknak a hatására, amelyek egyébként a történettudomány egyfajta hitelvesztéséhez és a kulturális örökség felemelkedéséhez vezettek,⁶³ a hagyományos, kronológián alapuló iskolai történelem Nyugaton elmozdult a tematikus történelemoktatás irányába. Ebből következett, hogy a nemzeti történelem nagy évszámai és a politikatörténet problémássá kezdett válni, és így azok ki is kerültek az oktatás homlokteréből.

Az iskolai történelemoktatás reformjai éppúgy, mint a történettudomány marginális területeinek intézményesülése, országonként és tudományos hagyományonként eltérő formát öltöttek, de egyben megegyeztek: megkérdőjelezték a hivatalos történettudomány és a történettudós autoritív szerepét. Ezzel egy időben a kulturális örökség ellenállhatatlanabbnak tűnik, mint valaha, ha arra gondolunk, hogy a világörökségi felterjesztések milyen érzelmeket gerjesztenek a globális Dél országokban, vagy, hogy az Európai Bizottság Horizont 2020 programja milyen nagy jelentőséget tulajdonított a kulturális örökség fogalmának, ami minden bizonnyal még tovább fogja erősíteni a történettudomány szürke zónáját, illetve hozzájárul a kulturális örökség renoméjának további emelkedéséhez. Bár a kulturális örökség legfrissebb fogalmi fejlődésének történelemre gyakorolt hatása nem mérhető ahhoz, amit a szellemi örökség megfogalmazása és kodifikálása jelentett a néprajz és az antropológia számára, a történészeknek figyelniük kéne mind ezekre az új fogalmakra,

⁶² Ferro 2005: 468.

⁶³ Nora 2005: 460-461.

mind az azok hatására létrejövő változásokra saját tudományterületükön belül. Nem lenne szerencsés, ha a történettudomány visszahúzódása a laikus társadalomtól azzal folytatódna, hogy feladja saját perifériáit is ahelyett, hogy újra birtokba venné azokat. Ha a történettudomány nem jelenti be határozottan az igényét a korábban marginális területei felé, akkor idővel akár abba a helyzetbe is kerülhet, hogy már nem ezek az ágak lesznek marginálisak, hanem – a társadalom szempontjából – saját maga. A történelmet és a kulturális örökséget elválasztó bolyhos határvonalat ugyanis nem csak a kulturális örökség oldaláról lehet átlépni. A kortárs történelem számára a kulturális örökség alkalmas, sőt hasznos kutatási tárgy, ami nemcsak e terület beható ismeretét kívánja meg, hanem egy pontos egyensúly kidolgozását is a megfelelő kritikai módszertani megközelítés, illetve aközött, ahogyan a történész magáévá teszi az adott közösségre jellemző identitáskonstrukciókat a fentebb vázolt, az időfelfogásra és az ideologikus tartalomra utaló mutatók mentén.

A kulturális örökség fogalmi fejlődésének számontartása nemcsak abban segíthet a történész számára, hogy nagyobb szerepet játsszon a prezentista tapasztalás és az ehhez illő szerényebb elvárások összekapcsolásában, hanem abban is, hogy a fenntarthatóság, a legelterjedtebb és legbefolyásosabb prezentista elmélet kifinomultabb értelmezését dolgozza ki. Egy „történeti kánon felállítása és ... érvényesítése ma sem kevésbé aktuális, mint volt a történettudomány létrejöttének hőskorában.”⁶⁴ A kulturális örökség kritikai beemelése az új kánonba ahhoz vezethet, hogy a fenntarthatóság problémáját nem bízzák rá teljes mértékben, sőt ez a leggyakrabban említett kortárs ideológia a történelem és rokontudományai kritikai szemléletével gazdagodik. A következő fejezet, a kulturális örökség egyik legújabb fogalma, a történeti városi táj fogalomtörténeti elemzése nemcsak arra szolgál, hogy a kulturális örökség egy elemét történeti problémaként fogalmazzuk meg, hanem arra is, hogy az ehhez szorosan kapcsolódó fenntarthatóságot a maga történetiségében ragadjuk meg.⁶⁵

⁶⁴ Gyáni 2003: 92.

⁶⁵ A történeti városi táj-féle megközelítés egyik fő célja, hogy “összekösse a fenntarthatóságot a történeti városi táj fogalmával.” Bandarin – van Oers 2015: 311-212

Második fejezet

A történeti városi táj fogalomtörténete

Bevezetés

A történeti városi táj fogalma az elmúlt évtizedben a kulturális örökség védelmének megkerülhetetlen fogalmává vált. Nem pusztán arról van szó, hogy e kifejezéssel a kulturális örökség fogalmának folyamatos bővülése (a tárgyi örökségtől a kultúrtájon át a szellemi örökségig) újabb állomásához érkezett, hanem arról, hogy a kulturális örökség fogalma – csaknem fél évszázados fejlődésének köszönhetően – immár olyan önálló paradigmaként kerül megfogalmazásra, amely a kulturális örökség által létrehozott társadalmi, kulturális és gazdasági realitásokat saját rendszerén belül értelmezi és kezeli. Ezeknek a társadalmi és kulturális realitások leírására, illetve kezelésére a nemzetközi szervezeteknél – mindenekelőtt az UNESCO-nál és az ICOMOS-nál – megfogalmazott jogi-adminisztratív jellegű szabályozások szolgálnak, amelyekre egyébként csak részben és közvetve – a döntéshozók tanulmányaiban hivatkozásként, illetve a szakértői vélemények formájában – hatnak az ilyenfajta viszonyrendszerek értelmezésére eredetileg hivatott bölcsész- és társadalomtudományok. A szabályozásokat tartalmazó dokumentumok alapján olyan folyamatot lehet felismerni, amely az Athéni Kartával kezdődött az 1930-as években, és különösen intenzívvé vált az elmúlt tizenöt évben, amikor az egyre gyakrabban újrafogalmazott jogi eszközökkel már nemcsak arra keresik a választ, hogy hogyan lehet minél korszerűbbé tenni a városi örökség védelmét, hanem megpróbálják számba venni és keretbe foglalni az időközben kialakult örökségvárosok, illetve örökségnegyedek életének minél több aspektusát.

Mivel a történeti városi táj az első olyan fogalom, amely hivatalos értelmezéseiben is ilyen céllal került kidolgozásra, a fogalom történeti elemzésének célja annak felderítése, hogy miért vált szükségessé ennek a fogalomnak a kidolgozása a 2000-es évekre, hogyan tagolódik be a városi örökség védelmének több évtizedes történetébe, illetve, hogy az elmúlt tíz év fejleményei alapján vajon elérte-e eredeti célját, azaz megfelel-e azoknak a kortárs elméleti (szellemi örökség és a fenntarthatóság elveinek integrálása a városi örökség védelmébe), szakmai (műemlékvédelmi szakemberek és a modern, illetve posztmodern építészek

szempontjainak harmonizálása) és társadalmi (a helyi döntéshozók és a közösségi participáció szempontjainak érvényesítése) elvárásoknak, amelyek miatt létrehozták. Természetesen megfelelő történeti távlat hiányában ez utóbbi kérdéskör egyben módszertani problémát is felvet, amennyiben a kortárs történetírás lehetőségeit is kijelöli.

Az előző fejezetben azt a következtetést vontuk le, hogy a történész nem hagyhatja figyelmen kívül a kulturális örökség fogalmi fejlődést, illetve annak vizsgálata – a történész érintettsége és a fogalom kortársi jellege miatt – speciális módszertani megközelítés kíván meg. Ez a fogalmi fejlődés valójában folyamatos bővülés, melynek során a környezet és a társadalom mind szélesebb köre kerül örökségként megfogalmazásra, és értelemszerűen az örökségi helyszínek száma is látványosan nő. A 2010-es évek elején a világörökségi helyszínek száma meghaladta az ezret, és ezek több, mint fele városnak tekinthető – vagy úgy, hogy egész városok, városrészek kerülnek fel a listára, vagy városi műemlékek pufferzónája jelöli ki a közvetett védelem alá vont városi területet. Emellett egyre több az olyan nemzeti vagy helyi szabályozás, amely közvetve vagy közvetlenül a világörökségi mintát veszi alapul. A történeti városi táj fogalma tehát a városi örökség több évtizedes fejlődésének jelenlegi összefoglalása, amely így a városi örökség, valamint az azt magában foglaló kulturális örökség fogalomtörténeti fejlődésének következményeként értelmezhető.

A fogalomtörténeti megközelítést tehát a kulturális örökség fogalmának hosszú fogalmi fejlődésével igazolhatjuk, amit az előző fejezetben a prezentista bolyhos fogalmak leginkább intézményesült tagjaként határoztunk meg. A fogalomtörténeti megközelítés különösen hasznos, ha olyan fogalmat próbálunk értelmezni – mint például a kortárs kulturális örökséget –, amely nem rendelkezik pontos meghatározással,⁶⁶ illetve, ami definiálatlansága mellett, vagy épp annak okán túlságosan összetett, így történetisége könnyebben megragadható jellegzetes összetevőinek összehasonlító fogalomtörténeti vizsgálatával. A kulturális örökség zavaró komplexitását tehát a történeti városi táj választásával csökkentettük. A történeti városi táj elemzése során, pedig (1) meghatároztuk a fogalom kialakulása szempontjából jelentős eseményeket és személyeket; (2) megvizsgáltuk a városi táj örökségi és tudományos alkalmazása közti különbségeket; (3) kijelöltük azokat az

⁶⁶ Hans Christian Röhl így foglalja a fogalomtörténet szerepét: „a világos fogalmak hiányát a fogalmak és elméletek történetével szokás pótolni.” Röhl 2008: 10.

ismérveket, amelyek mentén nemcsak a fogalom fejlődéstörténete írható meg, hanem az szélesebb társadalomtörténeti kontextusba is beilleszthető; (4) kiválasztottuk azokat a városi örökség nemzetközi védelmére vonatkozó legjelentősebb normaadó jogi eszközöket (*standard-setting instrument*), amelyek a fogalomtörténeti elemzés forrásbázisát jelentik.

A történeti városi táj fogalmának születését a következő fejezetben fogjuk részletesen elemezni a *Bécsi Memorandum* vizsgálata kapcsán, amely remek alkalmat nyújt a kulturális örökség fejlődése során megjelenő fogalmi újdonságok nemzetközi és helyi recepciójának összehasonlító elemzésére. A Bevezetőben említettük, hogy a kulturális örökség védelmének korábbi fogalmaihoz képest a történeti városi táj kezdeményezői könnyebben beazonosíthatóak. Francesco Bandarin, velencei építész, az UNESCO Világörökségi Központjának igazgatója (2000-2011), majd az UNESCO kultúráért felelős főigazgató-helyettese (2011-2014); valamint Ron van Oers, holland várostervező, aki 2005-2009 között a Világörökségi Városok Programját vezette, majd a történeti városi táj fogalmának és gyakorlatának terjesztésére létrehozott Ázsia-Óceániai Régió Világörökségi Képzési és Kutatóközpontjának volt haláláig igazgatóhelyettese (2009-2015). Ők ketten voltak az UNESCO részéről a 2005-ös bécsi konferencia fő szervezői, akárcsak a történeti városi tájról szóló két összefoglaló mű szerzői⁶⁷ is. A történeti városi táj első, 2005-ös hivatalos megfogalmazása óta eltelt évtized alatt nemcsak ez a két tudományos munka született, hanem több érintett diszciplína képviselői is kifejtették a fogalomról véleményüket, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a városi táj fogalmának beemelése a nemzetközi jogi szabályozásba a tudományos közeget is reflektálásra készítette, valószínűleg annak okán, hogy a táj fogalma évtizedek óta konjunktúrát élvez épp az érintett tudományágakban.

A városi táj fogalmának kialakulása

Annak ellenére, hogy a történeti városi táj nem valamelyik várossal foglalkozó diszciplína fogalmi újítása volt, a várossal foglalkozó tudományok (legfőképp a földrajz, az urbanisztika, a műemlék- és örökségvédelem, valamint a művészettörténet) már évtizedekkel korábban számos kísérletet tettek arra, hogy a táj

⁶⁷ Bandarin – Van Oers 2012, 2015.

fogalmán keresztül értelmezzék a városi tér és a városi társadalom változásait. A *Bécsi Memorandumot* követően, az új fogalom születésének hatására, ezek a kísérletek még inkább megszorodtak. Az új fogalomhoz köthető reflexiók kapcsolódtak a táj fogalmának már az 1970-es évektől megsokszorozódó tudományos vitáihoz is. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az 2000-es évekre a táj lett a leggyakrabban használt kifejezés a terület és az identitás összefüggéseinek vizsgálatánál. Michael Jakob például egyenesen az „*omnipaysage*” kifejezéssel nyitja a tájról szóló összefoglaló művét,⁶⁸ amivel arra utal, hogy a „napi újságírástól a tudományos publikációkon keresztül a képernyőig (...) és a gondolatainkig”⁶⁹ a táj mára mindenütt jelen van. Az 1990-es évektől kezdve a (kultúr)táj fogalma szerves része lett mind az adminisztratív, mind a tudományos örökségvédelemnek.

A kultúrtáj a kortárs örökségvédelemben olyan helyek meghatározására és védelmére használt fogalom, amelyek a természeti és az emberi (társadalmi-kulturális) kapcsolatának hagyományosan működő, de a modernizáció vagy a globalizáció által veszélyeztetett példái.⁷⁰ A táj és a hagyomány összekapcsolása akár meglepőnek is tűnhet, ha arra gondolunk, hogy a meghatározó nyugat-európai – későbbi UNESCO hivatalos⁷¹ - nyelvekben a 16. századtól jelen lévő táj fogalmát a modernizáció szókincsébe szokás sorolni, amennyiben a világ azon újszerű, objektivizáló és varázstalanított szemléletéhez kapcsolódik,⁷² amelyben a modernizáció hatására a természet tájként jelenik meg.⁷³ Eredetét tekintve tehát a táj épp nem a hagyományos világ- és térszemlélet megőrzésére szolgál, hanem az azzal való szakítást eredményeként jött létre és formálódott az individualizálódó művészet, valamint a professzionizálódó tudományosság és adminisztráció műhelyeiben. Születésekor a táj eltérő jelentést hordozott a germán nyelvekben, ahol területet, illetve az újlatin nyelvekben, ahol képet, és az e kép által reprezentáltat jelölte.⁷⁴ Ez a kettősség mára úgy őrződött meg, hogy a táj kifejezés minden hivatkozott nyelvben – eltérő hangsúllyal ugyan -, de magában foglalja mindhárom eredeti jelentést.

⁶⁸ Jakob 2008: 7-15.

⁶⁹ Jakob 2008: 7.

⁷⁰ A világörökségi kultúrtáj nemzeti használatát a 8. fejezetben vizsgáljuk részletesebben. Itt csak annyiban mutatjuk be a tájfogalom változását, amennyiben a városi táj értelmezéséhez szükséges.

⁷¹ Az UNESCO által hivatalosan használt nyelvek az angol, a francia és a spanyol, emellett az ENSZ hivatalos nyelvein is elérhetőek bizonyos dokumentumok.

⁷² Donadieu – Périgord 2007:10,122.

⁷³ Fontanari 2012: 199.

⁷⁴ Donadieu – Périgord 2007: 9.

A városi táj fogalmának története attól is függ, hogy melyik nyelv alapján írjuk meg. Elemzésünk szempontjából most azt a mozzanatot kell kiemelnünk, amikor a várostervezés mind intenzívebb nemzetköziesedésével, majd az UNESCO egyetemes céllal íródott – angol és francia nyelven megfogalmazott – szabályozásai hatására a különböző nemzeti-nyelvi hagyományok összeérnek. Az ehhez kapcsolódó értelmezések pedig összekapcsolhatók a történeti városi táj fogalmának tudományos értelmezésére tett kísérletekkel, melyeket két egymástól függetlenül, de szinte majdnem egy időben, 2006 márciusában rendezett konferencia anyagai alapján foglalunk össze. Az első műhelykonferenciát a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on szervezték a városi táj interdiszciplináris tudományos meghatározásának céljával, figyelembe véve a fogalom „aktualitását”.⁷⁵ A másik, kétnyelvű konferenciára Montréalban került sor azzal a szándékkal, hogy kutatók és örökségvédelmi szakemberek értelmezzék a történeti városi táj frissen meghatározott fogalmát.⁷⁶ A két konferencia kritikai megállapításai egyrészt számos hasonlóságot mutatnak, másrészt fontos kiegészítői egymásnak.

A városi táj (*paysage urbain*) meghatározásánál Janniére és Pousin a szakirodalom alapján két lehetséges megközelítést különböztet meg: az első a táj általános fogalmán belül értelmezi a városit, a másik pedig a „város anyagi mivoltából” (*matérialité urbaine*)⁷⁷ indul ki. Az első csoportba sorolhatók azok a megközelítések, amelyek a városi táj fogalmán keresztül (1) a városi terület formáit a *tekintet* által határozzák meg; (2) a tájépítészet gyakorlatát követve többféle (építészeti, geológiai, növénytani, stb.) várost *integrálnak*; (3) esztétikai szempontok alapján, a várost *érezkelt* (nem csak látott, hanem egyéb érzékszervekkel is felfogott), a nyelv által meghatározottként értelmezik. A második csoportba tartoznak a várost (1) az infrastruktúrák szempontjából fejlesztő, (2) a szétfolyó megapoliszok várostervezését célzó, illetve (3) a városi transzformációkat fényképezve archiváló megközelítések. Mindezen felsorolt értelmezésekben közös, hogy a városi táj megfogalmazása belső feszültséggel terhes, ugyanis magában foglalja a valóságot és annak érzékelését, azaz a hivatkozottat és a reprezentációt.⁷⁸

⁷⁵ Janniére – Pousin 2007: 10. Ennek a műhelykonferenciának az anyaga szerkesztett formában került kiadásra.

⁷⁶ Procès-verbaux/Proceedings 2010. Mint a cím is mutatja, ebben az esetben a konferencia anyaga csak jegyzőkönyv formájában jelent meg.

⁷⁷ Janniére – Pousin 2007: 11.

⁷⁸ Janniére – Pousin 2007: 12.

A különböző diszciplínák fokozatosan, és nagyjából egy időben jutnak el a városi táj (eredetileg *townscape*) az említett belső feszültséget hordozó meghatározásáig. A fogalom a 19. század végén jelenik meg, és a történeti városokra, városrészekre használják. Igazából a második világháborút követően jön divatba Angliában, ahol a *The Architectural Review* megindulásával a városok újjáépítését a 18. századi uradalmi fejlesztések analógiájára hivatkozó jobbításként,⁷⁹ a modernista építészeti mozgalmakkal való szakításként használják. Hasonló, bár az angolnál jóval átpolitizáltabb tartalommal terjed el a fogalom a francia várostervezésben és földrajztudományban az 1960-as évektől kezdve.⁸⁰ A művészettörténetben a két világháború között jelenik meg a fogalom a városképekre vonatkozóan, míg Európa két, hagyományosan leginkább urbanizált területén – Olaszországban és Belgiumban – a városvédelem már az 1880-as, illetve az 1900-as években is e kifejezés mentén kívánja védeni a történeti városokat. A város esztetizálása folyamán a városi táj a „haza araként”⁸¹ jelenik meg mint a (nemzeti) identitás fontos reprezentatív eleme.

A történeti városi táj felé való elmozdulás, azaz *townscape*-ből *landscape*-be, a francia nyelvben nem ilyen látványos, mivel mindkét kifejezésre a *paysage urbain* használatos. Pedig ez a fogalmi váltás az 1990-es években arra utal, hogy a korábbi – *townscape*-típusú - megközelítések integrálásra kerülnek előbb a várostervezés és a (kulturális) földrajz keretében, ami átvezet a 2000-es évek városi örökségvédelmének új fogalmához. Az 1990-es évek *Landscape Urbanism*-usa például eleinte a városi zöldfelület tervezését, kezelését jelentette, majd környezetvédelmi és ökológiai tartalmat nyert, és ezzel fokozatosan a várostervezés egészét magába kezdi foglalni úgy, hogy a társadalmi mediáció eszközévé válik, átalakítva a város működéséről való gondolkodást.⁸² A városi táj fejlődése így „az ökológia, a társadalmi – valós és szimbolikus - együttélés és a forrásokhoz való jutás szempontjából” egyaránt döntő.⁸³ Hasonló a Kenneth Frampton-féle kritikai regionalizmusból kinövő *megaforma*-elképzelés, amelynek alapja a tájforma (*landscape form*), ahol a táj kifejezésre azért van szükség, mert hármas feladatot lát el: jelöli a városok zöldebbé tételének igényét;

⁷⁹ Sharp 1948.

⁸⁰ Pousin 2007: 25-50.

⁸¹ Jannièrè – Pousin 2007: 19.

⁸² Donadieu – Périgord 2007: 27., Hasonló véleményt fogalmaz meg Michael Jakob. Jakob 2008: 154.

⁸³ Donadieu – Périgord 2007: 43.

integratív; és kulturális szempontból könnyebben érthető a felhasználók számára, mint a korábbi építészeti paradigma.⁸⁴

A montreáli konferencia kritikusai – kimondatlanul – azt kérik számon a *Bécsi Memorandum* új fogalmának meghatározásán, hogy alig veszi figyelembe a városi táj fogalmának kortárs változásait. Gérard Beaudet – hasonlóan a párizsi konferencia felvetéséhez – arra hívja fel a figyelmet, hogy a történeti városi tájat a tekintet határozza meg, és nem a város anyagsága, mint az ICOMOS-féle definícióban, ami egyrészt az új fogalom és a kultúrtáj kategória összeegyeztethetlenséghez, másrészt fogalmi zavarhoz vezet.⁸⁵ A tekintet alapján való meghatározás látszólag a vizuális integritás problémájához vezet,⁸⁶ ám Gordon Bennett,⁸⁷ illetve Julia Gersovitz⁸⁸ véleménye szerint nem az új fogalom operatív hozadékainak kidolgozása a fő probléma, hanem annak meghaladott „modernista” szemlélete. Ezt a tételt fejti ki Julian Smith a 20. századi modern építészetet a 21. századi posztmodernnel szembeállító fogalmi keretben.⁸⁹ Eszerint a *Bécsi Memorandum* az egyikből a másikba való átmenetet jelenti, és így mindkettő jegyeit magán viseli. Smith a modern – építészeti - paradigmát tárgy-megfigyelés-vizualitás, míg a posztmodernt rituálé-tapasztalat-beleélés alapúnak tartja. Az építész-örökségvédő szerepe participatív kulturális meghatározásának hangsúlyozása helyett ebben a kettős rendszerben a szöveg vizuális integritásának kidolgozása kerül fókuszba, mely olyan a szándékra utal, ami a fogalmat a modernitás regiszterében kívánja tartani. Smith szerint ez a modernista építészek szakmai védekező reakciójával magyarázható. Ez az egyik első, a történeti városi táj fogalmának kialakulását paradigma-váltáshoz kapcsoló értelmezés hozzásegít ahhoz, hogy e fogalom geneziséét és a 2005-2012 között lezajlott definíciós fejlődésének folyamatát történeti problémaként határozzuk meg.

A történeti városi táj meghatározása

⁸⁴ Frampton 1999: 78.

⁸⁵ Procès-verbaux/Proceedings 2010: 41-42.

⁸⁶ Procès-verbaux/Proceedings 2010: 43-45. A vizuális integritás kérdésére Gordon Fulton hívja fel a figyelmet a skyline fejlesztése és a városi örökség védelme közötti konfliktusos esetek felsorolásával. A vizuális integritás meghatározásának kérdése az UNESCO számára valószínűleg a történeti városi táj fogalmából eredő legjelentősebb elméleti kihívás.

⁸⁷ Procès-verbaux/Proceedings 2010: 47-48. Bennett egyik fő kritikája a „kortárs építészett” redukált meghatározása a Bécsi Memorandumban.

⁸⁸ Procès-verbaux/Proceedings 2010: 65. Julia Gersovitz szerint a szövegben szereplő „áltörténeti beépítés” (*pseudo-historical design*) olyan modernista kitétel, ami nem vesz tudomást „a mintegy negyven éves posztmodern korszakról”.

⁸⁹ Procès-verbaux/Proceedings 2010: 67-70.

Bandarin és van Oers úgy illesztik be a történeti városi tájat az urbanisztika történetébe, hogy a városvédelmet (*urban conservation*) „modern utópiaként”⁹⁰ határozzák meg, és ezáltal a fogalom az utópiákra épülő várostervezés kortárs korszakának leginkább megfelelő megközelítéseként kerül meghatározásra. A fogalom megközelítésként való definíciója jelzi, hogy nemcsak egy összetettebb örökség-meghatározásról van szó, hanem – az új fogalom mentén – a kortárs társadalmi folyamatok komplex értelmezéséről és kezeléséről, hiszen az „épített környezet védelme többes jelentéssel bír”.⁹¹ az emlékezet, valamint művészeti és építészeti eredmények hordozója, és azáltal, hogy kollektív jelentéssel ruház fel helyeket, elengedhetetlen identitásképzővé válik. Ebben a szerepében közvetít a település múltja és jövője között úgy, hogy megpróbálja „be-, illetve visszailleszteni a városvédelem elveit és gyakorlatát a településfejlesztésbe”.⁹²

A történeti városi táj fogalma ebben a tekintetben az urbanisztika⁹³ történetén belül értelmezhető, amely a 20. század legelején kezd intézményesülni.⁹⁴ Az ideális társadalom elképzelése, illetve megjelenítése már az ókortól kezdve egy ideális település - általában város - formájában történt, és ehhez a hagyományhoz kapcsolódtak a modern várostervezés szellemi előképét jelentő 18-19. századi utópisztikus gondolkodók is. Az intézményesülő urbanisztika minden korábbinál szisztematikusabbá tette az ideális társadalomról alkotott képhez kapcsolt ideális településformák alkalmazását, és mind nagyobb számban képezte ki azokat a szakembereket, akik ezt az alkalmazást voltak hivatottak megvalósítani a fergeteges urbanizáció és az egymást követő ipari-technikai forradalmak közepette. Más tudományágakhoz hasonlóan az urbanisztika is megélte a maga paradigmaváltásait, melyek abból a kiábrándultságból fakadtak, hogy az alapul választott 19. századi eredetű utópisztikus ideológiák (szocializmus, liberalizmus, totalitárius eszmék) mentén kialakított ideálisnak szánt terek nem hozták magukkal az ezektől várt ideális társadalmi berendezkedéseket. A Koselleck-féle megfogalmazást alkalmazva, az

⁹⁰ Bandarin – van Oers 2012: 8-10.

⁹¹ Bandarin – van Oers 2012: 10.

⁹² Bandarin – van Oers 2012: 10.

⁹³ Az angol *urban planning* kifejezést hol város(vagy település)tervezésként, hol urbanisztikaként fordítják magyarra.

⁹⁴ Az első urbanisztikai tanszéket az Egyesült Királyságban 1909-ben (Liverpool), az Egyesült Államokban 1924-ben (Harvard), hazánkban – egy rövid, a Tanácsköztársasághoz köthető 1919-es kísérlet után – 1929-ben alapítják a Budapesti Műszaki Egyetemen.

elvárási horizont és a történeti tapasztalat közti távolság sehogy sem akart csökkenni. A 20. század végére az utópisztikus ideológiáknak immár általános hitelvesztést kellett elszenvedniük, ami alapjaiban átalakította az egymást váltó urbanisztikai paradigmák társadalmi-szellemi tartalmát is: az 1970-es évektől kezdve az ideális tér és az ideális társadalom összekapcsolásában – a központi ideológiák helyett – mind nagyobb szerep jut a lokális identitásnak, aminek egyik szemmel látható kifejeződése a részvételi elv elterjedése és legitimálása.

A kortárs városvédelem, illetve az annak szellemi alapjául kidolgozásra kerülő történeti városi táj „modern utópiaként” való meghatározása egyrészt érthető, másrészt félrevezető. Ez a belső ellentmondás pedig a „modern” jelző választásából ered. A „modern” a városvédelemre, mint új urbanisztikai paradigmára utal, ami illeszkedik a diszciplináris hagyományokba, és igazából kortársat jelent. Ebben az értelemben úgy helyezi a városvédelmet a korábban progresszív várostervezési hagyományba, hogy megszabadítsa ez előbbi attól a gyakran hangoztatott kritikától, mely szerint az örökségi agyonszabályozás ellehetetleníti a városfejlesztést védett környezetben. A könyvben többször megfogalmazásra kerül, hogy a műemlékvédelem által képviselt statikus védelmet a történeti városi táj-féle dinamikus védelem kell, hogy felváltsa.⁹⁵ A történeti városi táj tartalmi meghatározásánál ugyanakkor a szerzők többször hangsúlyozzák, hogy e megközelítés nem „létező doktrínákat vagy örökségvédelmi elképzeléseket vált fel, hanem integrálni szándékozik az épített környezet megőrzését célzó intézkedéseket és gyakorlatokat”.⁹⁶ A fogalom részletes bemutatása során világossá válik, hogy ez a kívánt integratív jelleg nemcsak örökségvédelmi technikákra vonatkozik, hanem minden olyan tudásra, ami a történeti város tárgyi, társadalmi, gazdasági vagy kulturális viszonyaira, illetve azok megőrzésére vonatkozik, holott ezek sokszor épp ellentétes tartalommal vagy céllal kerültek megfogalmazásra. A történeti városi táj ilyen befogadó, a városvédelem és a városfejlesztés ellentmondásos viszonyának elvi kibékítését a fenntarthatóság eszközeivel megcélzó meghatározása ugyanakkor ellentmondásossá teszi a fogalom „modern” utópiaként való meghatározását. A történeti városi táj megfogalmazásában rejlő időbeli ellentmondást azzal kívánják feloldani, hogy egyenlő jelentőséget tulajdonítanak a múltnak (a városi örökség

⁹⁵ Bandarin – van Oers 2012: Chapter 5; 148-178. Az Ötödik Fejezet arról szól, hogy a történeti városi táj-féle szabályozás hogyan biztosíthatja a dinamikus városi örökségvédelmet.

⁹⁶ Bandarin – van Oers 2012: 14.

védelve) és a jövőnek (városfejlesztés), ami a jelen szerepét domborítja ki, mivel itt kell folyamatosan egyeztetni a két ellentétes szempontrendszerrel. A „modern utópiaként” definiált történeti városi táj tehát prezentista megközelítésre utal. Ennek a felismerésnek köszönhetően pedig nemcsak a fogalom belső ellentmondását – az explicit modernitás implicit prezentizmust takar – tudjuk keretbe foglalni, hanem a kortárs – a hagyományos városvédelem (*urban conservation*) és a városfejlesztés között oszcilláló – városi örökségvédelem is értelmezhetővé válik a történetiség rendjei modellen belül.

Mint az előző fejezetben láttuk, ezzel a modellel a kulturális örökség olyan pozitív (prezentista) definícióját lehet adni, amelyben az örökség belső fogalmi ellentmondásait („bolyhosszágát”) a változó időfelfogáson keresztül megnyilvánuló mentalitástörténeti fejlődésen keresztül lehet értelmezni. Ebben az értelemben a kulturális örökség védelmének történetét egyszerre jellemzi a statikus műemlékvédelmi korszaktól a dinamikus prezentista megközelítés felé való elmozdulás és a jövőben bekövetkező veszteségtől való félelem kontinuitása, amit most, a jelenben kell megelőzni. Az előbbi – az időfelfogás változása – a történeti városi táj fogalomtörténetének egyik ismervét fogja jelenteni, míg az utóbbi – a folytonosság biztosításának imperatívusza – abban fog segíteni, hogy túllépjünk a modernitás és a prezentizmus dichotómiáján, amennyiben olyan modernizáció-elméletet sikerül alkalmaznunk, amely meghatároz olyan jelenségeket, amelyek a modernizációval öltenek testet, de jelentőségük nemhogy elhalványulna az utóbbi időben, hanem a prezentizmussal csak növekszik. Az örökségvédelem történetében a veszteség elkerülése, a meglévő kultúrjavak fennmaradásának biztosítása és az ennek érdekében kidolgozott egyre kifinomultabb technikák jelentik a folytonosságot, ezért a biztonság elve kiemelkedő szerepet kap az örökségfogalom hosszú időtartamú értelmezésében.

A biztonság mentalitástörténeti szempontból történő megfogalmazása vezetett el Michel Foucault 1977-től a Collège de France-ban tartott előadássorozatához, melyet *Biztonság, terület, népesség* címen kezdtek kiadni 2004-től.⁹⁷ Az 1978. január 11-i előadással veszi kezdetét az a sorozat, melynek során Foucault ismerteti a biohatalomról szóló elméletét.⁹⁸ A biohatalom-elmélet modernizációs elméletnek tekinthető amennyiben arra keresi a választ, hogy a mindinkább centralizált hatalom

⁹⁷ Foucault 2004.

⁹⁸ Foucault 2004: 3-29.

hogyan építi ki ellenőrzését az általa keretbe foglalt társadalom felett az újkor évszázadaiban. Ezt az igen összetett folyamatot Foucault három, egymáshoz képest időbeni eltolódással induló, de adott korszakra jellemzően akár párhuzamosan is futó folyamattal modellezi. Fontos tehát, hogy a három folyamat – bár időben követi – nem váltja fel egymást. A korábban induló folyamatok ugyanakkor mégiscsak előkészítik a későbbieket, amelyek így az előzőek kiteljesedésének tekinthetők. E hármas folyamatot Foucault a központi hatalom hatalmi technikái által jellemzi. Közös bennük, hogy a technikák alkalmazásával újfajta identitásformák jönnek létre, amelyek közös jellemzője, hogy a sokféleség individualizációját eredményezik.

Az első, legkorábbi folyamat a hatalom szuverenitásának területi leképezése, azaz a modern, jogilag egységes hatalmi tér kialakítása. Ehhez csatlakozik a fegyelmezésnek a társadalmi lét mind több szintjén való működtetése. A harmadik folyamat a biztonság, mint rendezőelv és cél biztosításának kidolgozása. A szuverenitás terepe a terület, a fegyelemé a test, a biztonságé pedig a népesség, azaz a biológiai entitásként értelmezett lakosság. A három folyamat eltérő módon – egyfajta történetiséget követve – szervezi meg a teret: a szuverenitás számára az egész területének példát adó főváros kiválasztása és kiépítése a legfontosabb; a fegyelmezés új, saját használatra kidolgozott tereket alakít ki, a hatalom területét pedig hierarchiába szervezi; a biztonság területét már létező térbeli rendszerekre (csatornázás, közlekedési hálózatok, intézményi-hivatali hierarchiák, stb.) húzza rá úgy,⁹⁹ hogy ezekhez az elemekhez szériális változókat rendel. A szériális változók meghatározása és modellezése jelenti a biztonság működtetésének alapját. Ezek együtthatalma külön meghatározott területi egységekben, a miliókben mérhető. A milió tehát az a hely, amit a természeti és mesterséges elemek (vagy ha úgy tetszik „adatok”¹⁰⁰) szerves kapcsolata határoz meg a jövőt megtervezni, vagy legalább megbecsülni szándékozó hatalmi szereplő (vagy épp kutató) számára. Foucault szerint „a biztonságot, mint hatalmi technikát épp a miliót célzó politikai technika hozza létre”.¹⁰¹

Foucault igen összetett elméletét a kutatás szempontjából úgy próbáltam meg összefoglalni, hogy világos legyen, hogyan kapcsolja össze a három folyamatot – a központosuló hatalom territorializációját, a fegyelmi hierarchia kiteljesedését és a

⁹⁹ Foucault 2004: 21.

¹⁰⁰ Foucault 2004: 23.

¹⁰¹ Foucault 2004: 23.

jövőt kontrolálni próbáló biztonság technikai kidolgozását – a terület és az identitás kapcsolatának szempontjából. Következő kérdésünk, hogy hogyan feleltethető meg a Foucault-féle biopolitika történetisége a történetiség rendjei elmélettel. Mindkét elmélet érzékeny a történetiség iránt, azaz korszakol, ám az újabb korszakokat korábbi folyamatok kiegészülésének, az ezek által kialakított új viszonyrendszerekre adott válasznak tekinti, és nem – a modernet felváltó prezentista rend esetében különösen – az előző korszakot tudatosan megtagadó ideológiának. Foucault szerint a modernizáció eredménye a hatalom (és a hatalom által individualizált egyén) szempontjából a biztonság elvének mind áthatóbb működése. Ez az elképzelés elméletileg megfeleltethető az Hartog-féle prezentizmussal, ami a jövő-központú, előző történeti rendet váltja fel a jövőtől való félelmében. A modernre jellemző ideologikusan vizionált jövőkép helyébe mindinkább a prezentista prevenció elv kerül, melynek célja a katasztrófa elkerülése, illetve a felkészülés az elkerülhetetlen katasztrófa utáni életre. A prezentista rend a fenntarthatóságra, kiszámíthatóságra, ha úgy tetszik túlélésre alapul, ami újfajta technikákat és identitás-konstrukciókat igényel. A két modell elméleti megfeleltetésének ugyanakkor ellentmond a két szerző által meghatározott korszakolás. Foucault biztonságra hozott példái a 18. századtól kezdődnek, ami a (Koselleck)-Hartog-féle elméletnél épp a történeti idő születésének visszavonhatatlan korszaka, míg a prezentizmus a 20. század végére lesz csak jellemző. Mint korábban említettem, Foucault modernizáció-elmélete nem lezárt. A biohatalom, mint hatalmi technika, és főleg annak az első két folyamat által előkészített harmadik, biztonsági technikája nemhogy nem szűnik meg korszakunkra, hanem általános rendezőelvvé válik. A prezentizmus elmélet ugyanakkor azzal egészíti ki ezt a modellt, hogy a jövő-tervezés immár nem a megszokott 19. századi eredetű ideológiák szerint zajlik, illetve a korábban kialakult – jórészt nemzeti – keretek és – jórészt történeti-társadalomtudományos – hitrendszerek is változnak.

Foucault biohatalom elmélete a történetiség rendjeivel kiegészítve olyan temporalitást határoz meg, amely nemcsak arra alkalmas, hogy jövő-, illetve jelenalapú mentalitásokat rendezzen közös rendszerbe, hanem arra is, hogy az idő érzékelését és interpretálását a történeti városi táj fogalomtörténeti elemzésének ismérveként kijelölje. Eszerint a modell szerint a modernizáció azzal veszi kezdetét, hogy a múltalapú időfelfogást fokozatosan felváltja a jövőalapú, ami végül az időben

való töréshez, és ezzel a történeti idő kialakulásához vezet.¹⁰² A modern felfogás lassan beleolvad a prezentistába, ám ez még túl közel van hozzánk ahhoz, hogy törésként érzékeljük. Itt érdemes megemlíteni, hogy Koselleck szerint az első nagy törés évszázadokig tartott. A történeti időt az elvárás horizon és a történeti tapasztalat kettősségének megjelenése jellemzi. Ahogy a kettő közötti különbség nő, felerősödik a bizonytalanság és a modern ideológiákba vetett hit megrendül. Az egyre erősödő bizonytalanság érzése pedig a biztonság iránti erősödő igénnyel jár együtt, amit már nemcsak az egészség és a higiénia területén kell kielégíteni, mint a kora újkor és az újkor évszázadaiban, hanem a megrendült önazonoságok esetében is. Az identitás pedig annál biztosabbnak tűnik, minél mélyebben gyökerezik abban a múltban, amit a megóvott örökség tárgyai és gyakorlatai testesítenek meg. A történeti városi táj fogalomtörténetében tehát az időfelfogás változása szorosan kötődik a biztonság mechanizmusainak professzionalizálásához.

Foucault modelljében a központi hatalom által működtetett biztonsági mechanizmusokat a territorializáció több formája, valamint az alattvalók összességének az állam népességévé való transzformálása előzte meg. A biztonság szempontjából ezek a folyamatok az állam területének miliőkre való felosztását eredményezték, ami mind a korábban heterogén területet, mind az alattvalók csoportjait mérhetővé és könnyebben kezelhetővé tette. Ezért a terület és a népesség Foucault modelljének másik két alapkategóriája. Mivel a biztonság, és az ahhoz kötődő időfelfogás már összeköti a biohatalom modelljét az elemzésünkkel, logikusnak tűnik, hogy a másik két kategóriát is megfeleltessük Foucault elméletével. A történeti városi táj már területi megnevezésével, a „táj” kifejezés használatával is paradigmaváltást kíván kifejezni, ami alapján feltételezhetjük, hogy a territorializációban bekövetkező változások sem álltak meg prezentista korszakunkban, tehát a terület érzékelésének változása a mi számunkra is logikus választásnak tűnik. A népesség fogalma – azaz az emberek biológia igényük alapján való definiálása már *fait accompli* – a városi örökség konceptualizálásnak kezdetekor, ezért ez a kifejezés nem jelenik meg sem a vizsgált dokumentumokban, sem a kulturális örökséghez kapcsolódó vitákban. Az örökség hordozóját azonban meg kell jeleníteni az elemzésben, mivel az ő szerepe jelentősen változik az örökségszövegben azzal, hogy mind a szellemi örökség, mind a kulturális

¹⁰² Koselleck 2004: 26-42.

sokszínűség fennmaradásának ő lesz a záloga. Ennek megfelelően a történeti városi táj egyik legfontosabb újdonsága is az örökségi helyszín közösségi jelentésének, identitásteremtő szerepének hangsúlyozása, azaz a városi közösség aktív bevonása az örökségvédelembe. Amíg tehát Foucault a biztonság, terület, népesség hármában vizsgálja a központi hatalom mechanizmusainak kiteljesedését az újkorban, addig – ehhez kapcsolódva – a biztonság (és időfelfogás), terület és közösség fogalmak jelentésváltozásain keresztül kíséreljük meg a nemzetközi városi örökségvédelem fejlődéstörténetét megragadni az elmúlt nyolcvan évre vonatkozóan. Az elemzéshez felhasznál források angol és francia nyelven íródtak. A három fogalom kiválasztásával azt is eldöntöttük, hogy ezúttal csak az angol nyelvű változatokkal dolgozunk, mivel az angol *community* kifejezésnek – ami magyarra elég nagy biztonsággal fordítható a *közösség* szóval – nincs egyértelmű francia megfelelője, a források fordításainak – egyébként igencsak csábító – összehasonlítása pedig eredeti fókuszától térítené el az elemzést.

A vizsgált dokumentumok bemutatása

A történeti városi táj fogalomtörténeti elemzéséhez azokat a nemzetközi dokumentumokat használjuk fel, amelyek közvetlenül a városi örökség védelmére vonatkoznak, illetve amelyekre a történeti városi táj megfogalmazói előképként vagy példaként hivatkoznak két idézett könyvükben. Olyan nemzetközi jogi dokumentumokról van szó, amelyek különböző érvényességi körrel, de ugyanazon céllal születnek: normát határoznak meg (*standard-setting instruments*). Ezen dokumentumok egységként való kezelése felveti a normaváltás problémáját abban a nemzetközi jogi diskurzusban, amely értéként tekint minden konszenzussal létrejött dokumentumra, ezért értelemszerűen nem tagadhatja meg azokat akkor sem, amikor a változó gazdasági, társadalmi, környezeti, stb. viszonyok újfajta megfogalmazásokat és szabályozást kívánnak meg. Az időben egymást követő dokumentumok logikája tehát integratív, amely nem az egyes dokumentumok közötti szükségszerű tartalmi különbségekre teszi a hangsúlyt az összehasonlításban, hanem a közös vonásokra, és így egyfajta szerves fogalmi fejlődésként jeleníti meg a kulturális örökség folyamatos fogalom-bővülését. Ennek köszönhetően a kulturális örökség fogalma maga is integratív jelleget ölt, hiszen látszólag könnyen befogad minden társadalmi és kulturális változást. A társadalmi változásból adódó problémákra adott válaszok a

kulturálisörökség-védelem szempontjából az eredeti fogalom új aspektussal való kiegészüléseként jelennek meg, amit egy újabb jelző fejez ki. Az integratív logika ugyanakkor nem engedi, hogy az új fogalmakból eredő esetleges belső ellentmondások kritikai bemutatásra kerüljenek.

Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a kulturális örökség fogalma és technikái éppúgy a társadalmi és kulturális változások értelmezésére és kezelésére szolgálnak, mint a bölcsész- és társadalomtudományoké, ám a nemzetközi jogi diskurzus integratív logikája formailag nem tesz lehetővé olyan paradigmaváltás-szerű fordulatokat, mint amilyenek a különböző diszciplínák történetét jellemzik. Ennek eklatáns példája a világörökség kultúráj kategóriája, amivel a 8. fejezetben foglalkozunk majd. Hasonló adaptációt figyelhetünk meg a szellemi örökség 1990-es évektől megjelenő megfogalmazásánál. Bár a tárgyi és a szellemi örökség – a két jelző látszólag evidens párba állíthatósága ellenére¹⁰³ – könnyen értelmezhető úgy, hogy ugyanannak a fogalomnak az idővel szükségszerűvé váló kiegészüléséről van szó, valójában a szellemi örökség meghatározása gyökeresen más logikát követ, mint a tárgyi. A 2000-es évektől kezdve, a szellemi örökség elterjedésével, mégis úgy jelennek meg a dokumentumokban, mintha egymást szervesen egészítenék ki, és a 2000-es évek legfontosabb fogalmi újítása, a történeti városi táj pedig időnként e kétféle örökség egyesítéseként kerül meghatározásra. A történeti városi táj fogalomtörténeti vizsgálatánál tehát olyan módszert kell követnünk, amellyel láthatóvá válnak azok a belső ellentmondások, amelyeket az integratív logika eltakar.

A történeti városi táj több évtizedes¹⁰⁴ intenzív fogalmi fejlődés eredménye, amelyet eltérő hatáskörű és különféle szervezetek, hatóságok által kiadott dokumentumok jellemeznek. A fogalmunk mérvadónak tekintett meghatározásai által említett dokumentumok közül harminchetet választottunk ki előzményként. Ehhez vettünk öt olyan dokumentumot, amely magának a fogalomnak a hivatalos meghatározása, illetve annak közvetlen előképe. Így alakult ki az a negyvenkét dokumentumból álló forrásállomány, ami a fogalomtörténeti elemzés alapját képezi. Mint említettük, minden kiválasztott dokumentum normaadó eszköznek tekinthető.

¹⁰³ Az UNESCO leggyakrabban használt hivatalos nyelvein (angol, francia, spanyol) a tárgyi és szellemi meghatározás közötti különbséget csak a fosztóképző adja: *tangible-intangible*, *matériel-immatériel*, *material-immaterial*.

¹⁰⁴ Ha az Athéni Kartát tekintjük a nemzetközi városi örökségvédelem kezdőpontjának, akkor nyolc évtizedes fejlődésről is beszélhetünk, de az Athéni (1931-ben fogalmazták meg, de csak 1943-ban jelenik meg) és a Velencei Karta (1964) között eltelt mintegy harminc évben nem született a városvédelemre vonatkozó nemzetközi jogi egyezmény.

Forrásukat tekintve három csoportba sorolhatók: (1) a legtöbbet, húszat, az ICOMOS, az UNESCO 1965-ben, a Velencei Kartát követően életre hívott szakmai szervezete jegyzi; (2) tizennégy dokumentum az UNESCO hivatalos dokumentuma; (3) további nyolc pedig egyéb nemzetközi, illetve nemzeti szervezetekhez kapcsolható, ám ezekre is előszeretettel hivatkoznak mind az ICOMOS, mind az UNESCO szakmai meghatározásainál, vitáiban.¹⁰⁵

A nemzetközi jogi szervezetek, mint az UNESCO vagy az Európa Tanács, egyezményeket és ajánlásokat, valamint nyilatkozatok és kartákat fogalmaznak meg. Az ICOMOS, és az egyéb nemzeti vagy kontinentális, illetve regionális építésszervezetek szakmai véleményüket szintén nyilatkozat vagy karta-jellegű dokumentumokban („elvek”, „normák”, „határozatok”, „útmutatások”) foglalják össze. Hatását tekintve az egyezmény és az ajánlás a legjelentősebb, mivel ezek – változó mértékben ugyan – de a nemzetközi jogi szabályozást követően beépülnek a kérdéses nemzetközi szervezet tagállamainak nemzeti jogrendszerébe. E kötelezettségvállalásból eredően a nemzetközi szervezeteknél az egyezmények száma a legkisebb, ezek megfogalmazása igényli a legszélesebb körű konszenzust. Ezt követi az ajánlás, amelynek nemzeti jogi szinten való alkalmazása javasolt, de nem kötelező. Ezzel szemben a nemzetközi szervezetek által megfogalmazott nyilatkozatok és karták erkölcsi autoritást hivatottak kifejezni, tehát referenciaként értelmezhetők, ám nemzetállami ratifikációjukra nem kerül sor. Érvényességüket és jelentőségüket nem jogi, hanem gyakorlati alkalmazásuk igazolja. Lényegében ezek előképének tekinthetők a memorandumok, amelyek egy adott – gyakran helyi jellegű – problémát kívánnak megoldani összetett szakmai problémafeltárással úgy, hogy az elért és megfogalmazott eredmények általánosíthatóvá váljanak. Ide tartozik a történeti városi táj első hivatalos megfogalmazását jelentő Bécsi Memorandum is.

¹⁰⁵ A dokumentumok típus szerinti bontásban

	UNESCO	ICOMOS	Egyéb	Összesen
Egyezmény	3	-	2	5
Ajánlás	5	-	-	5
Nyilatkozat	3	6	1	10
Karta	-	7	3	15
Határozatok, Elvek, Irányelvek,	-	7	-	7
Egyéb	3	1	2	6
Összesen	14	21	8	43

A dokumentumok megjelenésének gyakorisága már a részletes elemzés előtt kijelölni látszik a városi örökség nemzetközi védelmének korszakait:¹⁰⁶ az 1970-et megelőző évtizedekben, főleg az 1960-as években megindul egy mind tudatosabb városi örökségvédelem, amit az 1972-es Világörökségi Egyezmény megszületése után egy intenzívebb elméleti (1970-es évek), majd egy extenzívebb bővülési időszak (1980-es évek) követ. Az örökségi helyszínek lendületes bővülése az 1980-as-90-es évek fordulójára számtalan olyan kérdést vet fel, amely mind sokrétűbb szabályozást igényel, melynek köszönhetően a normaadó dokumentumok száma folyamatosan nő, és értelemszerűen a városi örökség egyre összetettebb megfogalmazásához vezet. Ez a növekedés az ICOMOS-dokumentumok esetében a legszembetűnőbb: a történeti városi táj kapcsán hivatkozott szövegek közül mindössze öt származik az ICOMOS első huszonöt évéből, míg tizenhat az utolsó húsz évből.

Az ICOMOS vizsgált dokumentumai sok szempontból a később megfogalmazott UNESCO egyezmények és ajánlások szakmai előkészítő anyagának tekinthetők, hiszen maga az ICOMOS (Műemlékek és Műemléki Együttesek Nemzetközi Tanácsa) is azért jött létre, hogy független szakmai, nem kormányzati szervezetként a műemlékek – majd később a kulturális örökség – védelmét segítse elő, illetve az ehhez kapcsolódó tudást terjessze. Mivel döntései nem lehetnek kötelező érvényűek a tagállamok számára, nyilatkozat- és karta-jellegű dokumentumokat fogalmaz meg. Ezek – nemzetközi konszenzusos szervezet lévén – az integratív logika szerint követik egymást, és a műemlék, illetve örökségvédelem gyakorlata során felmerülő problémákra adott válaszaikkal előkészítik az UNESCO jogi szabályozását. A vizsgált dokumentumok legnagyobb részét az ICOMOS Közgyűlése hagyta jóvá, de néhány olyan is szerepel közöttük, amelyet ugyan nemzeti ICOMOS Bizottság fogalmazott meg, de újszerűségének és útmutató jellegének köszönhetően az ICOMOS normaadó dokumentumnak tekinti azokat.

¹⁰⁶ A dokumentumok megjelenési évük szerinti bontásban

	UNESCO	ICOMOS	Egyéb	Összesen
-1970	2	1	2	5
1971-1980	3	2	2	7
1981-1990	-	2	1	3
1991-2000	-	7	3	10
2001-	9	9	-	18
Összesen	14	21	8	43

Az 1964-2011 között megfogalmazott dokumentumok közötti kapcsolatot az egymásra való hivatkozások és utalások alapján rajzoljuk meg. A húsz ICOMOS nyilatkozat, illetve karta közül így három csoportot különíthetünk el: (1) olyan összegző jellegű alapidokumentumok, amelyek meg- vagy újfogalmaznak egy örökségvédelmi diskurzust;¹⁰⁷ (2) olyan dokumentumok, amelyek egy új, addig nem, vagy csak utalásszerűen megjelent szempontot dolgoznak ki;¹⁰⁸ (3) kisebb jelentőségű dokumentumok, amelyek jobbára direkt hivatkozás nélkül járulnak hozzá az örökségvédelem fogalmi fejlődéséhez.¹⁰⁹

Az ICOMOS-hoz kapcsolódó alapidokumentumok sora természetesen a Velencei Kartával kezdődik, mely preambulumban az Athéni Kartához nyúlik vissza, mint előképhez, és az abban lefektetett „elveket veti részletes vizsgálat alá, hogy kiszélesítse azok hatókörét egy új dokumentumban.”¹¹⁰ Ennek szükségét – többek között – a műemlékeknek, mint közös emberi értéknek egyre tudatosabb védelmével, és az azt feltételező nemzetközi szabályozás igényével indokolja. A Velencei Karta vizsgált dokumentumaink legtöbbet hivatkozott tagja, csak az ICOMOS-dokumentumok közül kilenc említi 2010-ig. A következő – immár kifejezetten a történeti városok és városrészek védelmét szabályozni hivatott – karta huszonhárom évvel később, 1987-ben kerül megfogalmazásra. A Washingtoni Karta a Velencei Karta mellett az UNESCO 1976-os Varsó-Nairobi Ajánlására hivatkozik, és amellett, hogy az előző dokumentumokat alkalmazva „irányelveket, célokat és módszereket határozzon meg”¹¹¹ a történeti város megőrzése számára, arra törekszik, hogy a történeti területeken biztosítsa a magán és a közösségi élet közti harmóniát. A Washingtoni Kartára való közvetlen hivatkozást legközelebb a 2011-es Valletai Irányelveknél találunk, amely szintén a történeti városok védelmével és kezelésével

¹⁰⁷ Az első csoportba sorolható a Velencei Karta (1964), a Washingtoni Karta (1987), az 1993-as Irányelvek, a Xi'an Nyilatkozat (2005), az Kulturális Örökség Helyszínének Értelmezéséről és Bemutatásáról szóló Karta (2008), a Párizsi Nyilatkozat (2011) és a Valetti Irányelvek (2011).

¹⁰⁸ A második csoportba sorolható a Nara Dokumentum (1994), a turizmus és örökség viszonyáról szóló Karta (1999), a Burra Karta (1977, 1988, 1999), a Kulturális Utak Kartája (2008), a Hely Szelleméről szóló Nyilatkozat (2008) és a Dublini Irányelvek (2011).

¹⁰⁹ A harmadik csoportba sorolható a Határozat a modern építészet történeti kontextusba való illesztéséről (1972), a történeti kisvárosokról szóló határozat (1975), az Itaipava Irányelvek (1987), az 1996-os Irányelvek, a San Antonio Nyilatkozat (1996), a népi építészet védelméről szóló Karta (1999) és a kulturális örökség értékéről szóló új-zélandi Karta (2010).

¹¹⁰ ICOMOS 1964: 1.

¹¹¹ ICOMOS 1987: 1.

foglalkozik.¹¹² Itt már a városi örökség megőrzése (*conservation*) helyett annak védelme (*safeguarding*) és kezelése (*management*) szerepel a megfogalmazásban, ami jól mutatja a városi örökség értelmezésében bekövetkezett paradigmaváltást.

Bár nem csak a városi örökséggel, illetve a történeti városokkal foglalkozik, elemzésünk szempontjából mégis alapvető forrásnak számít további négy dokumentum. Az 1993-as Irányelvek annak a felismerésével került megfogalmazásra, hogy az örökségi helyszínek száma immár annyira megnőtt, illetve a kulturális örökség fogalma annyira kitágult, hogy szükséges egy olyan közös interdiszciplináris „tudományág”¹¹³ kidolgozása, amely az oktatási-képzési rendszer szerves részévé válik. A 2005-ös Xi'an Nyilatkozat egyszerre tekintető az ICOMOS 40. évi fennállását ünneplő összegző dokumentumnak, valamint – hivatkozásai alapján – a nemzetközi örökségvédelemben felerősödő ázsiai hang manifesztumának.¹¹⁴ A szöveg utal a Bécsi Memorandumra, és bevezeti az örökségi szerkezet (*heritage structure*) fogalmát, ami más mint a helyszín vagy a terület (*area*), de ez a fogalmi újítás a későbbi szövegekben nem kerül felhasználásra. A szabályozás felgyorsulását jelzi, hogy a 2000-es évek második felétől, már három évente kerülnek hasonló jelentőségű dokumentumok megfogalmazásra. A 2008-as, a Kulturális Örökség Helyszínek Értelmezéséről és Bemutatásáról szóló Karta az addigi ICOMOS dokumentumok örökségkommunikációra vonatkozó megállapításait hivatott összefoglalni. Mindeközben megállapítja, hogy minden „örökségmegőrzési tevékenység – a világ összes kulturális hagyományára jellemzően – természeténél fogva kommunikatív aktus”.¹¹⁵ Ennek megfelelően azért szándékszik meghatározni a kulturális örökségi helyszínek megőrzésének kommunikációs irányelveit, hogy így még jobban összekösse az örökség megőrzését a társadalommal. A 2011-es Párizsi Nyilatkozat – a Xi'an Nyilatkozathoz hasonlóan – számos dokumentumra hivatkozva igazolja saját normaadó jellegét, melynek célja az örökségnek, mint a fejlődés motorjának a meghatározása.¹¹⁶ Bár a hivatkozott korszak elején a tárgyi/szellemi örökségpár, illetve a fenntarthatóság még nem került megfogalmazásra, itt az ICOMOS korábbi harminchárom éves tevékenysége úgy jelenik meg, mint az ezek összekapcsolására tett erőfeszítés, amely az 1990-es évek végétől gyorsult fel a Nara,

¹¹² ICOMOS 2011c: 1.

¹¹³ ICOMOS 1993: 1.

¹¹⁴ ICOMOS 2005: 1.

¹¹⁵ ICOMOS 2008c: 1

¹¹⁶ ICOMOS 2011b: 1.

Xi'an és Québec dokumentumokkal, melyek az örökség szempontjából értelmezték a „hitelesség”, a „kontextus” és „hely szelleme” fogalmakat. A 2008-ban kommunikatív aktusként értelmezett örökségmegőrzés itt már a gazdasági fejlődést dinamikusn előmozdító örökségvédelem, azaz az örökség és a társadalom közötti kapcsolat meghatározása újabb fordulatot vesz.¹¹⁷

Az ICOMOS-dokumentumok második csoportjába sorolt szövegek azért jelentősek a történeti városi táj fogalma szempontjából, mert e fogalom fontos ismérveinek tartott elemeket határoznak meg úgy, hogy az örökség és a társadalmi-kulturális gyakorlatok kapcsolatát értelmezik át. Ez a folyamat szorosan összefügg a szellemi örökség fogalmának kialakulásával, illetve a tárgyi és szellemi örökség viszonyának meghatározásával. Ebből a szempontból döntő jelentőségű az 1994-es Nara Dokumentum, amely – felvállaltan kihívóan viszonyul a „megőrzés területére jellemző konvencionális gondolkodáshoz” (*conventional thinking in the conservation field*),¹¹⁸ és ezért a sokszínűség nevében, amellyel a „globalizáció és az – agresszív nacionalizmussal és a kulturális kisebbségek elnyomásával jellemezhető – homogenizáció”¹¹⁹ megkérdőjelezi a kulturális örökség egyik oszlopának tekintett hitelesség addigi meghatározását. Míg tárgyi örökség kiválasztásánál a hitelesség alapvető elvárás volt, addig az ekkor megfogalmazódó szellemi örökség esetében ez hagyományos értelmében irreleváns vagy akár zavaró. A tárgyi és szellemi örökség összekapcsolására tett elméleti kísérletek ezért az 1990-es évektől minduntalan a hitelesség meghatározásához érve lankadnak le. A történeti városi táj a már említett okok miatt öröklí a hitelesség örökség szempontú definíciójának problémáját. Szintén a kulturális örökség társadalmi használata miatt fontos a turizmus és az örökség viszonyát értelmezni próbáló 1999-es Karta, amely számol azzal, hogy az örökségkezelés „elsődleges célja” immár az, hogy a „helyi közösség és a látogatók” számára bemutassa az örökség jelentőségét, illetve megőrzésének szükségességét.¹²⁰ Az ausztrál ICOMOS által többször (1977-ben, 1988-ban és 1999-ben) meg- és átfogalmazott Burra Karta a helyek kulturális jelentőségének védelmére határoz meg gyakorlati sztenderdeket,¹²¹ amivel tovább távolítja az örökségvédelmet eredeti műemlékvédelmi szakmaiságától és ad mind nagyobb jelentőséget a társadalmi-

¹¹⁷ ICOMOS 2011b: 1.

¹¹⁸ ICOMOS 1994: 1.

¹¹⁹ ICOMOS 1994: 1.

¹²⁰ ICOMOS 1999a:1.

¹²¹ ICOMOS 1999b.

kulturális gyakorlatoknak a védelem területének és hatókörének meghatározásánál. A Kulturális Utak 2008-as Kartája a nemzeti védelmen túli „örökségi makrostruktúrákat”¹²² jelöl ki, amely új, hálózatos területi dimenziót legitimál az örökségvédelemben. Míg az ugyanabban az évben megfogalmazásra kerülő, a Hely Szelleméről szóló Nyilatkozat megtalálni látszik a *genius loci*-ban azt a fogalmat, amely összekapcsolja egy adott helyszín esetében a tárgyi és a szellemi örökséget azzal, hogy a kétféle örökség mellé a kettőt egyesítő lelki (*spiritual*) tényezőt is beemeli és ennek „lételméleti változásait kívánja figyelemmel kísérni egy új fogalomrendszer kidolgozásával.”¹²³ A 2011-es Dublini Irányelvek időben tágitják a (városi) örökség fogalmát, közelebb hozva azt a jelenhez, és nagyobb szerepet szánva az örökségvédelemben az eredeti karakterüket elvesztő ipari körzetek lakosságának.¹²⁴

A történeti városi táj fogalmi kialakulásához még több, ma már kevésbé hivatkozott dokumentumot szokás idézni, melyek közül hetet választottunk ki az elemzés számára. Már pusztán tematikus felsorolásuk is látványosan mutatja, hogy a mind összetettebb örökségfogalom hogyan vonta magával az egyre sokrétegebb szabályozás igényét. Az 1972-es Határozat a modern építészet történeti kontextusba való illesztése,¹²⁵ az 1975-ös pedig a történeti kisvárosok védelmének specifikumai¹²⁶ kapcsán hívja fel a figyelmet a (tárgyi) örökség társadalmi aspektusaira. Az Itaipava Irányelvek a műemléki/nem műemléki városfelosztást hivatott feloldani a Washingtoni Karta évében azzal, hogy ún. „kritikus körzeteket”¹²⁷ határoz meg. Az 1996-os Irányelvek a műemlékek nyilvántartásába a szakértők mellett immár a kormányzatszervek és az egyének bevonását is szükségesnek tartja,¹²⁸ míg a San Antonio Nyilatkozat az európai (Bergen), illetve ázsiai (Nara) hitelesség-definíciók amerikai reflexiója.¹²⁹ Az örökségvédelem mind szélesebb társadalmi gyakorlatokat figyelembe vevő kiterjesztésének újabb állomásai a népi építészet védelméről szóló Karta (1999),¹³⁰ valamint a kulturális örökség értékéről szóló új-zélandi Karta, amely bevezeti a kulturális örökségi értékű hely (*place of cultural heritage value*) fogalmát,

¹²² ICOMOS 2008a: 1.

¹²³ ICOMOS 2008b: 1.

¹²⁴ ICOMOS 2011a.

¹²⁵ ICOMOS 1972.

¹²⁶ ICOMOS 1975.

¹²⁷ ICOMOS 1987b: 1.

¹²⁸ ICOMOS 1996b: 1.

¹²⁹ ICOMOS 1996a.

¹³⁰ ICOMOS 1999c.

amely - az építészeti szakszókincsből származó *genius loci* helyett - a társadalmi térhasználat megragadásában az identifikáció megszenségesítésen alapuló népi – legyen az bennszülött vagy kortárs városi polgár – gyakorlatából indul ki.

Az UNESCO vizsgált dokumentumait két csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak a történeti városi táj fogalmának kidolgozói által leggyakrabban hivatkozott dokumentumok,¹³¹ a másodikba pedig azok, amelyek segítségével nyomon követhető, hogy a fogalom hogyan módosult a Bécsi Memorandumtól a 2011-es Ajánlásig.¹³² A kulturális örökség fogalmának bővülése, illetve az ebből származó problémák ugyanazt a logikát követték, amit röviden az ICOMOS-szövegek kapcsán felvázoltunk, és aminek részletes bemutatására a három választott fogalom kapcsán kerül majd sor.

A városi örökség védelme nemzetközi szabályozásának kezdetét egyezményesen az Athéni Kartához¹³³ szokás kötni, amit a CIAM, a Történeti Műemlékek Építészeinek és Építőmérnökeinek Első Nemzetközi Kongresszusán fogalmaztak meg. Emellett nemzetközi építésztalálkozók eredménye a szintén normaadónak tekintett 1967-es Quitói,¹³⁴ valamint az 1975-ös Amszterdami Nyilatkozat.¹³⁵ Bár nem egyetemes érvényű, mégis példaértékűnek számít a nemzetközi szabályozás számára az Európai Unió négy örökségvédelmi dokumentuma: az Épített Örökség Európai Kartája,¹³⁶ a Granadai Egyezmény,¹³⁷ az

¹³¹ Ide tartoznak a kulturális örökség szabályozásának legfontosabb Egyezményei: az 1972-es Kulturális és Természeti Örökség Védelméről szóló, a 2003-as Szellemi Örökségről szóló, valamint a Kulturális Kifejezések Sokszínűségéről szóló (2005). Emellett öt olyan Ajánlás, amelyek ezen Egyezmények előképei (az 1962-es /tájak és helyszínek védelme/, az 1968-as /veszélyeztetett kulturális javak védelme/, az 1989-es /a hagyományos kultúra és a folklór védelme/, illetve az Egyezményekhez kapcsolódó magyarázatok, gyakorlati iránymutatások (az 1972-es /a kulturális örökség védelme nemzeti szinten/ és az 1976-os /a történeti területek védelme/). Két Nyilatkozatot is ide soroltunk: a Kulturális Sokszínűségről szólót (2001), valamint a Tárgyi és Szellemi Örökség Védelmének Integrált megközelítéséről szólót (2004).

¹³² Ide tartozik a történeti városi táj meghatározásának három alapszövege: a Bécsi Memorandum (2005), a Történeti városi táj Megőrzéséről szóló Nyilatkozat (2005), valamint a Történeti városi táj, mint Új Nemzetközi Eszközzel szóló Ajánlás (2011). Vizsgált fogalmunk kialakulásának jobb megértése érdekében a 2011-es Ajánlás előkészítő dokumentumát, az Ajánlás vázlatáról szóló 2010-es Jelentést, illetve az ahhoz fűzött ICOMOS-megjegyzéseket.

¹³³ The Athens Charter 1931.

¹³⁴ The Quito Norms 1967.

¹³⁵ The Declaration of Amsterdam 1975.

¹³⁶ European Charter 1975.

¹³⁷ The Granada Convention 1985.

Európai Városok Fenntarthatóságáról szóló Aalborgi Karta,¹³⁸ valamint az Európai Táj Egyezmény.¹³⁹ Témája és a nemzetközi szövegekben való gyakori hivatkozottsága révén egyetlen nemzeti hatáskörű dokumentumot választottunk be vizsgált szövegeink közé, a holland Belvedere Memorandumot, melynek célja a kultúrtörténet és a területfejlesztés kapcsolatát meghatározó irányelvek kidolgozása.¹⁴⁰ Bár e dokumentum egy adott holland vidék területfejlesztéséhez szükséges különleges szempontok meghatározásával született, egyetemes jelentőségűnek tekinthető a történeti városi táj későbbi megfogalmazásánál és gyakorlatánál annyiban, hogy a memorandum a „kultúrtörténetet a várostervezés és területfejlesztés ihletadójának tekinti”.¹⁴¹

A kiválasztott negyvenhárom dokumentum hivatott bemutatni a városi örökség védelméről szóló diskurzus fejlődését, amelyet előbb a három alapkategória egyenkénti elemzésével, majd az elemzések eredményeinek összegzésével végzünk el.

A városi örökséghez kapcsolódó biztonság- és időfelfogás változásai

Dokumentumaink kivétel nélkül veszélyes folyamatok megállítására szólítanak fel, és ennek eszközét látják a városi örökség mind szakszerűbb és kiterjedtebb védelmében. A veszélyek forrásai többek között egyrészt olyan passzív tendenciák, mint a „jelleg” (Athéni Karta, 1962-es Ajánlás) vagy a „hitelesség” (Velencei Karta) elvesztése, másrészt olyan aktív folyamatok, mint a fegyveres összecsapások, a műkincsek illegális kereskedelme (1962-es Ajánlás), a felgyorsult fejlődés (Quitói Normák), az iparosodás és az urbanizáció (1968-as Ajánlás), összegezve a „fejlődés láza”.¹⁴² A védelemhez már az Athéni Kartánál sem elég a szokásos elővigyázatosság (*customary precaution*),¹⁴³ az 1962-es Ajánlástól kezdve pedig „megelőző intézkedésekre”¹⁴⁴ van szükség a „következő nemzedékek”¹⁴⁵ érdekében.

Az 1970-es évek dokumentumai egyre részletesebb veszély-listát sorolnak fel, amelyek a modernizáció már korábban megismert hatásaival függnek össze. Az idő-

¹³⁸ The Aalborg Charter 1994.

¹³⁹ Europe 2000.

¹⁴⁰ The Belvedere Memorandum 1999.

¹⁴¹ The Belvedere Memorandum 1999: 33.

¹⁴² The Quito Norms 1967: VIII.1.

¹⁴³ The Athens Charter 1931: V.

¹⁴⁴ UNESCO, 1962: II.7.

¹⁴⁵ The Venice Charter 1964: 1.

felfogás szempontjából a legjelentősebb változást az jelenti, hogy – a területi meghatározásra még mindig jellemző régi/új ellentéppárral szemben – egyre gyakrabban jelenik meg az időbeli folytonosság tétele. Már az 1972-es Határozatok szövege kimondja, hogy az „építészet fejlődése folyamatos, ezért múltját, jelenét és jövőjét egységként kell kezelni”.¹⁴⁶ Az Épített Örökség Európai Kartája szerint az épített örökség pusztulásával az „ember saját folytonosságának tudata” sérül,¹⁴⁷ a Nairobi Ajánlás szerint pedig a történeti körzetekben a „múlt élő jelenléte”¹⁴⁸ tapasztalható meg. Az időben való folytonosság mellett megjelenik a történelem, amely az Európai Kartában még csak a múlt szinonimája,¹⁴⁹ ám a Nairobi Ajánlás már feladattal is ellátja, amennyiben a történeti körzetek vizsgálatának legfőképp a történelemoktatásban kell megjelenennie;¹⁵⁰ igaz a történeti körzetek meghatározásában résztvevő szakemberek között a történeoszt nem említi.

A Washingtoni Karta immár az örökségi helyszíneken dolgozó szakemberek történeti képzését is fontosnak tartja,¹⁵¹ amit úgy is értelmezhetünk, hogy az 1970-es évek második felétől megfigyelhető kontinuus időfelfogás interdiszciplináris érzékenységet is feltételez, ami az új várostervezés egyik ismérve kell, hogy legyen. Már az Amszterdami Nyilatkozat megállapította, hogy „napjaink új épületei a jövő öröksége”,¹⁵² ami után nem meglepő, hogy az Itaipava Irányelvekben „folyamatos és permanens folyamatként” kerül meghatározásra az a várostervezés, melynek egyik alapvető célja már a városi örökség védelme.¹⁵³ Az örökség szempontú várostervezés tehát mindinkább eltávolodik a korábban generációs törésekkel jellemzett hagyományától, aminek köszönhetően az Athéni Kartától kezdve egyre részletesebben felsorolt fenyegetések annak ellenére válnak kezelhetővé a „fenntarthatóság menedzsment”¹⁵⁴ égisze alatt, hogy az erősödő környezetszennyezéssel is nehezített „visszafordíthatatlan társadalmi, kulturális, sőt

¹⁴⁶ ICOMOS 1972: 1.

¹⁴⁷ European Charter 1975: 2.

¹⁴⁸ UNESCO 1976. Annex: 20.

¹⁴⁹ European Charter 1975: 1.

¹⁵⁰ UNESCO 1976: 52.

¹⁵¹ ICOMOS 1987a:11.

¹⁵² The Declaration of Amsterdam 1975: 2.

¹⁵³ ICOMOS 1987b: 2.

¹⁵⁴ ICOMOS 1993: 2.

gazdasági veszteségekhez vezető”¹⁵⁵ folyamatok már „katasztrófára való felkészültséget”¹⁵⁶ igényelnek.

Az 1990-es éveket egyrészt a fenntarthatóság mind részletesebb kidolgozása,¹⁵⁷ másrészt a történelem tanulásának¹⁵⁸ vagy identitásképző szerepének¹⁵⁹ további hangsúlyozása jellemzi. A holland Belvedere Dokumentum az országban folyó drasztikus térbeli változások kezelését kultúrtörténeti szempontból, illetve a kultúrtörténeti identitások felerősítésével képzei el. A Hitelességről szóló Nara Dokumentum preambuluma finoman, de határozottan relativizálja mind a Velencei Karta, mind a Világörökségi Egyezmény hitelesség meghatározását,¹⁶⁰ amiből arra következtethetünk, hogy dokumentumaink integratív logikája ellenére is megfigyelhető egyfajta paradigmaváltás, azaz a nemzetközi örökségvédelem is historizálódik két-három évtized alatt. A jövő fokozatos feltöltődése immár a jelenre is veszéllyel hat, amennyiben az 1996-os ICOMOS Irányelvek az örökségi helyszínek archiválási szükségszerűségét többek között sommásan azzal indokolja, hogy a „kulturális örökség folyamatosan veszélyben van”.¹⁶¹

A 2000-es évek első felében az előző alfejezetekben említett paradigmatis fogalmi változásoknak köszönhetően az elvesztés fenyegetettségének érzése enyhülni látszik a fenntarthatóság fogalmának mind akkurátusabb kidolgozása, illetve a szellemi kulturális örökségbe kódolt újrateremtés lehetősége által.¹⁶² A tárgyi kulturális örökséget kijelölő Kiemelkedő Egyetemes Érték megmaradásának biztosítékát a hitelesség megőrzése, elvesztésének veszélyét pedig a hitelesség csorbulása jelentette. Láttuk, hogy már a Nara Dokumentum is finoman megkérdőjelezte a tárgyi örökséghez kapcsolódó hitelesség-felfogást, aminek a szellemi örökség hitelességéhez képest való teljes relativizálását a Szellemi Kulturális Örökség Egyezményt egy évvel követő Yamamoto Nyilatkozat már épp azzal tudja indokolni, hogy a szellemi kulturális örökséget „folyamatosan újraalkotják, ezért erre a tárgyi kulturális örökség hitelesség fogalma nem alkalmazható.”¹⁶³ A fenyegető jövő kezelésére szolgáló fenntartható fejlődés ekkor még három oszlopon – gazdaság,

¹⁵⁵ ICOMOS 1987a: 1.

¹⁵⁶ ICOMOS 1993: 9.

¹⁵⁷ The Aalborg Charter 1999, ICOMOS 1999a.

¹⁵⁸ ICOMOS 1996a, ICOMOS 1999b.

¹⁵⁹ The Belvedere Documentum, 1999.

¹⁶⁰ ICOMOS 1994: 1.

¹⁶¹ ICOMOS 1996: 1.

¹⁶² UNESCO 2003: 2.

¹⁶³ UNESCO 2002: 1.

ökológia, társadalom – nyugvó komplex összefüggésrendszeréhez jól kapcsolódik a táj integratív fogalma, ahogy azt az Európai Táj Egyezmény a „tájkezelés” meghatározása alatt meg is fogalmazza.¹⁶⁴

A városi örökség területfelfogásának elemzésénél már láttuk, hogy a 2000-es évek fogalmi fejlődéseiben egyre jobban tetten érhető két örökségvédelmi szemlélet mind erősebb eltávolodása egymástól. Az első, leginkább egyes ICOMOS-dokumentumokban, illetve a 2010-es ICOMOS-megjegyzésekben megfigyelhető szemlélet alapvetően ragaszkodik a tárgyi örökség hagyományához, és ezen belül próbál megfelelni a szellemi örökség jelentette kihívásokra, míg a történeti városi táj fogalmával fémjelezhető irányzat az örökségvédelem szereplőinek kvázi egyenlőségéből kiindulva a participáció mértékétől teszi függővé az adott részvevő súlyát. A dilemmát talán a 2008-as ICOMOS Karta „fenntartható megőrzés” (*sustainable conservation*)¹⁶⁵ fogalma írja le a legjobban, mivel ebben az új paradigmának megfelelő védelem (*safeguarding*) helyett még a megőrzés szerepel, de ezt a fenntarthatóság elvárásával egyeztetni, mivel a fenntarthatóság – különösen azóta, hogy a kultúra is az egyik oszlopává vált – megkerülhetlenné válik.

A probléma megértését megkönnyíti Michael Petzet, a vizsgált korszak ICOMOS elnökének tanulmánya, amelyben a Velencei Karta elveit a dokumentum negyvenedik évfordulója kapcsán aktualizálja.¹⁶⁶ Az előszóban leszögezi, hogy a Velencei Karta elfogadása „történelmi esemény” volt, melynek során olyan „pótolhatatlan eszköz jött létre..., amely minden, az újraírására tett kísérletet értelmetlenné tesz.”¹⁶⁷ Ezt demonstrálandó a kulturális örökség fogalmának bővülésével jelentkező kihívásokat megválaszolja a Velencei Kartával, majd a Karta által képviselt elveket elhelyezi az európai műemlékvédelem történetében. Az örökségvédelem fő problémájának a 19. századból származó restaurálni vagy megőrizni dilemmát tartja, amire a klasszikus műemlékvédő/modernista válasz a Georg Dehio-féle „megőrizni, s nem restaurálni” tétel volt.¹⁶⁸ A modernista hagyománnyal szemben az 1970-es évektől megfogalmazódó „posztmodern” kritikát

¹⁶⁴ Europe 2000: I.1.e.

¹⁶⁵ ICOMOS 2008c: 3.

¹⁶⁶ Michel Petzet 1999-2008 között volt az ICOMOS elnöke. Petzet 2004.

¹⁶⁷ Petzet 2004: 1.

¹⁶⁸ Petzet 2004: 12.

többek között azzal semlegesíti, hogy Alois Riegl érték kategóriái,¹⁶⁹ vagy Walter Benjamin „lenyomat”, illetve „aura” fogalmai összetettebbek, mint a „tárgyi és szellemi értékek szerinti igencsak egyszerű megkülönböztetés”.¹⁷⁰ Ennek a dichotómiának az örökségvédelemre való kivetítését gyakorlati szempontból a „restaurálni vagy megőrizni” dilemma visszatéréseként értékeli, amely – az esetenként megengedhető - restaurálás helyett valójában az elítélendő renoválást csempészné vissza a megőrzés mellé, azt gyengítendő. A kulturális örökség fogalmának változását Petzet nem társadalmi kérdésként kezeli, hanem szakmaiként, ami a műemlékvédelem történetén belül értelmezhető, és ahol az örökség, mint történeti fogalom törést jelöl ki az időben, azt a privilegizált pillanatot, amikor örökséggé válik, és amitől kezdve változtathatatlan. Nem véletlen, hogy a hasonló szellemen megfogalmazott Vallettai Irányelvek is a változást tartják a városi örökség legnagyobb veszélyének,¹⁷¹ ezért egyrészt a szövegben külön szekció foglalkozik a változás aspektusaival, másrészt „a városi növekedésből eredő változások felügyeletére és körültekintő kezelésére” szólít fel, hogy ezzel „minimalizálják a fizikai és vizuális hatásokat”.¹⁷²

A fenntarthatóságba kódolt folytonosság mellett tehát a változás kezelése (*management of change*) lesz a városi örökség védelmének kulcskérdése a 2000-es évek második felétől kezdve. A már említett, a történeti városi tájra a korszakban egyedülként hivatkozó ICOMOS-dokumentum, a Kínában elfogadott Xi'an Nyilatkozat a vallettainál megengedőbb a változással szemben: „Az örökségi struktúrák, helyszínek és körzetek keretében (*setting*) végbemenő változások kezelésének nem feltétlenül kell megelőznie vagy meggátolnia a változást”.¹⁷³ Valószínűleg a 2005-ös ICOMOS Közgyűlés helyszíne is magyarázza, hogy miért megengedőbb ez a Nyilatkozat, illetve miért határozza meg a(z örökségi) *keret* fogalmát, ami épp a változás kezelésének terepe. A Párizsi Nyilatkozat azáltal, hogy az örökséget a fejlődés motorjaként határozza meg szintén megengedőbb az örökséget

¹⁶⁹ Alois Riegl-re Bandarin és van Oers is többször hivatkozik művében. Először kiemelik, hogy a műemlékvédelem egyik alapvető teoretikusa volt, illetve Petzethez hasonlóan ők is az értékfogalom kidolgozását említik. A változáskezelésről szóló fejezetben pedig a változás fogalmának a műemlékvédelemben való meghonosítójaként hivatkoznak rá. Bandarin – van Oers 2012: 26, 118.

¹⁷⁰ Petzet 2004: 23.

¹⁷¹ ICOMOS 2011c: 2.c. „A hagyományos, a helyi közösségre jellemző használatok és funkciók elvesztése alapvető negatív hatásokkal járhat a történeti városokra nézve.”

¹⁷² ICOMOS 2011c: 3.c.

¹⁷³ ICOMOS 2005: 3.

folyamatként értelmező szemlélet iránt, amikor első céljaként „a történeti negyedek restaurációját és regenerációját”, majd valamivel később „revitalizációját” nevezi meg”.¹⁷⁴ A városi örökség folyamatként való felfogásában jelentős szerepet játszanak a Dublini Irányelvek is azzal, hogy beemelik a kanonizálható örökségbe az ipari forradalom óta letelt „két évszázad”¹⁷⁵ folyamatosan bővülő, a jelenbe érő emlékeit.

A történeti városi táj megközelítés eszközei között fontos szerep jut a „változáskezelésnek”,¹⁷⁶ ami együtt jár a „a városi örökségnek a fenntartható fejlődés sine qua non-ját jelentő **aktív** védelmével (*protection*) és fenntartható kezelésével”, valamint a „*stakeholderek* **aktív** együttműködésével”.¹⁷⁷ Ez a megközelítés tehát a jelenre, a működésre teszi a hangsúlyt. A 2011-es Ajánlás történeti hivatkozásában arra hivatkozik, hogy „a városi örökség megőrzése az elmúlt fél évszázadban világszerte a közélet fontos szegmensévé vált, ... és új eszközökre van szükség, amelyek figyelembe veszik a társadalmi, kulturális és gazdasági változásokat úgy, hogy ... ezáltal a műemléki megközelítést váltsa fel a városi értékeket tágabban értelmező elv.”¹⁷⁸ Az Ajánlás finomabban fogalmaz, mint a 2010-es Jelentés, amely a változáskezelésnek külön paragrafust szentel, és ebben kifejtette, hogy „a jelen irányelvek és gyakorlatok még mindig alkalmatlanok arra, hogy meghatározzák az elfogadható változás határait”.¹⁷⁹ Ezt a bekezdést folytatva az ICOMOS-megjegyzések által vitatott „kortárs építészetnek a történeti helyeken való szerepének kidolgozására szólít fel, az addig lenézett vagy félreértett folytonosság (*continuum*) tiszteletére”¹⁸⁰ hivatkozva. Bár a folytonosság kifejezés – a kortárs építészettel szemben – már nem került bele az Ajánlásba, annak szövegében számtalan utalást találunk arra, hogy a történeti városi táj változáskezelése az örökség idejét dinamikus folytonossággként, és nem kiválasztott töréspontok által meghatározott statikus állandóként értelmezi.

A városi örökség területi meghatározásának fogalmi fejlődése

¹⁷⁴ ICOMOS 2011b: 1.

¹⁷⁵ ICOMOS 2011a: 1.

¹⁷⁶ UNESCO 2011: IV.b.

¹⁷⁷ UNESCO 2011: 1., IV.25. Kiemelés tőlem.

¹⁷⁸ UNESCO 2011: Introduction. 4.

¹⁷⁹ UNESCO 2010: 3.

¹⁸⁰ UNESCO 2010: 3.

A dokumentumok mindegyike meghatározza a városi örökség védelmének területi egységét. Az 1972-es Egyezmény megelőző dokumentumok örökségi területfelfogását a védett műemlék (*monument*), illetve műemléki együttes és az azt körülvevő körzet meghatározásának igénye jellemzi. Ez elmozdulást jelent a műemlékvédelem tárgy-központúságától, és a területi alapú örökségvédelem fokozatos kidolgozásához vezet, amelynek során meg kell határozni a védett területek lehatárolásának szempontjait és szaknyelvét. A védelem indoklásánál megfigyelhető, hogy az esztétikai szempont egyre inkább átadja a helyét a kulturális jelentőségnek. Az Athéni Karta a védelem szempontjainál a „festői perspektívát”¹⁸¹ emeli ki, és ennek hasonló jelentőséget tulajdonít az 1962-es Ajánlás is, amely már címében a védett tájak és helyszínek „szépségét és karakterét”¹⁸² viseli, de még az 1968-as Ajánlás is kívánatosnak tartja a történeti negyedek „esztétikai jellegzetességeinek”¹⁸³ megtartását, igaz ezzel vissza is szorul az esztétizáló szándék, és a város kiválasztott helyszíneik védelmét egyre inkább kulturális okokkal indokolják. A Velencei Karta Definícióinak 1. pontja külön kitér arra, hogy a magas művészet mellett a „múlt szerényebb jelentőségű művei is védelmet érdemelnek, amennyiben kulturális jelentőségre tettek szert”.¹⁸⁴ A felvállaltan az európai megközelítések (1963-as Weiss jelentés, illetve a Velencei Karta) amerikai értelmezését adó Quitói Normák szövege már nemcsak a múlt emlékeinek kiválasztásánál tekinti elsődlegesnek a kulturális szempontot, de bevezeti és többször használja a kulturális örökség fogalmát.¹⁸⁵ A már említett 1986-as UNESCO Ajánlás pedig a kulturális tulajdon szempontjából határozza meg a védendő városi területeket.¹⁸⁶

A védett városi terület szaknyelve ugyan még nem kanonizálódott, a helyszín (*site*) kifejezés minden szövegben megjelenik. Az eltérések e helyszín értelmezésében, és főleg az azt védő területi egység meghatározásában mutatkoznak. Az Athéni Kartában ez a „műemlékek szomszédságaként” (*neighbourhood of monuments*), az 1962-es Ajánlásban „tájként”, a három későbbi dokumentumban, pedig „környező területként” (*setting*, ill. *surrounding area*) kerül meghatározásra, aminek zónákra való osztásának igénye 1962-től fogalmazódik meg. A városi táj (*urban landscape*)

¹⁸¹ The Athens Charter 1931: III.

¹⁸² UNESCO 1962: 138.

¹⁸³ UNESCO 1968: 142.

¹⁸⁴ The Venice Charter 1964: Definitions. 1.

¹⁸⁵ The Quito Norms 1967: 1, 6, 8, 9, 10.

¹⁸⁶ UNESCO 1968: 142., I.1.a.

kifejezés két dokumentumban jelenik meg: az 1962-es Ajánlásban és a Quitói Normákban. Mindkettőben a helyszín zónásítható környezetét jelöli úgy, hogy a város természeti környezetének védelembe való bevonására is szolgálhat.

A Kulturális Örökség Egyezmény a leendő kulturális örökségi regisztert három csoportba (műemlék, épületegyüttes, helyszín) sorolja, melyek közül a gyakorlatban, azaz a Világörökségi Lista készítésénél a harmadik (helyszín, azaz *site*) válik alapkategóriává. A definíció szerint a helyszín „olyan topográfiai körzet” (*area*),¹⁸⁷ ami szépsége vagy tudományos¹⁸⁸ jelentősége révén védelmet érdemel. A forrásainkban leggyakrabban hivatkozott Egyezmény tehát a helyszín fogalmának meghatározásában összeköti az esztétizáló műemlékvédelmi hagyományt a kulturális érzékenységgel, amit itt tudományos kerettel – a néprajz és az antropológia említésével – hitelesít. A műemlék és a helyszín összekapcsolására az 1970-es évek elejére jellemző „épületegyüttes” kifejezést használja,¹⁸⁹ ami az örökségvédelem fogalmi bővülésével anélkül tűnik el fokozatosan a dokumentumokból, hogy a 2000-es évekig átadná a helyét a városi örökség területi egységét kifejező más sztenderd fogalomnak. Az 1970-es évek második felének dokumentumaiban egyaránt találkozunk a körzet (*area*), a zóna, a (történeti) központ, negyed vagy mag, vagy akár a város szíve megnevezésekkel. Közös jellemző ugyanakkor, hogy a *történetinél* (*historic*) is gyakrabban használják a régi (*old*) jelzőt a védendő területek meghatározására.¹⁹⁰ A város terében tehát ekkor fogalmi síkon még élesen elkülönülnek egymástól a régi és az új városrészek, ami feltételezhetően nem engedi a városi örökség terének funkcionális meghatározását. Holott erre egyre nagyobb az igény, ahogy arra az Amszterdami Nyilatkozat „térkezelés” (*management of space*) kifejezése,¹⁹¹ illetve a Nairobi Ajánlások környezet definíciója¹⁹² utal. A táj kifejezés csak érintőlegesen jelenik meg ebben az évtizedben: az 1972-es Egyezményben

¹⁸⁷ UNESCO 1972a: 147.

¹⁸⁸ Tudományként a régészet, a történelem, a néprajz és az antropológia kerül említésre.

¹⁸⁹ Szintén az épületegyüttes kifejezés szerepel az 1972-es kortárs építészetnek régi épületek közé illesztéséről szóló Határozatban. ICOMOS 1972.

¹⁹⁰ ICOMOS 1975: 2., The Declaration of Amsterdam 1975., The European Charter 1975, 1.4.6.7., UNESCO 1976: I.1.a.

¹⁹¹ The Declaration of Amsterdam, 1975: 4.

¹⁹² UNESCO 1976: I.1.b. A definíció szerint környezet alatt a történeti körzetek érzékelésére ható elhelyezkedést, illetve a hozzájuk kapcsolódó társadalmi, gazdasági, kulturális kötődéseket értik.

lényegében az épületegyüttes háttereként¹⁹³ az 1975-ös ICOMOS Határozatokban pedig a kisvárosokat övező természet szinonimájaként.¹⁹⁴

Az 1980-as évekből származó három dokumentum közül a legfontosabb fogalmi változást a brazil ICOMOS Itaipavaí Irányelvei hozzák. A Granadai Egyezmény lényegében megtartja az 1972-es Világörökségi Egyezmény hármas (műemlék-épületegyüttes-helyszín) területi kategorizálását. A Washingtoni Karta szintén megmarad az addig is gyakran használt történeti körzet (*historic area*) megnevezésnél, de ennek kapcsán már rákérdez az épített és a „zöld”, valamint az anyagi és a szellemi összetevők kapcsolatára.¹⁹⁵ Az Itaipavaí–Irányelvek szövege ugyanakkor szakít a dokumentumokban eddig megfigyelt, a műemlékvédelem modernista hagyományához kötődő, a város területét a régi/új ellentétpár mentén megosztó szemlélettel, és abból indul ki, hogy „a város a maga teljességében történelmi entitás”, ezért a „városi történelmi ~~városi~~ helyszíneket (*urban historical site*) operatív értéküknél” fogva, „kritikus körzetekként kell körülhatárolni, és nem a nem-történelmi helyek ellenpontjaiként”.¹⁹⁶ Ily módon a városi történelmi helyszínek nemcsak az épített és a természeti környezetet egyesítik, hanem az ottlakók mindennapjainak élő tapasztalatait is. Az itaipavaí definíció lehetővé teszi, hogy az egész városi tér örökségként kerüljön értelmezésre, ám ehhez egyelőre nem ad új fogalmat, mivel az általa használt helyszín kifejezés az Athéni Karta óta a városi területet védett/nem védett részekre osztó megközelítés szókinsébe tartozik, sőt a Világörökségi Egyezménnyel annak alapfogalmává válik.

Az 1990-es évek közepétől újra megszorodó dokumentumok jelzik, hogy az immár több, mint félezer világörökségi helyszín kezelése egyre több kérdést vet fel, illetve azt, hogy az 1970-es években lefektetett elvek átértelmezésre szorulnak. A városi örökség területi értelmezése szempontjából két jelentős változást figyelhetünk meg. Egyrészt – a világörökségi kategóriák 1992-es módosítását követően - visszatér a táj kifejezés, mégpedig új, *kultúrtáj* értelemben, amibe a San Antonio Nyilatkozat a város örökség területeit is beleérti.¹⁹⁷ Másrészt a többször átdolgozott Burra Karta bevezeti a „kulturális jelentőségű hely” (*place of cultural significance*) kifejezést, amely alapvetően abban különbözik a helyszíntől, hogy meghatározásában és a több

¹⁹³ UNESCO 1972a: 147.

¹⁹⁴ ICOMOS 1975: 5.

¹⁹⁵ ICOMOS 1987a: 1.

¹⁹⁶ ICOMOS 1987b: 1.

¹⁹⁷ ICOMOS 1996a: 3.4.

igével leírt védelmében szándékoltan követni kívánja az adott helyhez (ami lehet városrész, de akár egy fa is) kötődő, változó kulturális gyakorlatokat és értelmezéseket.¹⁹⁸ A helyszín statikus jellegével és felülről való meghatározottságával szemben, a kulturális jelentőségű hely dinamikus és azt a közösségi gyakorlatok jelölik ki.

Míg azonban a hely csak ritkán, és a szellemi kulturális örökséghez kapcsolódva kerül be a 2000-es évek dokumentumaiba, a táj magától értetődő területi alapfogalommal válik. A kulturális örökség territorializációját a 2000-es évektől egyrészt a szellemi örökség atterritoriális¹⁹⁹ hatása, másrészt a táj-fogalomnak a dokumentumainkban és az UNESCO-hoz kapcsolódó tudományos vitákban való látványos elterjedése jellemzi. Az 1990-es évektől felerősödtek az UNESCO-n belül azok a vélemények, amelyek a tárgyi kulturális örökség addigi intézményesülését nem tartották megfelelőnek ahhoz, hogy a nem nyugati hagyományos identitáskonstrukciók védelmét biztosítsa, de még nem alakult ki, hogy ezek a kritikák mely fogalom mögé csoportosíthatóak, illetve hogyan illeszthetőek a fennálló világörökségi struktúrába úgy, hogy az integratív logika se sérüljön. Az 1989-es Ajánlás „hagyományos kultúra és folklór”²⁰⁰ megnevezései nem jelenthettek megoldást, hisz mindkét fogalom a nyugati tudományosságból származott, és ezáltal olyan szembeállításokat sugalltak (hagyományos *versus* modern, magas *versus* népi; illetve tárgyi *versus* a folklórba tartozó²⁰¹), amelyek újabb külső kategóriákat erőltettek volna az épphogy a belső specialitásaik elismerését elváró közösségekre. Az

¹⁹⁸ ICOMOS 1999b: 1-2.

¹⁹⁹ UNESCO 2004: 10. A Yamamoto Nyilatkozat kijelenti, hogy a szellemi kulturális örökség (szemben a tárgyiival) számtalan esetben nem kapcsolódik egy adott helyhez (*place*). A Szellemi Kulturális Világörökség 2008-ban induló listája sem helyszíneket tartalmaz, mint a tárgyi örökség, hanem elemeket (*element*).

²⁰⁰ Az Ajánlás címében a „hagyományos kultúra és folklór” szerepel, ugyanakkor a magyarázó részben csak a folklór szerepel, aminek definíciója a szöveg szerint „hagyományos és népi kultúra”. A dokumentum alapján tehát korántsem egyértelmű, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a címben szereplő kifejezések, illetve a szintén említett népi kultúra. UNESCO 1989: 239.

²⁰¹ Az egyszerűség kedvéért a „tárgyi” ellentétjeként „szellemi” kellett volna írni, de ennél a megkülönböztetésnél újabb nyelvi korlátba ütközünk, amit csak érintőlegesen kívánunk itt kifejtetni, mivel nem jelen elemzésünk témája. Az UNESCO hivatalos nyelveinek *tangible/intangible*, illetve *matériel/immatériel* jelzőpárjait a magyarba a tárgyi/szellemi párral vettük át, ami egyes esetekben félreérthetővé teszi például az örökségvédelmi szövegekben a 2000-es évektől még gyakrabban előforduló *spirit*, *spiritual* vagy *esprit*, *spirituel* kifejezések magyarra való fordítását. Különösen a hely szellem kifejezésre való hivatkozások megsokszorozódásával válik fontossá (és az említett nyugati nyelvek esetében gond nélkül megoldható) a „kézzel nem fogható” (*intangible, immatériel*), illetve a „szellemi” megkülönböztetése.

elvárások kanalizálására előbb a Mesterművek Listáját állították össze 2001-ben, illetve bővítették egyszer, 2003-ban, de e fogalom – kimondatlanul - zsákutcának bizonyult a szellemi örökséggel szemben, ami épp 2003-ban nyert Egyezmény általi elismerést.²⁰² A szellemi örökség fogalmának intézményesülése egy időben zajlik a kulturális sokszínűség fogalmáéval, ami 2001-ben Egyetemes Nyilatkozat,²⁰³ 2005-ben pedig Egyezmény²⁰⁴ keretében kerül megfogalmazásra. A Yamamoto Nyilatkozat kapcsán már megállapítottuk, hogy a kulturális örökség fogalmának elmozdulása a szellemi örökség és a sokszínűség irányába nem jár együtt a fogalom addigi territorializációjának nyílt kritikájával. Inkább a területi meghatározások hiánya figyelhető meg az UNESCO 2001-2005 közötti vizsgált dokumentumaiban. A Szellemi Kulturális Örökség Egyezmény szövegében ugyan megjelenik az „emlékezet helye”²⁰⁵ kifejezés, de nem kategóriaként, hanem csak annyiban, hogy be kell illeszteni az oktatásba.

A szellemi örökség definíciójánál szerepel ugyan a „kultúrtér” (*cultural space*) kifejezés, de ennek jelentését nem határozzák meg, illetve abba az öt kategóriába (*domain*) sem kerül bele, amelyek a 2008-tól összeállításra kerülő Szellemi Világörökségi Lista kategóriái lesznek. A csak két alkalommal összeállításra kerülő Mesterművek Listájának első kategóriája ugyanakkor épp a kultúrtér, ahova az összesen negyvenhét műből hét tartozik.²⁰⁶ A kultúrtér fogalma esetlegesnek tűnik, mivel egyrészt nem indokolják, hogy miért van rá szükség a kulturális örökség ekkorra már bevett területi megnevezéseire (kultúrtáj) képest, másrészt a későbbi dokumentumokban már nem jelenik meg. Rövid megjelenése mégis az örökség territorializációjában bekövetkező paradigma-váltásra hívja fel a figyelmünket, amelyet az eddig ismertetett folyamat alapján úgy foglalthatunk össze, hogy a tárgyi örökséghez kapcsolódó területi fogalmak (mindenekelőtt a helyszín */site/* és a körzet */area/*) nem felel meg a kulturális örökség szellemi örökséggel való kibővítésének, ezért jelenik meg a sokkal általánosabb „kultúrtér” kifejezés, ami azonban túl megfoghatatlan ahhoz, hogy kielégítő legyen az archiváló műemlékvédelmi hagyományra épülő tárgyi örökség számára. A Szellemi Kulturális Örökség

²⁰² UNESCO 2003. A Mesterművek Listája felkerül a Szellemi Kulturális Örökségi Listára. (VIII.1.)

²⁰³ UNESCO 2001.

²⁰⁴ UNESCO 2005a.

²⁰⁵ UNESCO 2003: 14. c.

²⁰⁶ www.unesco.org/culture/intangible-heritage/masterpiece.php?id=46&lg=en – Letöltés: 2014. július 28.

Egyezmény születése körüli évek az integratív logika jegyében ezért részben azzal telnek, hogy megtalálják azt a területi fogalmat, ami mind a két – egyébként igencsak eltérő elvárásokat hordozó - örökségtípusnak megfelel. Mivel a kultúrtér fogalom később sem kerül kidolgozásra, sőt nem is szerepel a későbbi dokumentumokban, másrészt pedig tovább folyik a kultúrtáj fogalmának bevezetése a tárgyi világörökség listájába, illetve ezzel egy időben megjelenik a történeti városi táj fogalma, arra következtethetünk, hogy a táj fogalom valamelyik specifikált változata fog leginkább megfelelni a paradigma-váltást követő kulturálisörökség-képnek.

Nem meglepő az a megállapítás, hogy a szellemi örökség meghatározásával paradigmaváltás történt a világörökség fogalmában. A kérdés az, hogy a territorializáció vizsgálata mennyiben segít ennek a váltásnak a megértésében. A territorializáció elemzésének igen gazdag és hosszú francia történetét Daniel Nordman azzal a modellel foglalja össze, amely a tér és a terület szembeállításán alapul.²⁰⁷ Eszerint a territorializáció, azaz egy közösség önazonosságának térbeli entitásokon keresztüli megnyilvánítása fogalmilag a térből a területbe való átmenettel írható le. Míg a tér (*espace*) semleges, befogadó, megnevezés és határ nélkül való, addig a terület (*territoire*) társadalmi tartalommal, elnevezéssel és határral bír. A helyszín és körzet, illetve a tér megnevezések ennek a fejlődésnek a két végpontján találhatóak. Az előbbiek nemcsak névvel, hanem pontosan meghatározott határral is bírnak, sőt a térben való lehatárolásuk által nyerik el formájukat és értelmüket. A térből a területi kifejezések felé való elmozdulás során ehhez képest korábbi állapotot jelölnek az elnevezéssel igen, de pontosan meghatározott határral nem rendelkező kifejezések, mint például a táj. A tájra vonatkozó eltérő meghatározások ugyanis egyetértenek abban, hogy a tájnak pontos határai nincsenek, mivel azokat a szemlélő – legyen az egyén vagy közösség – jelöli ki.

A territorializáció folyamatában, vagy ha úgy tetszik felfogásában átmeneti helyen értelmezhető táj kifejezés tehát a kulturális örökség fogalmi bővülésével együtt járó közvetítő szerep ellátására is alkalmas, és nemcsak a különböző diszciplináris szakirodalmakban már korábban említett sikere indokolja, hogy az örökségvédelem szaknyelvében is elterjedjen.

²⁰⁷ Nordman 1998. Nordman modelljében a térbeli kifejezések territoriális fokát az mutatja, hogy rendelkeznek-e névvel, illetve kijelölt határral, és arra szolgál, hogy a francia nemzeti identitás kialakulásának, illetve Franciaország határainak több évszázados folyamatait megfeleltesse egymásnak.

Elemzésünk szempontjából 2003 után az a fő kérdés, hogy a kultúrtáj fogalma a világörökség védelme szempontjából miért nem bizonyult elegendőnek a városok számára, hiszen abba a városi tájat is beleértették. Az UNESCO tíz éves kultúrtáj-fogalmának értékelését épp 2002-ben elvégző P.J. Fowler arra a következtetésre jut, hogy a Világörökségi Bizottság alapvetően vidéki tájat ért a kultúrtáj fogalma alatt, és csak akkor számítja ide a településeket (kisvárosokat és falvakat), ha azok a védett tájban fekszenek.²⁰⁸ Ehelyett azt javasolja, hogy a (nagy)városi tájakat „kultúrtájként integrálják” a kultúrtáj kategóriájába.²⁰⁹ Erre azonban nem kerül sor, mivel már eleve egyfajta metakategóriaként működő kultúrtáj mellé – párhuzamos fogalomként – kidolgozásra kerül a történeti városi táj kifejezés.²¹⁰

Az új fogalom létrejöttének okai között szerepelhet az a probléma, ami az UNESCO kultúrtáj-fogalmának európai kritikájában jelenik meg,²¹¹ és ami az Európai Táj Egyezmény tájmeghatározásában ölt testet. Eszerint az UNESCO kiemelkedő egyetemes értéken alapuló válogatása elitista, mivel nemcsak a (tárgyi örökségi) helyszíneket, hanem mindent kultúrtájnak kell tekinteni, ami „emberek által érzékelt olyan terület (*area*), melynek karaktere a természeti, illetve a humán tényezők hatása és kölcsönhatása eredményeként jön létre”.²¹² Ebben az értelemben egy jóval szélesebb, igazán integratív táj-felfogás fogalmazódik meg, mely szerint a táj nemcsak „a kulturális, ökológiai, környezeti és társadalmi közérdek fontos szereplője”, hanem „helyi kultúrák kialakulásához”, sőt „az egyén és a társadalom jólétéhez” is hozzájárul, valamint „megerősíti az európai identitást” és még az „állásteremtés” ágense is lehet.²¹³ Ez a táj-felfogás valóban jelentősen bővebb, mint a világörökség kulturális és természeti kategóriáinak összeegyeztethetőségén munkálkodó, alapvetően a tárgyi kulturális örökség-felfogáson belül maradó kultúrtáj-értelmezés.

A történeti városi táj megfogalmazása és normává emelése közötti években, 2005-2011 között, még nyolc olyan nyilatkozatot, illetve kartát fogadott el az ICOMOS, amelyek Bandarin és van Oers szerint szerepet játszottak a történeti városi táj meghatározásában, illetve annak későbbi értelmezésében. E dokumentumok közül

²⁰⁸ Fowler 2003: 30. A kultúrtájak ismérvei között szereplő „T” pont meghatározása: „*towns and/or villages within the inscribed landscape*”.

²⁰⁹ Fowler 2003: 57.

²¹⁰ A 2011-es kultúrtáj kezelési tanácsadó a városi tájjal kapcsolatos kérdésekhez a történeti városi táj dokumentumait rendeli. Mitchell – Rössler – Tricaud 2011.

²¹¹ Fowler 2003: 22-23.

²¹² Europe 2000: I.1.a.

²¹³ Europe 2000: 1.

ugyanakkor csak a legkorábbi, a Xi'an Nyilatkozat említi a Bécsi Memorandumot, illetve használja a történeti városi táj kifejezést az örökségi struktúrák felsorolásánál,²¹⁴ továbbá a Párizsi Kartában szerepel a „multifunkcionális, tájképileg rendezett városnegyed”-t (*multifunctional, landscaped urban neighbourhood*),²¹⁵ kifejezés, bár ennek viszonya a történeti városi táj fogalmához, definíció hiányban, nem világos. Míg a táj, és a kultúrtáj fogalma minden dokumentumban szerepel, addig a történeti városi tájat még a 2011-es Vallettai Irányelvek sem említik, holott ennek a dokumentumnak a célja a „történeti városok és városrészek védelme és kezelése”.²¹⁶ Felmerülhet a kérdés, hogy az ICOMOS miért tartotta fontosnak, hogy ugyanabban az évben fogadjon el Irányelveket a városi örökség védelmére vonatkozóan, mint az UNESCO, úgy, hogy a történeti városi táj szerinti megközelítés még említésre sem kerül bennük.

Miközben 2005-2011 között a városi örökségvédelem az UNESCO esetében egyértelműen a történeti városi táj fogalmának és szabályozásának meghatározása körül zajlott, addig az ICOMOS – az ezekben az években elfogadott dokumentumok száma alapján – más fogalmak mentén ugyan, de szintén intenzíven kereste a megoldást a kulturálisörökség-fogalom bővüléséből eredő kihívásokra. A két lehetséges választ egyszerre öntötte formába az ICOMOS 2008. október 4-én, az ICOMOS Közgyűlésen Québec-ben, amikor egyszerre adta ki a Kulturális Örökség Helyszínek Értelmezéséről és Bemutatásáról szóló Kartát és a Helyek Szelleméről szóló Nyilatkozatot. Az előbbi – az 1996-os örökség-archiválási irányelvekhez hasonlóan – az örökség-kommunikáció professzionalizációjának kiáltványa, amely továbbra is fontos szerepet vindikál az örökségvédő szakembernek elismerve, hogy egyre szorosabban kell együttműködnie az örökség többi felhasználójával. Az örökség területét a bevett helyszín (*site*) kifejezés alatt tárgyalja, ide sorolva minden egyéb területi megnevezést, így a tájat is, ami itt csak a természeti tájra vonatkozik.²¹⁷ A Helyek Szelleméről szóló Nyilatkozat kulcsfogalma ezzel szemben értelemszerűen a hely (*place*), amely egyszerre „élő, társadalmi, és spirituális természetű”,²¹⁸ és mint ilyen, tárgyi (*tangible*) és szellemi (*intangible*) elemek együttese, amelyeket a hely

²¹⁴ ICOMOS 2005.

²¹⁵ ICOMOS 2011b.,

²¹⁶ ICOMOS 2011c.

²¹⁷ ICOMOS 2008c: 2. A meghatározás szerint helyszíneknek minősül a “hely, a lokalitás, a természeti táj, a településrész, az építészeti együttes, a régészeti helyszín”.

²¹⁸ ICOMOS 2008b: 2.

szelleme (*spirit of place*) fog össze és lát el közös jelentéssel. Ezzel kapcsolatban a szöveg megfogalmazói „kijelentik, hogy a szellemi kulturális örökség gazdagabb és teljesebb értelmet juttat az örökség egészének, amit jogilag is figyelembe kell” venni az örökségvédelem során.²¹⁹ Itt tehát újra egy szakmai állásfoglalással találkozunk, amelyet az örökség-fogalom bővülése indukált: a szellemi örökség a városi örökség szempontjából is megkerülhetetlenné vált, ezért a műemlékvédelmi szakma – saját hagyományai és zsargonja alapján – a hely szelleme kifejezést javasolja a tárgyi és a szellemi örökség összekapcsolásából létrejövő új örökségfelfogás leírására. Nem meglepő, hogy a táj kifejezés ebben a dokumentumban is csak a tárgyi örökség egyik területi kategóriájaként szerepel. A két 2008-as dokumentum alapján tehát a műemléki hagyománnyal rendelkező tárgyi örökség-szakemberek vagy az eredeti kategóriák alapján folytatják az örökségvédelmi diskurzust²²⁰ úgy, hogy hivatkoznak a folyamatos változásokra is, vagy új, de a saját hagyományukból érkező fogalmak bevezetésével próbálják hitelüket fenntartani.

Az ICOMOS által képviselt szemlélet és a történeti városi táj fogalma közötti eltérések még jobban kidomborodnak a történeti városi táj fogalmát kodifikáló Ajánlást előkészítő Jelentéshez fűzött ICOMOS-megjegyzésekben.²²¹ A számos kritika alapján három, egymással összefüggő veszélyforrást lehet megkülönböztetni: (1) a tájalapú városi örökségvédelemben túlságosan háttérbe szorul a történeti körzethez vagy központhoz kötődő történeti-műemléki örökségvédelem a kortárs társadalmi igényekkel szemben; (2) ezáltal a „kortárs építészet”²²² különösebb ellenállás nélkül hatolhat be a történeti városrészekbe az új megközelítés által hitelesített örökség-alapú fejlődés nevében; (3) ami pedig háttérbe szoríthatja az építettörökség-védelmi szakembert, aki csak egy, és nem is a legfontosabb a *stakeholderek* között, ezzel pedig maga az örökség- vagy műemlékvédelem is hitelét veszti. Az aggodalmak annyiban jogosnak bizonyulnak, hogy a megjegyzések hatására egyes mondatokat átfogalmaznak, de a tartalmi javaslatokat nem vezetik be

²¹⁹ ICOMOS 2008b: 3.

²²⁰ A másik hat, 2005 utáni ICOMOS-dokumentum közül az eredeti területi megnevezéseket használja a 2005-ös Xi'an Nyilatkozat, a 2008-as Kulturális Utak Nyilatkozat (igaz ez bevezeti a kulturális út fogalmát), valamint mindhárom 2011-es dokumentum: a Dublini és a Vallettai Irányelvek valamint a Párizsi Nyilatkozat. A „kulturális örökségi értékkel bíró” hely pedig a 2010-es új-zélandi Karta kulcsfogalma.

²²¹ ICOMOS 2010b.

²²² A kortárs építészet kifejezés könnyed használatát különösen sérelmezi az ICOMOS-bírálat, amely szerint a „kortárs építészet” megnevezésről olyan szakmai vita folyik, amibe nem kéne belefolynia az UNESCO-nak. ICOMOS 2010b: 8. Comment (11, 12).

az Ajánlás végleges szövegébe. Így marad a „kortárs építészet” kifejezés, és nem kerül vissza a Bécsi Memorandum 21.§-ban szereplő áltörténeti (*pseudo-historical*) beillesztéseket elítélő kitétel, amit – mint a montreáli konferenciánál láttuk – a viták során meghaladott, a modernista építészekre jellemző megfogalmazásnak tartottak, onnan kikerült, és a 2010-es ICOMOS-megjegyzések már hiába kérik, hogy hasonló tartalmú kitétel szerepeljen az Ajánlás végleges szövegében.²²³

Az Ajánlás a városi örökség területét történeti városi tájként határozza meg, ami olyan „kulturális és természeti értékek és jellegzetességek történeti rétegződéseként kialakult városi körzet (*area*), ami túlnyúlik a ’történeti központ’ vagy ’együttes’ fogalmán, hogy magába foglalja a szélesebb városi kontextust és annak földrajzi keretét (*setting*)”.²²⁴ A táj megközelítésre ehhez pedig azért van szükség, hogy „az fenntartsa a városi identitást”.²²⁵ Az Ajánlás végén szereplő definíciós szójegyzék előző, általunk is vizsgált dokumentumok segítségével történetiségében mutatja be, hogy a történeti városi táj által meghatározott városi örökségi terület hogyan lett összeállítva: a Nairobi Ajánlás meghatározta – többek között a városi – koherens történeti körzetet, aminek immár eleme, de nem feltétlen fókusza volt a műemlék; a Washingtoni Karta ehhez már a természeti környezetet is hozzáértette és az így értelmezett területi egységet már a hagyományos városi kultúra hordozójának tekintette; az Európai Unió 16. sz., 2004-es Kutatási Jelentése meghatározta a városi történeti körzetek fenntartható fejlődésének gyakorlatát, melynek során három részre osztotta a várost: kiemelkedő és nem kiemelkedő örökségi területekre, illetve új, de jelentős városi elemekre; a Xi'an Nyilatkozat meghatározta a keret (*setting*) fogalmát, melynek köszönhetően immár örökség szempontjából értelmezhető a teljes környezet; a Burra Karta pedig a kulturális jelentőség fogalmával ruházta fel a helyként (*place*), azaz immanens identitáshordozóként elnevezett örökségi területet.²²⁶ A városi örökség territorializációjának ez a története a kulturális örökség dokumentumainak elemzésével – részletesebben ugyan, de – számunkra is kirajzolódott. Az Ajánlás felsorolásában új elemet a táj megközelítésnek (*landscape approach*) a természeti örökségből való eredeztetése jelent. A szövegben többször használt „táj megközelítés”-t ugyanis nem a Bécsi Memorandumból, vagy a gazdag

²²³ ICOMOS 2010b: 4. Comment (5).

²²⁴ UNESCO 2011: I.8.

²²⁵ UNESCO 2011: 1.

²²⁶ UNESCO 2011. Appendix.

társadalomtudományos szakirodalomból emeli át, hanem a Nemzetközi Természetvédelmi Szövetség (IUCN) és a Természetvédelmi Világalap (WWF) meghatározása alapján, aminek értelmezésére a városi örökségi közösség fogalmának fejlődése után lesz érdemes visszatérni.

A városi örökséghez kötődő közösség meghatározásának fogalmi fejlődése

Az Athéni Kartától kezdve a városi örökség védelme alapvetően jogi természetű: hogyan érvényesítheti a közösség a műemlékek és helyszínek jogi védelmét magántulajdon esetében. Erre való válaszként a dokumentumok a nemzeti műemlékvédelmi regiszter és intézményrendszer kidolgozását, a közösség szisztematikus oktatását, és ezzel az örökségről való tudatosság, illetve az örökséghez való ragaszkodás erősítését fogalmazzák meg. A jogi szabályozás fontossága és az örökség didaktikai szerepe lényegében minden dokumentumban megtalálható. Különbségek a közösség meghatározásának léptékében figyelhetők meg. A Velencei Karta az örökségről, mint az emberiség közös értékéről beszél. A Quitói Normák pedig a nemzeti büszkeség hordozóit látják az örökségi helyszínekben, amelyek Európának nem csak identitást, hanem turisztikai bevételt is jelentenek.²²⁷

A Kulturális Örökség Egyezmény, követve a Velencei Karta szellemét, az örökségvédelmet az „egységnek tekintett emberiség és nemzetközi közösség”²²⁸ nevében hirdeti meg, amely megközelítés modellként áll a nemzetek előtt is, hiszen az Egyezmény nemzeti szinten való alkalmazásának Ajánlása nem sokat módosít az eredeti szövegen.²²⁹ Mindkét dokumentumra jellemző, hogy rövid elméleti bevezetés után az Egyezmény bevezetésének, és az általa előírt nemzeti örökségvédelmi intézményhálózat kiépítésének gyakorlatára teszi a hangsúlyt. Az 1970-es évek második felének dokumentumai ugyanakkor mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a városi örökség védelme szempontjából a helyi közösségnek, mely számára városi örökségük immár nemcsak tananyagként jelenik meg, hanem „a harmonikus társadalmi egyensúly”²³⁰ biztosítékaként, a „hirtelen változásokkal terhes világban az egyéni biztonság”²³¹ letéteményeseként, vagy a helyi „büszkeség

²²⁷ The Quito Norms 1967: VII.1.

²²⁸ UNESCO 1972a: 135.

²²⁹ UNESCO 1972b.

²³⁰ European Charter 1975: 4.

²³¹ The Declaration of Amsterdam 1975: 4.

forrásaként”.²³² Ennek következtében fogalmazódik meg a helyi közösség mozgósíthatóságának igénye a városi örökség nevében, mely „identitásuk sarokköve,”²³³ aminek a participáció²³⁴ és az önkéntesség²³⁵ gyakorlatában kell kifejeződnie. Mindennek szellemében az Amszterdami Nyilatkozat új, emberléptékű várostervezés létrejöttét szorgalmazza.²³⁶

Az 1980-as évek dokumentumaiban a városi örökség már egyértelműen a kulturális identitás hordozójaként jelenik meg, ami „elsőként az adott helyszínen lakókat érinti”.²³⁷ Különösen a két ICOMOS dokumentum hangsúlyozza az érintettek bevonását a történeti körzetek felmérésébe, amellyel a helyhez való ragaszkodásuk is megbecsülhető, illetve állampolgári tudatuk is erősíthető.

Az 1990-es évekre kiteljesednek azok a tendenciák, amelyek az örökségi helyszínekben mindinkább a közösségi identitások megnyilvánulását látják, sőt a védelem sikerét a helyiek bekapcsolódásának – és bizonyos értelemben nyitottságának – mértékében határozzák meg. A kulturális jelző immár nemcsak az örökségre vonatkozik, hanem az azt létrehozó és védő közösségre,²³⁸ valamint annak identitásra²³⁹ is. A participáció és a kultúra a legtöbb dokumentumban úgy kapcsolódik össze, hogy a homogenizáló veszéllyel szemben a helyi sokszínűséget,²⁴⁰ vagy hagyományos értéknek tekintett amerikai plurikulturalizmust²⁴¹ szembeállítva ésszerűen nyitja ki a közösségeket a kívülről jövő hatások felé. A korábban már több dokumentumban is veszélyként szereplő turizmus például a San Antonio Nyilatkozatban az örökségi helyszínt értelmező résztvevő csoportok egyikét adja,²⁴² míg a Nemzetközi Kulturális Turizmus Karta folyamatosan a helyszín integritásának megtartását hangsúlyozza, aminek szerves része kell, hogy legyen a „fenntartható turizmus”.²⁴³ A közösségi participáció szempontjából elválnak a többi dokumentumtól az 1996-os Archiválási Irányelvek, amelyek nemcsak az örökségvédelem befogadjaként határozzák meg a közösséget, hanem az archiválást

²³² ICOMOS 1975: 3.

²³³ UNESCO 1976: Annex.20.

²³⁴ European Charter 1975: 9.

²³⁵ UNESCO 1976: 36.

²³⁶ The Declaration of Amsterdam 1975: 3.

²³⁷ ICOMOS 1987a: 3.

²³⁸ ICOMOS 1994: 8.

²³⁹ ICOMOS 1996.a., ICOMOS 1999a.

²⁴⁰ ICOMOS 1994.

²⁴¹ ICOMOS 1996a: B.1.

²⁴² ICOMOS 1996a: B.7.

²⁴³ ICOMOS 1999a: 2.

végző szakemberek között is csak a tárgyi örökséggel foglalkozókat említik,²⁴⁴ holott az 1990-es évek elejétől a szellemi örökség kezd megkerülhetetlenné válni.

A 2000-es évek első felének általunk vizsgált UNESCO Egyezményei a közösség-felfogás szempontjából két fontos változást szentesítenek. Egyrészt végleg feladásra kerül az egységes világörökségben kifejeződő egységes emberi kultúra elképzelés átadva a helyét a kulturális sokszínűség elvének, mely szerint „a kulturális sokszínűség éppoly szükséges az emberiségnek, mint a biodiverzitás a természet számára”.²⁴⁵ Ezzel párhuzamosan a Szellemi Kulturális Örökség Egyezmény átfogalmazza a közösség szerepét a kulturális örökség kijelölésében és használatában. Míg az 1972-es Egyezmény, illetve Ajánlás a nemzetközi „közösség” szerepének tartja, hogy olyan „politikát dolgozzon ki, amely (aktív)²⁴⁶ funkcióval látja el az örökséget a közösség életében”,²⁴⁷ addig a 2003-as Egyezmény már preambulumban megjegyzi, hogy a „közösségek játszanak fontos szerepet a szellemi kulturális örökség létrehozásában, védelmében, fenntartásában és újraélesztésében”.²⁴⁸ A két világörökségi egyezmény között eltelt bő három évtized alatt a helyi közösségek jelentősége – legalábbis elvben – mindenképp megnőtt, mivel az emberiség biológiai szükségszerűségű alapelemeiként lettek meghatározva, és ezzel felelősségük is egyenes arányban nőtt, hiszen saját identitáshordozóik védelme az emberiség túlélésének egyik biztosítékaként jelent meg.

A közösség felértékelődött szerepét az UNESCO szakemberei alapvető változásként ítélik meg a világörökség védelmének történetében, és az új elv elismerését az 1992-2007 közötti időszakra teszik.²⁴⁹ A kultúrtájnak, mint örökségvédelmi fogalomnak a meghatározásával a közösségi részvétel már nem pusztán kívánatos, hanem szükséges elvként jelentkezik. A Világörökségi Operatív Irányelvek 2005-ben használja először a „világörökségi partnerek” kifejezést,²⁵⁰ majd 2007-ben, az öt évvel korábban meghatározott „4C”,²⁵¹ azaz a világörökség négy stratégiai célja egészül ki a közösségi részvétellel, mint ötödik stratégiai céllal.²⁵² A közösségi részvétel kidolgozásának igénye egyaránt megjelenik a 2000-es évek

²⁴⁴ ICOMOS 1996b: 49., 50.

²⁴⁵ UNESCO 2001: 62.

²⁴⁶ UNESCO 1972b: 146.

²⁴⁷ UNESCO 1972a: 137.

²⁴⁸ UNESCO 2003: 2.

²⁴⁹ Albert et al. 2012: 27-28.

²⁵⁰ Albert et al. 2012: 27.

²⁵¹ A „4C” a következő: *credibility, conservation, capacity-building, communication*.

²⁵² Albert et al. 2012: 32-33.

ICOMOS-dokumentumaiban és a történeti városi táj alapforrásaiban. Mindegyikben szerepel a participáció, illetve a közösségi részvétel (*community involvement*) fogalma, amiből következően a helyi közösség az örökségvédelemmel kapcsolatos döntéshozás egyik *stakeholdereként* jelenik meg, egyenlő szinten a szakemberekkel, a befektetőkkel és a politikai döntéshozókkal. Az örökséget a fejlődés motorjaként meghatározó Párizsi Nyilatkozat kívánatosnak tartja, hogy „a közösség az örökség tulajdonosaként”²⁵³ jelenjen meg. Annál is inkább, mert – ahogy a Valletai Irányelvek kifejtik – a dzsentifikáció szintén a városi örökségi területek egyik veszélyét jelenti, amennyiben ennek hatására a védett terület elveszíti „élhetőségét, és végső soron jellegét”.²⁵⁴ A kívülről jövő befektetés mértéktelen ütemét a helyi közösség érettebb tulajdonosi szemléletének fejlesztésével javasolják megállítani.

Az örökség természetesen megmarad a közösségi identitás hordozójának, ám dokumentumaink szerint szerepe a közösségi gazdasági fejlődésében és jólétében legalább ennyire fontossá válik. Mindezek a szempontok a történeti városi táj Ajánlásban, és az azt előkészítő dokumentumokban is jelen vannak úgy, hogy az Ajánlás saját hídszerepét is megfogalmazza: „A történeti városi táj megközelítés úgy tanul a helyi közösségek hagyományaiból és felfogásaiból, hogy a nemzeti és nemzetközi közösségek értékeit is tiszteletben tartja”.²⁵⁵ Ez a megfogalmazás a különböző döntéshozói szinteket közösségként, és nem adminisztratív testületenként látta, amivel egyrészt könnyed átjárhatóságot sugall, másrészt az identitást helyezi a középpontba. A közösségalapú megközelítésnek köszönhetően a világörökségi szakemberek azon vágya, hogy sikerüljön „finom egyensúlyt kialakítani a *top-down*, illetve *bottom-up* típusú kezelési stratégiák között”²⁵⁶ a történeti városi táj szerves részeként jelenik meg.

Következtetések

A világörökségi dokumentumok a hozzájuk fűzött számtalan, a nemzetközi szervezetek valós és virtuális archívumaiban elérhető értelmezéssel olyan jellegű szövegkorpusszá áll össze, ami stílusában a kommentárirodalommal rokonítható. A szövegmagyarázatok ugyanis nem kérdőjelezik meg a dokumentumok

²⁵³ ICOMOS 2011b: 4.

²⁵⁴ ICOMOS 2011c: 7.

²⁵⁵ UNESCO 2011: I.13.

²⁵⁶ Albert et al. 2012: 77.

valóságtartalmát vagy hitelességét, hanem aktualizálják azokat. Eerre remek példa Michael Petzetnek a Velencei Karta 40. évfordulójára írt, korábban elemzett tanulmánya, de a történeti városi táj kapcsán ide sorolhatjuk Jukka Jokilehto sokat idézett cikkét is,²⁵⁷ amely az integráció fogalmán és Cesare Brandi restaurációelméletén keresztül illeszti a fogalmat az örökségvédelem folytonos hagyományába. Bandarin és van Oers ugyanakkor már 2012-ben határozottan kijelenti, hogy „a városi örökség megőrzése mozgó célponttá vált, amihez a statikus műemléki megközelítés úgy, ahogy a múlt századból megörököltük teljességgel inadekvát, vagy akár egyenesen pusztító lehet”.²⁵⁸ A 2015-ös tanulmánykötetben pedig a szerzők többször hangsúlyozzák, hogy a történeti városi táj fogalmának bevezetése paradigmaváltást jelent.²⁵⁹ Ez a paradigmaváltás pedig nemcsak a dinamikus városi örökségvédelem meghirdetését jelenti, hanem annak bevezetését a tudományos diskurzusokba.

Vajon elérte-e a történeti városi táj ezt a két célt? Ennek a kérdésnek a megválaszolásában a kortárs történelem korlátaiba ütközünk. A Bécsi Memorandum óta eltelt bő évtized, illetve a történeti városi tájról szóló UNESCO Ajánlás óta eltelt alig öt év nem szolgál megfelelő történelmi távlattal ahhoz, hogy sejtéseinket túl erre a kérdésre megfontolt választ adjunk. Elemzésünk ugyanakkor igen hasznos mutatókkal szolgált a fogalom fogadtatásával kapcsolatban arra vonatkozóan, hogy a közeljövőben mik lehetnek a városi örökségvédelem kulcskérdései. Ha meg akarjuk becsülni, hogy a történeti városi táj kettős – adminisztratív és tudományos – jelentőségét, érdemes összefoglalni a három alapkategória alapján azt a fogalomtörténeti fejlődést, ami annak születését eredményezte.

A kiválasztott dokumentumok az Athéni Kartától kezdve a veszélyek felsorolásával indultak, és a vizsgált nyolc évtized alatt ezek a veszélyek egyre sokrétűbbek és összetettebbek lettek. Bizonyos problémákat idővel sikerült megoldani (például a nagyarányú műkinccs-csempészet megakadályozása vagy a nemzeti örökségvédelem intézményesítése), de a „fejlődés láza” és annak olyan következményei, mint a környezetszennyezés vagy a kezelhetetlen társadalmi átalakulás nem csillapodik. Az kulturálisörökség-védelemet eleve a jövőtől való félelem hívta életre, így születésétől magában hordozza nemcsak a modernizáció,

²⁵⁷ Jokilehto 2010.

²⁵⁸ Bandarin – van Oers 2010: 118.

²⁵⁹ Bandarin – van Oers 2015: 3., 14., 180-183., 194., 195.

hanem a modern időfelfogás kritikáját is. A fejlődéssel óhatatlanul együtt járó felejtés és a pusztulás ellen eleinte a prevenció technikáinak kidolgozása volt a válasz, ám ebből a szempontból a fejlődés menete megállíthatatlannak látszott. A megállíthatatlan fejlődéssel, illetve annak a jövőre való kivetítésével folytatott sziszifuszi küzdelmet idővel felváltotta a fenntarthatóság elvének kidolgozása, ami a jelen kitágításával járt együtt. A fenntarthatóság az 1990-es évek végén jelenik meg dokumentumainkban, és a 2000-es években mindenütt jelen van, mint szabályzó elv. A fenntarthatóság elvének kivetítése a tájként felfogott, a participatív elv mentén mozgósított közösség által képviselt városi örökségre annak a folyamatos időben való értelmezésével jár együtt. A történeti városi táj által meghatározott települést tehát a kontinuos tér és a kontinuos idő jellemzi, ami természetesen a műemlékvédelmi és a integratív örökségvédelmi szemlélet közötti újabb konfliktushoz vezethet. Míg az előbbi állapotokat rögzíti az időben, addig az utóbbi folyamatosságában, a közösségi gyakorlatok ritmusában érzékeli az időt. A két felfogás közötti konfliktus az örökség hitelesség kapcsán jön felszínre, mivel az előbbi számára az a hiteles, amit a védelem időpontja óta nem módosítottak, míg az utóbbi a felhasználók hagyományosnak interpretált gyakorlata által hitelesíti. Ez persze diszciplináris feszültségekhez is vezet, hiszen az előbbi megközelítés főleg a műemlékvédelem és társudományai szakterületéhez tartozik, míg az utóbbi más társadalomtudományok, sőt akár a közgazdaságtan szempontjait is figyelembe veszi.

A városi örökség területi meghatározása először a műemlék és környéke (kezdetektől a világörökségi helyszín fogalmának kidolgozásáig), majd az így létrejött történeti körzet és annak a környéke problémájaként jelenik meg, ami végül a keret (*setting*) fogalmának megszületéséhez vezetett, mely fokozatosan és potenciálisan az egész várost vagy települést magába foglalta. Ebben a szellemben a területi paradigmaváltás akkor következik be, amikor az egész város területe kontinuos örökséggé válhat, akár úgyis, hogy abba folyamatosan beemelkedik a mindinkább veszélyeztetett ipari örökség, vagy a favellák önszerveződő világa. Ennek fogalmi és gyakorlati elismeréseként kerül definiálásra a történeti városi táj. A gazdag szakirodalom alapján megállapítottuk, hogy a táj fogalma ekkorra igencsak terheltté válik,²⁶⁰ és ezáltal az általa megtestesített integratív karakter több, akár egymásnak

²⁶⁰ Donnadiou és Périgord megfogalmazása szerint „minden érzékelt tér tájjá válik, ezért nincs többé értelme elkülöníteni a természeti és a kultúrtájat”. Donnadiou – Périgord 2007: 47.

ellentmondó módon vált értelmezhetővé. A főként a műemlékvédelemre jellemző vizuális megközelítés szerint a táj városi környezetben a háromdimenziós védelmet jelenti, amit számára lényegében a fogalom közvetlen geneziséhez hozzájárult Bécs (és Köln) példája is igazol, és ezért a városi táj problémájának legfontosabb örökségvédelmi feladataként a vizuális integritás fogalmának kidolgozását és annak alkalmazását látja. A tájat az interdiszciplináris viták nyomán a valós (anyagi) és a reprezentált (identitásbeli) egységeként felfogó értelmezés a fogalom születésének szükségszerűségét úgy értelmezi, hogy az eredetileg esztétikai, majd kulturális értelemben vett tájfogalom immár integratívvá vált, azaz magában foglalja az adott területre vonatkozó társadalmi, gazdasági, kulturális gyakorlatokat is, így alkalmas a városi örökségvédelem holisztikus szemléletének megjelölésére.

A városi örökség közössége eredetileg jogi fogalomként jelent meg azzal a feladattal, hogy érvényesítse a közösség jogait a műemlékek védelmében az esetlegesen önző egyéni érdekekkel szemben. A második világháborút követően megalakuló nemzetközi szervezetekben az emberiség nemzetközi közösségként fogalmazódott meg, amelybe hierarchikusan tagolódott be a nemzeti, illetve a helyi közösség, melyek között már nem a korábbi korokra jellemző állandó konfliktus, hanem a közös jövőért való aggodás és tevékenység konszenzusos kapcsolata állt fenn. A nemzetközi közösség összetartozását volt hivatva kifejezni a közös kultúra, amely 1972-től világörökségként került megfogalmazásra, majd 1978-tól archiválásra. A paradigmaváltás iránti igény szinte egy időben megfigyelhető az 1970-es évek intézményesülésével, de csak az 1990-es évektől ölt testet a szellemi örökség megfogalmazásával. Az emberiség egységes kultúrájának tételét felváltja a kulturális sokszínűség elve, ami a helyi közösség szempontjából a szellemi örökségvédelem immanens részét jelentő participatív elvként jelentkezik. Ahogy az elemzésben láttuk, a történeti városi táj ezen participatív elem mentén kíván hidat képezni a helyi és a nemzetközi közösség között úgy, hogy az előbbitől is tanul és ezzel kétirányú – nemcsak fentről lefelé, de lentől felfelé való – normaáramlást tesz lehetővé. A táj vertikális integratív jellege horizontálisan is érvényesül, amennyiben mindent magában foglal, amit az adott közösség védelemre érdemesnek tart.²⁶¹ Ennek eredményeként a történeti városi táj a városi örökség védelmének központi

²⁶¹ Jukka Jokilehto is az integritásban látja a történeti városi táj legfontosabb újjátását, megkülönböztetve a funkcionális, a strukturális és a vizuális integritás elemeit. Jokilehto 2010: 47-50.

problémájává az integritást, vagy ha úgy tetszik befogadást teszi, ami kettős elvárásként jelenik meg a helyi közösséggel szemben: egyrészt a tájként, azaz a közösségileg perceptuált identitás-hordozó helyet védenie kell, másrészt át kell tudnia azt adni a külső – például az örökség iránt érdeklődő turista – szemlélőnek, aki szintén jogot kap a táj fogalom mentén, hogy saját tekintet által határolja le azt, amit érzékel. Ez a kettős elvárás nehezen összeegyeztethető – a dokumentumainkban is állandóan felemlített – globalizáció és homogenizáció veszélyeivel, ami épp a táj alapú önazonosság (*identification paysagère*) kidolgozásával szervezi meg a globális hatások elleni ellenállást.²⁶² A participatív örökségfelfogás természetesen nemcsak a helyi közösség és a látogatók (turisták) közötti értelmezéskülönbségeket domborítja ki, hanem a statikus örökségfelfogásból kiinduló műemlékvédelmi szakember, és az örökséget „élő folytonossággént érzékelő közösség”²⁶³ konfliktusát is magában hordja.

A három alapkategória fogalomtörténetének összesítése alapján a városi örökségvédelem történetének három jól elkülöníthető korszaka bontakozik ki: (1) a városi örökség először a modernizáció (ennek egyik eleme az individualizáció is) hatásai által veszélyeztetett kulturális javak összességéként jelenik meg, amit időbeli és térbeli törések határoznak meg (1930-as évek – 1960-as évek); (2) a városi örökség a kulturális világörökség részeként jogi-adminisztratív és fogalmi szempontból is intézményesül és szabályozásra kerül, ami azonnali kritikákat indít el (1970-es évek – 1980-as évek); a kritikák hatására az első intézményesülést egy második hullám követi, amelyet a szellemi örökség, a sokszínűség és a fenntarthatóság fogalmai határoznak meg, és ami nyíltan ugyan nem kérdőjelezheti meg az előző paradigma kereteit a nemzetközi szervezetek integratív logikája miatt, mégis elindítja az új helyzetre alkalmazható keretek és fogalmak – mint például a történeti városi táj – iránti kutatást. A kulturális örökség legújabb szókinszének tagjai azzal a lehetetlen feladattal néznek szembe, hogy összekapcsolják a két, egymással ellentmondásban álló paradigmát, ami az érintett szakemberek és érdekcsoportok közötti nyílt és kevésbé nyitott viták egész sorát eredményezi.

²⁶² Pierre Donnadieu a táj alapú önazonosság szerint szerveződő ellenállás három formáját különbözteti meg: (1) anamnézis, azaz az emlékezet tájhoz kapcsolása; (2) az uniformizációval szembeni ellenállás; (3) a globalizációval szembeni ellenállás. Donnadieu 2012: 191.

²⁶³ Fontanari 2012: 199.

A városi örökségvédelem új paradigmája szerint a védett városi területet folyamatos (fenntartható) idő, folyamatos – tájként ábrázolt – tér, valamint annak a helyi közösségnek a percepciója határozza meg, amelyik a kulturális sokszínűség, és ebből következően az emberi kultúra fennmaradásának letéteményese. Ebből következik, hogy ennek az örökségnek a biztonsága és az arra leselkedő veszélyek megfelelő felmérése esszenciális az emberiség fennmaradása szempontjából. Foucault biohatalom modelljénél láttuk, hogy az újkorban a miliő volt az a területi egység, amin a veszélyeket, illetve azoknak az emberi társadalomra gyakorolt hatását mérték. Felmerül a kérdés, hogy napjainkban a táj, pontosabban a „városi 21. században”²⁶⁴ a történeti városi táj lesz-e az a fogalom, amely hasonló szerepet tud játszani, azaz, amelyik hasznosnak és elég tudományosnak bizonyul ahhoz, hogy megfeleljen a városvédelem új paradigmájának. A városi örökség fogalmi fejlődésének második szakaszában a hitelesség és az integritás páros elvét határozták meg a kulturális örökség tudományosságának hiteléül. A szellemi kulturális örökség megfogalmazása relativizálta a hitelesség meghatározását, ami így túl problematikusvá vált az örökségi helyszínek kiválasztásához és ellenőrzéséhez. Így – az eredetileg a természetvédelem szókincsébe tartozó – integritás került előtérbe a kortárs városi örökséget legjobban keretbe foglaló kifejezés kutatása során.²⁶⁵ A történeti városi táj megfogalmazói szerint az integritás meghatározásánál „azoknak az értékeknek is tiszteletben kell tartani, amelyek a felhasználó közösségétől származnak (*bottom-up*), és nem csak a szakértőkét (*top-down*)”²⁶⁶ ahhoz, hogy a történeti városi táj kettős célját elérjék; ami pedig nem más, mint a hatékony városi örökség-védelem biztosítása és az ehhez szükséges tudományos fogalmi keret és adminisztratív szabályozás meghatározása. A történeti városi táj megközelítés hatékonyságát tehát azon lehet lemérni, hogy milyen gyakran és intenzíven élnek vele a helyi közösségek és a szakértők. Ennek megítélésekor azonban újra csak a történeti távlat hiányának korlátjába ütközünk. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a történeti városi táj sikerét azon lehet majd lemérni, hogy a városi örökség integritását úgy tudja-e majd átfogalmazni, hogy az egyszerre legyen elfogadható a szakértőknek és vonzó a helyi közösség számára. A 2000-es évek

²⁶⁴ Bandarin és van Oers első könyvének címében szerepel ez a megfogalmazás. Bandarin – van Oers 2012.

²⁶⁵ Jukka Jokilehto az integritást a történeti városi táj megközelítés legjelentősebb újdonságának tekinti. Esszéjében a funkcionális, a strukturális és a vizuális integritást különíti el. Jokilehto 2010: 47-50.

²⁶⁶ Bandarin – van Oers 2010: 74.

második felében megfigyelt, a történeti városi tájra vonatkozó igen szűkös hivatkozási gyakoriság ugyanakkor azt jelzi, hogy a szakértői közösség még igencsak tartózkodó az új fogalommal kapcsolatban.

A szükséges történeti távlat hiányában a kutatást léptékváltással folytatjuk. A nemzetközi szintről ellépünk a helyi szint irányába. A történeti városi táj első hivatalos megfogalmazása, a Bécsi Memorandum nem véletlenül született Bécs városában. Az UNESCO részéről a gyorsan szaporodó világörökségi városi helyszínek kezelésével kapcsolatban az egyik leégetőbb problémát a kortárs építészet, és mindenekelőtt a toronyházak integrálása jelentette a védett városrészek környezetében. Bécs épp egy ilyen jellegű konfliktust oldott meg sikeresen az UNESCO Világörökségi Bizottságával, amikor felmerül annak az ötlete, hogy ezt a példát használják fel az új paradigma kidolgozására. A történeti városi táj fogalmának születése a város szempontjából azért is különösen fontos, mert ezen keresztül megjelenhetnek a nemzetközi dokumentumokban referenciaként használt helyi döntéshozók és közösségek saját szempontjai is a városi örökségre, illetve integritásra vonatkozóan.

Harmadik fejezet

Bécs és a bécsiek szerepe a Bécsi Memorandum megfogalmazásában

Bevezetés

A történeti városi táj fogalomtörténetének elemzése megmutatta, hogy az új fogalom egyik legfontosabb célja a védett városi területen élők bevonása az örökségvédelembe. A nemzetközi diskurzus és a helyi recepció Bécsnél nő össze az előző fejezetben említett konfliktus megoldásának egyik eredményeként. Ez a konfliktus nemcsak a résztvevők, azaz a helyi (bécsi), illetve nemzetközi (UNESCO, ICOMOS, stb.) szereplők elemzése szempontjából tanulságos, hanem azért is, mert hozzájárult egy új fogalom megfogalmazásához, vizsgálata lehetőséget teremt magának a kulturális örökségnek, illetve egy szeletének, a városi örökségnek a kritikai fogomelemzésére. Az ebben a fejezetben vizsgált 2000–2005 között lezajlott bécsi események, és főleg a 2005-ös bécsi konferencia, jellegéből adódóan egy hosszabb, az Athéni Kartáig visszavezethető értelmezési keretet kínál, amennyiben arra kérdezzük rá, hogy a városról elnevezett nemzetközi örökségvédelmi dokumentumok mennyiben kapcsolódnak ahhoz a helyszínhez, ahol megfogalmazásra kerültek, illetve amelynek a nevét viselik. Annak ellenére, hogy mindhárom eseményt más szervezet rendezte meg, a nemzetközi városi örökségvédelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű az 1933-as athéni konferencia,²⁶⁷ az 1964-es velencei kongresszus, illetve a 2005-ös bécsi konferencia, mivel a nemzetközi örökségvédelem egységes narratívájába illeszkedik, és annak paradigmatisztikus állomásait jelölik ki az ott elfogadott dokumentumok. Ebben a történetben a három városnak az eseményben, illetve a megszülető dokumentumban játszott szerepe is jelentősen módosul. Szerepüket némileg leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy Athén jobbára dekoráció volt, míg – a vészesen süllyedő – Velence apropó, Bécs azonban már aktív résztvevő, és ez utóbbi elvezet

²⁶⁷ A CIAM 4. konferenciájára valójában csak részben került sor Athén városában, mivel a konferencia résztvevői az esemény előtt és után a Patris nevű hajón is tanácskoztak, amíg az Marseille és Athén között oda, majd vissza közlekedett. Lásd Mumford 2000: 73–94.

bennünket ennek a fejezetnek a kezdő kérdéséhez: mivel magyarázható ez a Bécs szerepében megfigyelhető számottevő változás a korábbi helyszínekhez képest?

Az 1964-es Velencei Karta arról a városról nyerte a nevét, amely az örökségvédelemnek az adott korszakra vonatkozó paradigmáját szimbolizálta. Az 1960-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy Velence védelme nem rekedhet meg a velencei műemlékek védelmének szintjén, hanem a város egészét kell megőrizni az épületekkel, csatornákkal, morfológiai jellegzetességekkel együtt. Az ilyen méretű védelemhez azonban nem elegendő a város, de még Olaszország anyagi ereje sem: az egész emberiséget kell mozgósítani, amely e csodálatos város sikeres védelmének katarziséban az összetartozás örömét is megélheti, és ünnepelheti a – természetes – elmúlás felett aratott technikai – győzelmet.²⁶⁸ Az ezredfordulóra azonban a városi örökségvédelem már nem tud a korábbi paradigma mentén működni. Velence nem süllyedt ugyan a tengerbe, de az 1960-as és a 2000-es évek között eltelt négy évtized alatt elvesztette lakóinak több mint a felét,²⁶⁹ és immár egyre kevésbé az emberiség hősi összefogásának szimbólumaként, sokkal inkább a társadalmi szempontból érzéketlen városvédelem kudarcának egyetemes példjaként jelenik meg.²⁷⁰ Az időközben elfogadottá vált globális felmelegedés tétele, és az ezzel együtt járó tengerszint-emelkedés pedig újra ikonizálta a vízben álló várost, ami immár olyan természeti veszélyeknek van kitéve, amelyek nem a természet és a civilizáció konfliktusából származnak, hanem a civilizáció által legyűrt természet szabályozhatatlanságának eredményei.

Ebben a helyzetben születik meg egy, az 1960-as évek óta eltelt időszak örökségvédelmének fogalmi fejlődésén alapuló új paradigma igénye. Ez alkalmas arra, hogy az időközben megszületett világörökség fogalma és gyakorlata mentén kiválasztott több mint háromszáz város számára garantálhatja, hogy a védelem és a fejlődés egyensúlyát biztosítva elkerülje mind a műemlékesült Velence, mind pedig a kontrollálatlan globális folyamatokkal (urbanizációval, industrializációval, klímaváltozással, vagy akár a dzsentifikációval) szemben védelem nélkül maradt, és sokszor elpusztult

²⁶⁸ The Venice Charter 1964: 1.

²⁶⁹ Mazzaroli 2008: 9.

²⁷⁰ Bandarin–van Oers 2012: 74.

történeti városok, városrészek sorsát. Ennek az új paradigmának a kidolgozására hívták össze 2005-ben a bécsi konferenciát, amelyen megfogalmazták azt a Bécsi Memorandumot, amely a városi örökségvédelem számára új keretet biztosító történeti városi táj fogalmának és gyakorlatának első meghatározását is jelenti.

Bécs óvárosa a konferencia előtt négy évvel lett világörökség, majd rá egy-két évvel majdnem el is veszítette ezt a frissen szerzett elismerést egy, az óváros közelében tervezett, magasház-építéssel járó beruházás miatt. Ez a rövid, alig két éves válság végül mind Bécs, mind az UNESCO Világörökségi Központ (*World Heritage Centre, WHC*) számára kedvező megoldással zárult: a város megtarthatta világörökségi címét, az UNESCO pedig nemcsak egy sikeres intervenciót tudhatott magáénak, de egy olyan lelkes partnert is kapott a bécsi városvezetés személyében, amely Bécs példájával – és infrastruktúrájával – vett részt az új paradigma kidolgozásában. A 2005-ös bécsi konferencia tehát egy különlegesen jó példa arra, hogy megvizsgáljuk a kulturális örökség fogalmának alakulását egy olyan pillanatban, amikor a fogalom elterjedésének szintjei (globális, kontinentális, nemzeti, regionális, helyi) közül²⁷¹ a két legtávolabbi (a globális és a helyi) összeér, és kölcsönösen hat egymásra. Ez a kölcsönhatás nem egyenlő felek között történik, hiszen az UNESCO normaadó nemzetközi szervként „helytelen viselkedés”²⁷² esetén visszavonhatja, és ezzel presztízsveszítéssel sújthatja a helyszínt. Ennél komolyabb eszköz azonban nem áll a rendelkezésére, és ezzel is csak igen ritkán él, mivel célja az örökség védelme az általa lefektetett elvek szerint, és a cím megvonásával a helyszín kikerül a hatóköréből. Bécs esetében pedig igen erős a helyi szint, hiszen a város történetéből következően egy olyan településről van szó, amely központi funkcióihoz kapcsolódó identitását több szinten (nemzetközi, közép-európai regionális, nemzeti, tartományi) fogalmazza meg, és amely igen gazdag és összetett örökségvédelmi, városfejlesztési és szociális hagyománnyal, szabályozással és gyakorlattal rendelkezik. Ezek alapján tehát ideális helyszín az

²⁷¹ Sonkoly 2000.

²⁷² Ez a kifejezés természetesen nem hivatalos dokumentumból, hanem egy világörökség-szkeptikus osztrák építész tanulmányából származik. Mindazonáltal véleményem szerint jól kifejezi a világörökségben a fogalom kialakulásától kezdve megfigyelhető didaktikus tartalmat. Achleitner 2005: 15.

új városi örökségvédelmi paradigma megfogalmazásához különösen úgy, hogy ezzel együtt sikeresen oldja meg a Világörökség Központ városi örökség kezelésében leggyakoribb problémát jelentő magasház-építési konfliktust is.

A nemzetközi szint elemzésénél az előző fejezetben láttuk, hogyan jelent meg a történeti városi táj fogalma iránti igény a nemzetközi városi örökségvédelemben, illetve, hogy az új fogalom hogyan próbálja ezt az igényt kielégíteni. Ehhez kapcsolódóan a helyi szint elemzése két probléma párhuzamos figyelembe vételével történik. Az első Bécs kortárs, pontosabban 2000–2005 közötti önreprezentációjára kérdez rá, amelyben a(z) (ó)városnak, mint kulturális (világ)örökségnek egyre fontosabb szerep jut, bár igaz, ennek a szerepnek a jelentősége erősen kontextusfüggő. A második a válság és a megoldás történetét taglalja úgy, hogy a bécsi eseményeket a város identitása szempontjából fontos, a már említett szintekre való hatásával együtt próbálja meg értelmezni. Reményeink szerint a két kérdéskör segít megérteni a városi örökség kezelésének konkrét példáján keresztül a kulturális örökség fogalmában ekkor bekövetkezett változásokat, illetve azok következményeit.

A bécsi óváros útja a világörökségi helyszínként való elismerésig

Bécs óvárosának jelölése viszonylag megkésett más európai – vagy akár közép-európai – fővárosok világörökségi helyszínként való elismertetéséhez képest. Amikor a bécsi óváros felkerült a világörökségi listára, már tizennégy európai főváros valamely történeti városrésze – többnyire a központja – rajta volt a listán. A közép-európai fővárosok közül ott volt Budapest (1987) és Prága (1992), de már az osztrák városok közül is Salzburg (1996) és Graz (1999). Ez a megkésettség részben azzal is magyarázható, hogy Ausztria – annak ellenére, hogy az ENSZ egyik hivatalos székvárosa – csak 1992 decemberében, 30. európai államként ratifikálta a Világörökségi Egyezményt. A legtöbb nyugati államhoz hasonlóan ugyanakkor néhány évvel a nemzeti ratifikálást követően, 1996-tól kezdve ismertette el a legtöbb helyszínt, melyek sorában ugyan rögtön az első kettő között volt a szintén bécsi schönbrunni kastély, de csak a hetedik,

ill. nyolcadik²⁷³ – ebben a sorozatban az utolsó – a bécsi óváros, 2001-ben. Ezt követően már csak egyetlen, az Alpok hat országát (főleg Svájcot) érintő közös régészeti emlékhellyel gazdagodott az osztrák helyszínek száma. Ez utóbbit nem számítva tehát elmondható, hogy az osztrák világörökségi helyszínek mindössze hat év alatt, 1996–2001 között kerültek elismertetésre. Ez az időszak egyébként egybeesik azzal a néhány évvel, amikor a „nyugati” (azaz az UNESCO regionális felosztásában az európai és az észak-amerikai országokat jelentő egységbeli) helyszínek legnagyobb számban kerültek fel a listára. (3.1. táblázat, 3.1. ábra)

A bécsi óváros (*Wiener Altstadt*; *historische Zentrum*; *Historic Centre*) világörökségi jelölésének folyamata 2000 januárjában indult meg az Osztrák Műemlékvédelmi Hivatal (*Bundesdenkmalamt*), a bécsi városháza megfelelő hivatalai, valamint a városi levéltár és a várostörténeti múzeum együttműködésével. A felterjesztés koordinátora Manfred Wehdorn,²⁷⁴ elismert bécsi építész és egyetemi tanár volt. A javasolt, és végül az UNESCO által is elfogadott területet a – a *Ring*hez kapcsolódó középületekkel kibővített – *Ringstrasse* és a Duna-csatorna határolta be,²⁷⁵ és ez a terület egészült ki a Belvedere-palotával. A védett városrész így 3,7 km² területű, amelyet egy 4,6 km² nagyságú pufferzóna egészít ki, mindez együtt pedig Bécs területének 2%-t jelenti. A bécsi óváros könnyedén, egy évvel a kérelem beadása után világörökségi elismerést kapott, ami a város igen jelentős kulturális és politikai múltjának, illetve gazdag műemlék- és örökségvédelmi hagyományának ismeretében nem volt meglepő.

Más európai városokhoz hasonlóan a műemlékvédelem Bécsben is a második világháborút követően vált központi kérdéssé, azután, hogy a harcok során a város épületállományának negyede jelentősen megsérült vagy

²⁷³ 2001-ben a bécsi óváros mellett a Fertő-tó kultúrtáj került még fel a világörökségi listára, osztrák és magyar közös helyszínként. A korábban elfogadott osztrák világörökségi helyszínek a következők: Schönbrunn, ill. Salzburg óvárosa (1996), Hallstatt-dachsteini kultúrtáj (1997), Semmeringi vasút (1998), Graz óvárosa és az Eggerberg-kastély (1999), Wachau kultúrtáj (2000).

²⁷⁴ Manfred Wehdorn (szül. 1942) a mai napig a bécsi óváros világörökségi helyszínének legelismertebb és a témáról legtöbbet publikáló kutatója, aki 1988 óta több osztrák és bécsi örökségvédelmi intézmény vezetője, illetve vezetőségi tagja.

²⁷⁵ A világörökségi terület ilyen jelölése így akár a Bécs szerkezetében a *Ring* kijelölésével és megvalósításával létrejövő folytonosságra is utalhat, hiszen a *Ring* építését, amely a közlekedés szempontjából az óváros körbezárásával járt együtt már a 19. században is azzal a kritikával illették, hogy múzeummá tette a bécsi óvárost. Vö. Schorske 1998: 42.

elpusztult. Az óvárosban, illetve annak közelében a legsúlyosabb veszteségeket a Szent István-székesegyház környéke, valamint a Duna-csatornától délre fekvő részek (*Leopoldstadt*) szenvedte el.²⁷⁶ A város újjáépítésének bő négy évtizedét (1945–1986) három időszakra bonthatjuk. Először a városi közösséget kellett újjászervezni 1945–1950 között úgy, hogy közben a várost a szövetséges hatalmak által megszállt kerületekre osztották. A következő évek (1950–1965) a belváros újjáépítésével teltek, melynek során a városi lakosság beleegyezésével és hathatós támogatásával a legfontosabb műemlékek helyreállítása megelőzte a lakóingatlanok újjáépítését. Ennek köszönhetően az osztrák semlegességet garantáló 1955-ös államszerződés aláírását követően nem sokkal már a felújított *Burgtheater*ben és *Staatsoper*ben ünnepelhettek a bécsi polgárok.²⁷⁷ Bár Bécs szimbólumát és egyben az óváros legmagasabb épületét, a súlyosan sérült Szent István-székesegyházat már 1952-ben megnyitották, a teljes felújítás azonban csak 1986-ra fejeződött be az északi torony homlokzatának helyreállításával, ami egyben a székesegyház hosszú felújításának hatodik szakaszát is lezárta.²⁷⁸ Ezzel a háborús pusztításokat követő rehabilitáció korszaka szimbolikusan is lezárult, és ennek eredményeképp a bécsi óváros helyreállítása szintén befejeződött.

A felújítás évtizedei számos olyan kérdést vetettek fel, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg az ausztriai városi műemlékvédelem hagyományát. A felmerült problémák közül az egyik legfontosabb kétségtől az volt, hogy a műemléki védelem alatt álló épületeket milyen fogalmak és építészeti technikák mentén integrálják a környezetükbe. A műemléki városi környezet értelmezésének és kezelésének változásai, illetve az ezekben tetten érhető osztrák és bécsi jellegzetességek együttesen rajzolják meg azt a folyamatot, amelynek dokumentálása és elemzése elvezet a 2001–2003 közötti válság megoldásainak (a Wien-Mitte projekt átalakítása, a bécsi óváros világörökségi elismerésének megtartása, és végső soron a Bécsi Memorandum megfogalmazása) megértéséhez. Ebben a folyamatban egyrészt a városfejlesztés módosulásaihoz illeszkedő városrehabilitáció területfelfogásának

²⁷⁶ Wehdorn 2004: 40.

²⁷⁷ Wehdorn 2004: 63.

²⁷⁸ Wehdorn 2005: 24.

paradigmaváltásai jelölnék ki korszakokat, másrészt az örökség-fogalom fokozatos bővülése újabb jelenségek (ipari örökség, kortárs építészet, parkok, stb.) védelmének territorializációját vonja maga után. Az 1990-es évekre mind a városvédelem, mind a városi örökség kezelésének területi kulcsfogalmává a városi (kultúr)táj válik, ami arra hivatott, hogy kifejezze és integrálja a védelem tárgyának egyre bővülő komplexitását.

A bécsi óváros esetében a második világháborús károkat helyreállító felújítási munkák tehát egy új korszakot jelölnék ki. A városi épített örökség védelme továbbra is a műemlékvédelem fogalmai szerint történik, de a felújítás volumene feszegetni kezdi ennek kereteit. A műemlékvédelem Ausztriában a háborút követő évekre mintegy évszázados intézménytörténettel rendelkezik, hiszen az első állami szakhivatal, a *K. und K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* megalapítására már 1850-ben sor került.²⁷⁹ Az örökségvédelem előtörténetét kutatva ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a kezdetektől fogva tudományos igénnyel fellépő, egyre kiterjedtebb intézményi, tudományos és törvényi elismerést kivívó műemlékvédelem mellett, német nyelvterületen a 20. század elejétől megjelenik egy ikerfogalom, a nyilvánvalóan területi jelentéstartalmat is hordozó *Heimat(schutz)*. Ez utóbbi a területiség kifejezésére – városi közegre vonatkozóan is – a táj (*Landschaft*), illetve a hely (*Ort*) kifejezéseket használja már az 1910-es években.²⁸⁰ Míg az angol és a francia nyelv esetében az örökség fogalma egyetlen kifejezés (*heritage*, illetve *patrimoine*) formájában fejlődik a 18–19. század fordulójától kezdve, addig német nyelvterületen a *Denkmal* és a *Heimat* együttesen, de egymástól részben eltérő tartalommal fejezi ki a múlt felhasználásának a szándékát. A három nyelv közötti fogalmi bizonytalankodásokat Astrid Swenson mutatja be az első világháborút megelőző korszakra vonatkozóan.²⁸¹ Ugyanakkor az is külön

²⁷⁹ Wehdorn 2005: 15.

²⁸⁰ Az 1912-es hamburgi Épületvédelmi Törvény használja elsőként a városi tájképet hivatalos formában, amikor előírja a *Strassen-, Orts-, und Landschaftsbild* védelmét (Wehdorn 2005: 33). Hugo Hassinger pedig "[...] *Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Ortsbildes*" elnevezés alatt jelenteti meg a bécsi városi emlékek inventáriumát (Hassinger 1916).

²⁸¹ Astrid Swenson szerint: "[...] both English and French have generic, albeit non congruent terms [...] there is no corresponding single word in German. In addition to *Kulturerbe* a variety of expressions are needed such as *Kulturgüter* (cultural property), *Denkmal*

elemzést érdemelne, hogy a német nyelvterületen korszaktól és tartománytól függően hogyan változott e fogalmak használata.²⁸² A bécsi világörökség szempontjából ugyanakkor ehelyütt elég arra felhívni a figyelmet, hogy az örökségvédelem német nyelvterületre jellemző, a kezdetektől fogva megfigyelhető erős területi (és nem csak tárgyként felfogott) vonatkozásának köszönhetően az örökségvédelemhez kapcsolódó kultúrtáj itt nem annyira újdonságként, mint inkább egy korábban használatos fogalom reneszánszakként²⁸³ is értelmezhető.²⁸⁴

A bécsi óváros második világháború utáni újjáépítése – más osztrák városokéhoz hasonlóan – a műemlékvédelemből az örökségvédelem felé való elmozdulást is jelenti, különösképpen a felújítás utolsó szakaszában (1965–1986), illetve azt követően egészen napjainkig. Ennek a folyamatnak az értelmezésében leginkább a védendő terület fogalmi fejlődése nyújt támpontot. A két első látványos változást az 1972-es Óvárosvédelmi törvénymódosítás (*Altstadterhaltungsnovelle*)²⁸⁵ és az ehhez kapcsolódó Bécsi Óvárosmegőrzési Alap (*Wiener Altstadtserhaltungsfonds*),²⁸⁶ illetve a Bécsi Telekelőkészítési és Városmegújítási Alapot (*Wiener Bodenbereitstellung- und Stadterneuerungsfonds*, WBTS) létrehozó 1984-es bécsi lakóházfelújítási törvény (*Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz*)²⁸⁷ jelenti. Az 1972-es törvénymódosításnak köszönhetően az épület-alapú műemlékvédelmi megközelítést felváltotta az épületegyüttes-alapú (*Ensembleschutz*) védelem, melynek eredményeként a

(monument) or *Heimat* (nominally ‘homeland’, but carrying implications that translations are not quite able to provide).” Swenson 2013: 9.

²⁸² Érdekes lenne megvizsgálni például, hogy Alsó-Ausztria esetében az 1864-ben alapított *Verein für Landeskunde von Niederösterreich* a *Verein für Heimatschutz und Denkmalpflege*-vel való 1925-ös egyesülése során előbb miért éppen a *Denkmalpflege* kifejezést hagyta el az újonnan létrejövő szövetség nevéből (*Verein für Landeskunde und Heimatschutz von Niederösterreich*), majd 1939-ben miért érezte szükségét, hogy a *Heimatschutz* is kikerüljön a hivatalos elnevezésből (*Verein für Landeskunde von Niederdonau und Wien*), hogy aztán napjainkig ne is kerüljön vissza. Wien Geschichte 2015.

²⁸³ A *Heimat* fogalmának a német identításban betöltött szerepének részletes kutatását Celia Applegate végezte el Pfalzra vonatkozóan. Ebből az derül ki, hogy a *Heimat*-fogalom éppen abban segített a második világháborút követően, hogy a helyi identitás kontinuitását állítsa szembe egyfajta *revival* formájában a központi identitás épphogy meghaladott „örületével”. A fogalom első reneszánsza tehát az 1940-es évek végére, illetve az 1950-es évekre tehető. Applegate 1990: 230–244.

²⁸⁴ Wehdorn 2005: 33–34.

²⁸⁵ *Altstadterhaltungsnovelle*, 1972: 43–46.

²⁸⁶ Wehdorn 2004: 96.

²⁸⁷ *Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz*, 1984: 2353–2382.

védett területek felkerültek Bécs zónásított fejlesztési térképére, ami pedig megteremtette az óváros egységes védelmének keretét. Bécs világörökségi elfogadásának idejére a városi épületállomány mintegy 8%-a került ily módon védelem alá a 115 védett körzetben.²⁸⁸ A WBTS Alap működése húsz év alatt 4.555 épületben több mint 222.000 lakás tatarozását tette lehetővé, ami a Bécs egyik jellegzetességévé vált „finom városmegújítás” (*sanfte Stadterneuerung*) kialakulását eredményezte.²⁸⁹

Az 1980-as évekre kialakuló „finom városmegújítás” gyökerei az újjáépítés második korszakának tömbfelújításáig nyúlnak vissza. A bécsi óvárosban az 1950-es évektől kezdve egyre erősebben jelentkező tömb-, illetve negyedfelújítási igény egységes stratégia vagy elv híján különböző megoldásokat eredményezett. A *Blutgassenviertel* felújítása (1956–1965) jól mutatja azokat az elképzeléseket, illetve a megvalósulással kapcsolatos kritikákat, amelyek – Európa más városaihoz hasonlóan – a bécsi óvárost ekkor jellemezték. A projekt eleinte lakóközpont (*Wohnzentrum*) kialakításként indult, majd ennek továbbfejlesztését jelentette a lakófunkciót az üzleti tevékenységgel ötvöző felújítás a *Nikolaigassén*, amellyel szemben új elvárásként fogalmazódott meg, hogy őrizze meg az óvárosi hangulatot, és emellett az üzleti bevételekből származó jövedelemmel is csökkentse a felújítás költségeit. A megvalósult rehabilitációt azonban számos kritika érte. Legnagyobb hibájának azt tartották, hogy a negyed eredeti társadalmi összetételét megbontva dzsentrifikációt indított el a környéken.²⁹⁰ Az 1972-es törvénymódosítást követő védett zónák felújítása már jobban ügyelt az adott városrészre jellemző társadalomszerkezetre. Az első példa, az eltérő építéstörténeti korszakokból származó és nem különösebben exkluzív épületegyüttessel rendelkező *Spittelberg* felújítása volt, amely a bécsi óváros egyik városvédelmi sikertörténetévé nőtte ki magát²⁹¹ úgy, hogy példaadóan ötvözte a bécsi „finom városmegújítás” három kulcselemét: a fenntartható fejlődés kritériumainak érvényesítését, a lakossági részvétel elvének alkalmazását a fennálló társadalmi szerkezet megóvása végett, valamint a pályázati rendszerű közfinanszírozást. Az

²⁸⁸ Wehdorn 2004: 93.

²⁸⁹ Wehdorn 2005: 40.

²⁹⁰ A *Nobelghetto* kifejezés ekkor vált széles körben ismertté Bécsben. Wehdorn 2005: 38.

²⁹¹ Wehdorn 2005: 39.

így fokozatosan kialakuló városfelújítási modell mindinkább holisztikus igényvel lépett fel, különösen azután, hogy az új, 1998-as természetvédelmi törvény (*Wiener Naturschutzgesetz*) immár azokat a rendelkezéseket is tartalmazta, amelyek a városnak, mint ökológiai egységnek a funkcionális fenntartását célozták.²⁹² A „finom városmegújítás” gyakorlata, kiegészülve a természeti fenntarthatóság törvényi szabályozásával lehetővé tette, hogy Bécs az óváros világörökségi elismerésének időpontjára készen álljon arra, hogy városi tájként, azaz a holisztikus megközelítésnek leginkább megfelelő területként kerüljön meghatározásra.

A „finom városmegújítás” elmélete és gyakorlata mellett a városi történeti környezet jogi védelme is kialakult, ami szintén kedvezett a városvédelem holisztikus megközelítésének. A városi örökség területiségének fogalomfejlődése során már korán, a századfordulón megjelenik a hely(kép) (*Orts/bild/*), ami a műemléki reprezentációba beemeli az épített környezetet is, valamint utal a műemlék identitáshordozó szerepére. Az újjáépítés során pedig már az 1950-es évek közepén megfigyelhető a nagyobb összefüggő kezelési egységek (*größere Zusammenhänge*) iránti igény,²⁹³ ami az 1970-es évekre az épületegyüttes (*Ensemble*) fogalma alatt intézményesül, és mint ilyen egyfajta identitáshordozóként is fellép, mivel az épületegyütteshez kapcsolódó érték (*Ensemblewert*) az, amely az adott városrész védelmét az osztrák műemlékvédelmi törvény 1978-as kiegészítése óta lehetővé teszi.²⁹⁴ Az 1990-es években kiteljesedő, immár a város ökológiáját is magában foglaló megközelítés ugyanakkor még nem rendelkezik önálló területi fogalommal, mivel egészen az ezredfordulóig a kultúrtáj kifejezést a törvényhozók kizárólag a természetvédelem esetében alkalmazzák.²⁹⁵

Bécs óvárosa világörökséggé válásának éveire az osztrák/bécsi örökségvédelem számára egy különösen gazdag, sok forrásból táplálkozó eszközkészlet állt a rendelkezésére, melynek elemei több mint másfél évszázad során fejlődtek ki, és annak ellenére, hogy sokszor nemzetközi hatásra jöttek létre, megtartották helyi értelmezési keretüket, jellegzetességüket. Az alábbi, örökségvédelmi

²⁹² *Wiener Naturschutzgesetz*, 1998: 175–199.

²⁹³ Demus 1955: 41.

²⁹⁴ Wehdorn 2005: 47.

²⁹⁵ Wehdorn 2005: 87.

hagyományhoz sorolható eszközök, bár eltérő jelentőséggel, de mind hozzájárultak ahhoz, hogy a bécsi óváros a 2000-es évekre városi tájként váljon értelmezhetővé:

- A már említett másfél évszázados műemlékvédelmi hagyomány az 1950-es évektől a történeti városok, városrészek koordinált homlokzatfelújítási programjaival nyitott a területi egységek megőrzése felé, ami lehetővé tette, hogy a városkép védelme az eredeti szubsztancia helyreállítását célzó megközelítéstől elmozduljon az egységes szerkezeti megjelenítés irányába,²⁹⁶ ami egyébként a helyi közösség széles körű mozgósításával valósult meg;
- Az 1907-től megjelent Osztrák Művészeti Topográfia²⁹⁷ táji bontásban, műemlékvédelmi tudományos igénnyel készítette el Ausztria művészeti inventáriumát. Ennek első kötete éppen Krems környékét, benne azt a Wachaut dolgozza fel, amely 2000-ben világörökségi kultúrtájként kerül elfogadásra;
- A 20. század elején intézményesült *Heimatschutz* kezdeményezések a városi területek megőrzésénél is hangsúlyozták az épített és a természeti környezet kapcsolatát, amelynek fogalmi leírására a *Heimat* mellett a *táj (Landschaft)* is szolgált;
- Az 1960-as évek végén nemzetközi szinten is intézményesülő tájépítészet Bécsben is egyre nagyobb hatással volt, és így fokozatosan lehetővé vált a parkok és kertek felvétele a műemlékek közé,²⁹⁸ azaz a védett városrész az ezredfordulóra az épített és a természeti környezet egységeként fejeződött ki;
- Az 1960-as évektől induló falusi épített örökségvédelem (*bäuerliche Erbe*) az 1980-as évekre eljutott oda, hogy az épített és a természeti környezet együttesen, évszázados fejlődésük eredményeként létrejött településkép olyan értékke vált, amit a műemlékvédelemnek is figyelembe kellett vennie;
- Az újjáépítés első évtizedeinek kritikája alapján az 1970-es évekre kialakult, majd törvényi elismerést is kapott az épületegyüttes (*Ensemble*), mint olyan érték, amely a védelem feltétele. Ez a fogalmi fejlődés biztosította a műemlékvédelem és a városi örökségvédelem közötti folytonosságot, mivel az

²⁹⁶ Wehdorn 2005: 49.

²⁹⁷ Tietze 1907.

²⁹⁸ *Änderung des Denkmalschutzgesetzes*, 1999: 1335–1361. A törvénymódosítás 56 ausztriai parkot és kertet von védelem alá, amelyből a 9 osztrák tartományból a második legtöbb, 11 található Bécsben.

épített örökségből indult ki ugyan, de az örökségvédelem bővülésével annak újabb elemeit is beillesztette, sőt idővel prioritásként kezelte a törvényi szabályozás során;

- Bécs valószínűleg nemcsak világelső az ipari örökség elemei felmérésének szándéka tekintetében,²⁹⁹ de később azok felújításában is nemzetközi hírnevet vívott ki, különösképpen a *Gasometer*, a hajdan volt legnagyobb európai városi gázmű városi kultúr- és lakónegyed-jellegű felújításával. Az ipari örökség hasznosítása az épületegyüttesek természetéből következően az 1980-as évektől kezdve felerősíti a városmegújítás esetében a városnegyedben, az épület sziluettben és a történeti épületek újrahasznosításában való gondolkodást;
- Az 1980-as években intézményesült a kortárs építészet örökségvédelme, amelyben Bécs szintén úttörő szerepet vállalt, és ezzel nyitottabbá vált a különböző korszakokból származó épületek együttes védelmére is.³⁰⁰

A bécsi műemlék- és örökségvédelem rövid összefoglalója alapján megállapítható, hogy a város – sokszor a világelsők között – sajátos keretei között alkalmazva végigjárta a kulturális örökségvédelem fogalmi fejlődésének azt az útját, amelyet a nemzetközi normaadó dokumentumok alapján az előző fejezetben bemutatunk. 2001-re a „finom városmegújítás” modellje immár csaknem negyedszázados múlttal rendelkezett, ami feltételezhetően a város vezetőit, az örökségvédelmi szakembereket és magukat a városlakókat is különösen érzékennyé tette az idővel a városi táj fogalma alatt kidolgozásra kerülő paradigmaváltás okai és következményei iránt egyaránt. A „finom városmegújítás” évtizedei lassan feloldották a műemlékvédelem fogalmi alapját képező régi és új közötti következetes megkülönböztetést, és ennek köszönhetően mind a városi örökség tere, mind az örökségesítésre méltó városi objektumok kora kontinuumként jelent meg úgy, hogy ez a jelentős változás nem számolta fel a hagyományos műemlékvédelem intézményi kereteit. A városi örökségi tér kitágulásának köszönhetően már nemcsak az óváros kerülhetett védelem alá, hanem egyre több, későbbi, akár kortárs korszakból származó városnegyed is, a kontinuum időfelfogás hatására pedig megengedőbb

²⁹⁹ Swittalek 1982: 43–49. Mindössze két évvel az 1925-ös műemlékvédelmi törvény után született meg annak igénye, hogy összeírják a bécsi ipari és technikai műemlékeket.

³⁰⁰ Wehdorn 2005: 65.

lett a város a kortárs építészet örökségi környezetben való megjelenése iránt, ahogyan azt a Haas-házak³⁰¹ fogadtatása is bizonyítja. Mindezek következtében a műemlékvédelemre jellemző hitelesség-fogalom is átalakult úgy, hogy immár a városi szerkezet és épületállomány egymásra rakódott szintjeinek folytonosságát testesíti meg, és ezen értelmezés mentén biztosítja, hogy a történetileg kialakult városképet tovább fejldhessen.³⁰²

A bécsi óváros mint világörökségi helyszín (2001)

Bécs óvárosának némileg megkésett felterjesztése a világörökségi címre azt is eredményezte, hogy az indoklásban ekkor már szerencsés volt szerepeltetni a kulturális örökség fogalmában az ezredfordulóra bekövetkezett változásokat. A két legfontosabb újítás ekkorra a kultúrtáj fogalmának egy évtizede folyó intézményesülése, illetve a szellemi örökség mind jelentősebb szerepe volt. Ez utóbbi fogalom egyébként éppen a vizsgált konfliktus megoldásának évében, 2003-ban kapott önálló UNESCO egyezményt. A bécsi felterjesztés készítői minden bizonnyal figyelemmel kísérték ezeket az újdonságokat. A dokumentumban Bécsset egyrészt olyan városi kultúrtájként mutatják be, amely nemcsak két évezredes városfejlődés réteges lenyomata, hanem az emberi és a természeti viszonyok kifejeződése is.³⁰³ Másrészt – a szellemi örökség ekkor még nem teljesen kanonizált fogalmát kerülve – hangsúlyozzák a város egyedülállóan hosszú „zenei fővárosi” hagyományát. A világörökségi indoklás átveszi mindkét megközelítést: egyrészt szintén városi tájként definiálja a bécsi óvárost,³⁰⁴ másrészt a Bécsnek – javasolt és – megítélt három világörökségi

³⁰¹ A Haas-házak újjáépítésére 1985–1990 között került sor Hans Hollein (1934–2014) bécsi sztárépítész posztmodern tervei alapján. Bár az épületegyüttes szándékosan eltér a környezetétől, és központi helyzetéből adódóan (a Szent István-székesegyházzal szemben helyezkedik el) még inkább problematikus, a bécsi közönség mégis elég gyorsan elfogadta, többek között annak köszönhetően, hogy a vizuális média előszeretettel használja helyszínként.

³⁰² Wehdorn 2004: 99.

³⁰³ A Bécs város által készített felterjesztés szerint: “The centre of Vienna is to be seen as a historically grown *urban landscape* where not only the individual historical epochs are equally represented one beside the other, but where also the *manmade structures* are to be seen on an equal footing with the *natural context*.” (Kiemelés tőlem.) UNESCO 2001a: 8.

³⁰⁴ “The historic town of Vienna, like an urban cultural landscape, integrates a complex stratigraphy of historic layers from the ancient Celtic and Roman times onwards.” UNESCO 2001b: 3.

kritérium közül az utolsót³⁰⁵ éppen az említett zenei hagyomány okán határozza meg. A bécsi óváros felterjesztése tehát jól előkészített, Bécs örökségi szempontból kiváló adottságait meggyőzően bemutató anyag, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy a felterjesztés alapján készült ICOMOS véleményezés, majd a Világörökségi Bizottság hivatalos indoklása csaknem teljes egészében átveszi a felterjesztés legfőbb elemeit. Annak rendje és módja szerint a világörökségi elismerés gond nélkül, még 2001-ben meg is történik. A kedvező döntés ugyanakkor tartalmaz egy olyan kitételt, amely kétségesse teszi a cím végleges megtartását: a *Stadtpark* mellett található, ekkor még nem megnevezett beruházás kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy az új építési projektek megzavarhatják az óváros vizuális integritását, illetve jelzi, hogy a későbbiekben ellenőrizni fogják, hogy ezt tiszteletben tartja-e a város.³⁰⁶

A frissen megszerzett világörökségi címet rövid időre ez a projekt, a *Wien-Mitte* fejlesztés fogja veszélybe sodorni, ám a világörökségi döntés megelőlegezi, hogy a dinamikusan fejlődő Bécs – amely 2001-től két kiterjedt, és egymástól városi léptékben távolabb elhelyezkedő világörökségi helyszínnel rendelkezik – folyamatos konfliktus-sorozat elé néz, ami nem a nagy múltú hagyományos műemlékvédelem szempontjából veszélyezteti a helyszíneket, hanem a vizuális integritás pontosan meg nem határozott fogalma alapján. A döntésben megnyilvánuló kettősségnek köszönhetően a bécsi óváros világörökségi elismerésének története kétféleképpen írható meg. Egy olyan sikertörténetként, amely azt meséli el, hogy a városvezetés elvárásainak

³⁰⁵ A VI. – általában önállóan nem alkalmazott – kritérium meghatározása: “to be directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance”. A tanulmányban Béccsel összehasonlításképpen vizsgált hat közép-európai város esetében Prágánál és Salzburgnál találjuk még ezt a kritériumot. Prága esetében a Károly Egyetem alapításával kezdődő oktatási hagyomány, illetve Mozart és Kafka nevesül, míg Salzburgnál a zenei hagyomány, és mindenekelőtt szintén Mozart, aki egyébként – a többi bécsi klasszikussal együtt – a bécsi óváros részletes indoklásában is megjelenik. E kritérium esetlegességét jelzi, hogy a Bécsi Egyetem nem kerül említésre, holott mindössze tizenhét évvel a Károly Egyetem után alapították, és nagyobb is, mint az előbbi. Más igen jelentős kulturális fővárosok – például Párizs vagy akár Budapest – esetében ugyanakkor egyáltalán nem szerepel ez a kritérium az indoklásban.

³⁰⁶ A pontos megfogalmazás így szól: “The Committee recommended that the State Party undertake the necessary measures to review the height and volume of the proposed new development near the Stadtpark, east of the Ringstrasse, so as not to impair the visual integrity of the historic town. Furthermore, the Committee recommended that special attention be given to continuous monitoring and control of any changes to the morphology of the historic building stock.” UNESCO 2001c: I.A.

megfelelően miként növelte a világörökségi cím a város presztízsét és a turisták számát, illetve egy konfliktus-sorozatként, amelynek során az UNESCO Világörökség Központ és a város között folyamatos egyeztetés történt arra vonatkozóan, hogy a világörökségi pufferzónában, illetve az azon kívül megvalósítandó nagyberuházások sértik-e, és ha igen, milyen mértékben a védett terület vizuális integritását. Ez utóbbi narratíva azzal a *Wien-Mitte* projekthez kapcsolódó válsággal kezdődik, ami felvetette a világörökségi cím elvesztésének lehetőségét, ez pedig különösen nagy presztízsveszteség lett volna a város számára közvetlenül annak előkészítése és megítélése után. A címmegvonás (*delisting*) fegyvere mindvégig megmaradt az UNESCO kezében, így a város – amennyiben el akarta ezt kerülni – állandó egyeztetésre kényszerült. A bécsi világörökségek eddigi története tehát egy ilyen egyeztetési sorozat, amely az elmúlt tizenöt év alatt immár kilenc alkalommal ismétlődött meg. (1. Melléklet, 3.2. táblázat, 3. 2. ábra)

Azt, hogy a bécsi világörökség sorsa nem egyedülálló, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a világörökségi veszélyeztetettség azoknál a közép-európai városoknál (Budapest és Prága)³⁰⁷ is rendszeresen felmerül, amelyek a bécsi felterjesztésben összehasonlítási példaként szerepelnek, vagy akár a másik két osztrák világörökségi város (Graz és Salzburg) esetében is. Emellett figyelmet érdemel a 2000-es évek két – Bécs mellett leggyakrabban hivatkozott – egyébként szintén közép-európai, világörökségi városi konfliktusa: a kölni katedrális és a drezdai Elba-völgy helyszínek sorsa. E hét világörökségi város veszélyeztetettségi dokumentációja már olyan adatbázist jelent, amely a konfliktusok alapján kirajzolódó folyamatok összehasonlítását is lehetővé teszi. A konfliktusok története alapján megállapítható, hogy a városfejlesztés szempontjából a nagyobb városok esetében a világörökségi elismerés folyamatos kihívást jelent. 2000–2015 között a hét város esetében mindössze két olyan évvel találkozunk, amikor egyetlen várossal kapcsolatban sem jelenik meg veszélyeztetettségi jelentés. Ezzel szemben öt olyan év van, amikor legalább négy várossal kapcsolatban születik ilyen jelentés. (3. 3. táblázat, 3.3.

³⁰⁷ A bécsi felterjesztési dokumentáció Budapestet és Prágát javasolja összevetni Bécsnél, a hasonló méret és történelem okán. A felterjesztés részletesen kitért Bécs „modell” szerepére (UNESCO 2001a: 7), ám ez az indoklásban már nem jelenik meg (UNESCO 2001b).

ábra) Az évek során a veszélyeztetettség-elemzés megindul a tudományos intézményesülés útján úgy, hogy a természetvédelem szempontrendszeréből merít. Ez az UNESCO-jelentések esetében azt jelenti, hogy az eredetileg a természeti környezetre kialakított szempontok kerülnek kiegészítésre a városi környezetre vonatkozó ismérvekkel.³⁰⁸ Az így figyelembe vett, lehetséges hetvenöt féle veszélyeztetettségéből azonban csak tíz jelenik meg a hét város esetében, és ezek is igen eltérő gyakorisággal. (3. 3. táblázat, 3.3. ábra) A problémák csaknem fele a nagyberuházásokkal kapcsolatos (a hétből hat városnál), emellett az UNESCO a kezelési tervek (hat város), illetve a felszíni közlekedés infrastruktúrája (négy város) kapcsán lát jelentősebb problémát.

A különböző jelentések, illetve problémák természetesen nem egyazon szinten kezelendők, együttes értelmezésük inkább a tendenciák megragadására, mintsem komolyabb statisztikai elemzés elvégzésére alkalmas. Mindez leginkább talán az összehasonlításnál használt két német városi világörökségi helyszín, Köln és Drezda példájával illusztrálható. Drezda esetében csak egyetlen, a felszíni közlekedéssel kapcsolatos probléma jelenik meg, nevezetesen az Elbán építendő új közlekedési kapocs, a Waldschlössen-híd felépítése, amire végül az UNESCO Világörökség Központ többszöri tiltó rendelkezése ellenére is sor került. Ez pedig – Európában eddig egyedülálló módon – a helyszín 2004-ben elnyert világörökségi státuszának megvonásával járt együtt 2009-ben.³⁰⁹ Ezzel szemben világörökségi szempontból sikertörténet a kölni katedrális esete, amely – a többi vizsgált várossal ellentétben – önálló műemlékként, pufferzóna nélkül került elismerésre.³¹⁰ 2003-ban azonban a katedrálistól távolabb fekvő Deutz-negyed fejlesztése olyan magas (100–149 m közötti) toronyházak megépítését jelentette volna, ami – Bécshez hasonlóan – felvetette a vizuális integritás problémáját. Ennek eredményeként 2004-ben a kölni katedrális felkerült a veszélyeztetett helyszínek listájára, de 2006-ban már arról számoltak be, hogy a *Wien-Mitte* kezelésének mintájára kidolgoztak egy programot, amellyel meghatározzák a puffer zónát, és az ahhoz kapcsolódó

³⁰⁸ A veszélyeztetettségi mutatók értelmezésének referenciájaként az UNESCO honlapja egy a természet, és azon belül is az erdővédelem szempontrendszerét kidolgozó tanulmányt használ. Patry-Bessett-Leclercq 2005.

³⁰⁹ A drezdai Elba-völgy világörökségi dokumentációjára: UNESCO Dresden.

³¹⁰ A kölni székesegyház világörökségi dokumentációjára: UNESCO Cologne.

szabályozást.³¹¹ A konfliktus végül 2008-ra rendeződött úgy, hogy a tervezett épületek helyett alacsonyabbak kerültek megvalósításra, illetve Köln városa kialakított egy pufferzónát, amit az UNESCO is elismert, és levette a helyszínt a veszélyeztetett világörökségek listájáról.³¹² Mindazonáltal a cím visszavonásának lehetőségével, ami Drezda esetében megvalósult, Bécs esetében pedig 2002-ben felmerült, a többi közép-európai városnál a Világörökség Központ döntéseknél nem találkozunk.

A kisebb városok esetében, mint Graz és Salzburg, főleg a belváros történeti karakterének megtartása, míg a nagyobbaknál a pufferzóna fejlesztései, vagy akár a külső kerületekben tervezett magasházak nagyberuházások jelentenek problémát. A veszélyeztetettségi jelentések közé a hét város közül Salzburg, az első osztrák világörökségi város került fel a legtöbb alkalommal. Esetében a belváros integritását veszélyeztető sportcentrum, a közelben tervezett toronyházak, egy vízmű vagy éppen egy viadukt készíti az UNESCO Világörökség Központot arra, hogy többször felszólítsa a várost, hogy hozzon létre egy olyan városfejlesztési tervet, amely tiszteletben tartja a világörökségi helyszínt, ám ez még 2015-ig sem valósult meg.³¹³ Graz kapcsán szintén az új beruházások veszélyeztetik a védett területet (a Kommod-Haus lebontása és tervezett pótlása egy Zaha Hadid által megtervezett épülettel, a túlméretezettnek ítélt Kastner & Öhler áruház, stb.), ám itt a tervek finomításával, egy általános kezelési terv elkészítésével és a pufferzóna növelésével sikerült kompromisszumra jutni úgy, hogy 2009 óta nem is készült jelentés a gráci világörökségről.³¹⁴ Prága esetében a számos vitát kiváltó, mostoha sorsú Blanka-alagút,³¹⁵ míg Budapestnél a belső-erzsébetvárosi pufferzóna (régii pesti „zsido-negyed”), a védett részek épületállományának

³¹¹ Wehdorn 2006: 37.

³¹² Érdemes megemlíteni, hogy a kölni katedrális vitája során merül fel a 2004-es WHC ülésen, hogy minél gyorsabban meg kell szervezni azt a konferenciát, amelyet a 2003-as WHC ülés előirányzott a *Wien-Mitte* kapcsán, és amelyről azt várják, hogy elősegíti a magasépületek, illetve a kortárs építészet hatásának kezelését a történeti városrészekre vonatkozóan. UNESCO WHC 2004: 266–267.

³¹³ A salzburgi történeti belváros világörökségi dokumentációjára: UNESCO Salzburg, különösen a 2015. évi jelentés.

³¹⁴ Graz városának világörökségi dokumentációjára: UNESCO Graz, különösen a 2009. évi jelentés.

³¹⁵ A prágai történeti belváros világörökségi dokumentációjára: UNESCO Prague, különösen a 2009., 2010., és 2011. évi jelentések.

elhanyagolása, vagy az új projektekkel kapcsolatos információk hiánya vezet újabb és újabb ellenőrzésekhez, jelentésekhez.³¹⁶

A veszélyeztetettségi jelentések összehasonlítása (3.2. táblázat, 3.2. ábra, 3.3. táblázat, 3.3. ábra) jól mutatja, hogy a 2002-es *Wien-Mitte* projekt óta napjainkig Béccsel szemben is számos kifogás fogalmazódott meg a Világörökség Központ részéről. Az első, 2003-tól kezdve újra és újra visszatérő elvárás, hogy a város fejlessze a történeti épületek megőrzéséhez szükséges technikai felkészültségét,³¹⁷ amelynek Bécs még ha eleget is tesz, a jelentések szerint nem megfelelően használja a fokozatosan kifejlődő vizuális integritás mérésének érdekében.³¹⁸ A *Wien-Mitte* válság megoldása után egy újabb vasútállomás, a főpályaudvar (*Hauptbahnhof*) fejlesztése kapcsán merült fel bécsi világörökségi helyszín – ezúttal a Schönbrunn palotaegyüttes – vizuális veszélyeztetettsége,³¹⁹ mivel itt egy 100 méter magas toronyház építését tervezték, ami – más hasonló projektekkel, mint például a meidlingi *Kometgründe* áruháza tervezett tornyával együtt – egy hat éves polémiához vezetett a Világörökség Központ és a bécsi városháza között. Ennek során a Világörökség Központ többször sajnálatát fejezte ki amiért nem kap elég információt az új beruházásokkal kapcsolatban, illetve azért, hogy a város által felajánlott tervmódosítások nem elegendőek a fennálló vizuális integritás megtartására. Bár Bécs időközben birtokába jutott olyan technikának, amely lehetővé tette a szükséges vizuális hatástanulmányok elkészítését, ezeket a Világörökség Központ jelentései szerint nem a valós helyzet felmérésével készítették el.³²⁰ Ezt az újabb polémiát egy 2012-es UNESCO Világörökség Központ-ICOMOS misszió zárta le, amely az addigi kritikákat megerősítve elfogadhatónak ítélte a beruházások tervezését, és ezt az értékelést lényegében a Világörökség Központ 2013-as döntés is megerősítette azzal a kitételrel, hogy a főpályaudvar több éves fejlesztési menetéről a későbbiekben is információt kell kapnia. 2015-ben aztán egy újabb projekt, az Intercontinental Hotelhez

³¹⁶ Budapest világörökségi dokumentációjára: UNESCO Budapest, különösen a 2008., 2011., 2013. és 2015. évi jelentések.

³¹⁷ UNESCO 2002a.

³¹⁸ UNESCO WHC 2013: 20.

³¹⁹ UNESCO Vienna 2008.

³²⁰ Az egyik UNESCO jelentés például sérelmezi, hogy 1,6 méter magas gyalogosokkal számolt a vizuális hatástanulmány. UNESCO Vienna 2010.

kapcsolódó fejlesztés kapcsán fogalmazódik meg a Világörökség Központ részéről újra az a kritika, hogy a 2012 óta kifejlesztett új technikákat és intézkedéseket nem alkalmazzák a világörökségi helyszín fenntartható fejlődésének a biztosítására.³²¹ Az egyik legjelentősebb, a Világörökség Központ által is üdvözölt újítás ugyanakkor a 2014-es Magasház Konceptió, amely amellett, hogy különös figyelmet szentel a két bécsi világörökségi helyszín vizuális integritása védelmének, megszünteti a korábbi, 2002-es rendelkezés által a magasépítési korlátozás alól kivett, a második világháborúban leginkább elpusztult területek különállását. Ezek a városrészek egyébként részben egybeestek az óváros pufferzónájával.³²²

A bécsi világörökségi veszélyek 2002 és 2015 közötti története alapján megfigyelhető, hogy a helyszínek működésére vonatkozó irányelvek (*Operational Guidelines*)³²³ két alapelve – a hitelesség és az integritás – közül hogyan válik kiemelkedő jelentőségűvé az integritás, illetve ez hogyan feleltetődik meg a vizuális integritás elvének, amire vonatkozó meghatározást, illetve szabályozást ugyanakkor nem tartalmaznak az irányelvek. A Világörökség Központ döntéseiben a 2012-es missziós jelentés kapcsán jelenik meg először a fenntartható fejlődés fogalma, amely ekkortól rendszeres hivatkozási szemponttá válik, aminek megfelelő alkalmazását a városi örökség esetében szintén a vizuális integritás helyes fenntartása jelenti.

A vizsgált időszakban az örökség területe is kiterjed: egyrészt megszűnik azon városrészeknek a védelem alól való kiemelése, amelyek intenzív fejlesztését a háborús pusztítások indokolták, másrészt a pufferzónára, sőt a külső kerületek fejlesztésére is mind szigorúbban hat a védett területek jelenléte a vizuális integritás elvének alkalmazása révén. Ebben a történetben modellértékű szerepet játszik a *Wien-Mitte* projekt kezelése, hiszen a városi világörökségi konfliktusok során megfigyelt elvek gyakorlati alkalmazásának első példáját jelenti. Ez az első válság lényegében nemcsak magában foglalja mindazokat a jellemzőket, amelyek az UNESCO Világörökség Központ és a helyi

³²¹ UNESCO Vienna 2015a.

³²² UNESCO Vienna 2015b: 7-8.

³²³ "Integrity is a measure of the wholeness and intactness of the natural and/or cultural heritage and its attributes." UNESCO 2015: 18.

szervek közötti konfliktusok sajátjai, hanem a későbbiekben is referenciaként szolgál az ilyen jellegű polémiáknál.

Az első veszélyforrás: a *Wien-Mitte* projekt és ennek következményei

A *Wien-Mitte* projekt referencia-helyzete³²⁴ többek között abból a véletlen egybeesésből ered, hogy az egyszerre futó több magasház-projekt közül ez volt az, amely számos módosítást követően éppen azután kapott építési engedélyt, hogy Bécs felterjesztette az óvárosát a világörökségi címre. Az alig másfél évig tartó konfliktus, ami e cím elvesztésének rémével fenyegetett csupán egy rövid szakaszt jelent a *Wien-Mitte* pályaudvar felújításának több mint húsz éves történetében. Mindez az Ortner & Ortner építéstudió³²⁵ első, 1991-es nyertes pályázatával kezdődött és ugyanennek a cégnek egy másik, 2007-ben elnyert pályázatának 2013-as befejezésével ért véget. Annak ellenére, hogy éppen a világörökségi elvárásoknak megfelelően kiírt 2003-as, sebtiben elbírált pályázatot nem az Ortner & Ortner, hanem a Henke Schreieck építésziroda nyerte el, ám ez utóbbi végül nem tudott megegyezni a befektetővel,³²⁶ így nem is valósult meg a nyertes pályázatuk. Mindez jól mutatja, hogy a *Wien-Mitte* projekt szempontjából a világörökség nem végleges megoldást jelent, hanem csak kijelölte azokat a határokat, amelyeket a fejlesztési projekt nem hághat át.

A *Wien-Mitte* projekt és a bécsi óváros eredetileg nem jelentett szerves egységet. Közös történetük akkor kezdődött, amikor a világörökségi cím elnyerésével a *Wien-Mitte* bekerül az óvárosi helyszín pufferzónájába, illetve azáltal, hogy egy időben történik meg az engedélyezés, illetve az elismerés. Az így kialakuló rövid válság három szakaszra bontható: 1.) az előtörténet, azaz az elismerések időszakára (2000–2001); 2.) a válság éveire (2002); valamint 3.) a megoldás éveire (2003). A megoldás természetesen csak a két területi egység kapcsolatának rendezését jelenti, hiszen a beruházás szempontjából nem vezet

³²⁴ A 2005-ös konferencia anyaga háromszor említi a *Wien-Mitte* projektet, ezen felül a konferenciához kapcsolódó kiállítás részeként részletesen beszámol a nyertes pályázatról, mint a történeti városi táj alkalmazásának követendő példájáról. City of Vienna 2005: 36, 40, 74, 103.

³²⁵ A *Wien-Mitte* nem az egyetlen városi megrendelés az Ortner & Ortner építéstudió felé. Ez a cég tervezte a bécsi múzeumnegyed olyan kortárs emblemikus épületeit, mint a Leopold Múzeum, a Modern Művészeti Múzeum vagy a kibővített Múcsarnok (*Kunsthalle*).

³²⁶ Henke Schreieck 2003.

a tervek megvalósításához, az óváros szempontjából pedig nem vezet a magasépítésű fejlesztések átfogó rendezéséhez.

Az UNESCO Világörökség Központ különösen nagy figyelmet fordított a 2002-es évben az új helyszín státuszának a tisztázására: márciusban ICOMOS, májusban pedig Világörökség Központ misszió érkezik a városba, amely a Világörökség Központ dinamikus, másfél évvel korábban megválasztott elnökének, Francesco Bandarinnak a vezetésével körültekintően tájékozódik a projektről. A Világörökség Központ soros ülésére ráadásul igen közel, Budapesten kerül sor, ami még inkább előtérbe helyezi Bécs problémáját, és amelyre vonatkozóan az ülés olyan határozatot fogad el, amely a világörökségi cím elvesztését is lehetővé teszi, amennyiben nem rendeződik megnyugtatóan a *Wien-Mitte* projekt kérdése.

A konfliktus a városi tanácsot sem kerüli el: 2000–2015 között egyetlen évben sem szerepel a tanácsi jegyzőkönyvekben³²⁷ olyan sokszor a világörökség kérdése, mint éppen 2002-ben, amely ráadásul az előrehozott novemberi parlamenti választások éve is, így politikai szempontból különösen érzékeny időszak. Az első félévben az FPÖ (*Freiheitliche Partei Österreichs*, az Osztrák Szabadságpárt) kétszer fordul hivatalos kérdésekkel Rudolf Schickerhez, a Városi Tanács Városfejlesztési és Közlekedési Hivatalvezetőjéhez a *Wien-Mitte* projekttel kapcsolatban.³²⁸ A Városi Tanács szintén két alkalommal (március 1-én és szeptember 25-én)³²⁹ tárgyal a válságos helyzetről. Az FPÖ első, februári megkeresése arra kérdez rá, hogy hogyan tervezik elvégezni a világörökségi helyszín zónásítását, különösképpen a magasépítésű fejlesztések engedélyezése szempontjából, valamint arra, hogy a világörökségi helyszín kezelését hogyan tervezik megoldani.³³⁰ A második, májusi megkeresés már jóval több politikai tartalommal bír. Ebben Heinz-Christian Strache, az FPÖ későbbi elnöke egyenesen csalással és elhallgatással vádolja meg a szociáldemokrata

³²⁷ *Informationsdatenbank des Wiener Landtages und Gemeinderates* (IWLKG), 2000–2015.

³²⁸ IWLKG PGL/00690/2002/0012-KFP/GAT; PGL/02633/2002/0001-KFP/GF.

³²⁹ IWLKG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM; IWLKG AST/04086/2002/0002-KFP/AL.

³³⁰ A kérdésre adott válaszban jelenik meg Arnold Klotz (szül. 1940), osztrák építész és bécsi városfejlesztési osztályvezető (1991–2005) neve, aki 2002–2004 között aztán a Bécsi Világörökség megbízott vezetője (*Weltkulturerbebeauftragter*), illetve a 2005-ös bécsi konferencia projektmenedzsere is lesz. IWLKG Id (29003).

városvezetést.³³¹ A kérdések és a válaszok tartalma és hangvétele jól mutatja, hogy az eleinte szakmainak tűnő probléma hogyan válik a napi politikai ellentétek tárgyává.

Hasonló tendencia figyelhető meg a Városi Tanács tematikus vitanapjain is. Bár korábbi politikai csatározások heveségére következtethetünk abból, hogy a március 1-i vitanapon Schicker arra kéri a városi ellenzéket, hogy immár a világörökségi cím elnyerése után ne tekintsék szocialista „rablótanyának” a *Wien-Mittét*,³³² ám maga a vita gyorsan a metróhálózat fejlesztése felé fordul, ami mutatja, hogy ekkor a képviselők számára sem a kérdéses beruházás, sem pedig a világörökségi kérdés nem jelent prioritást. Szeptemberben ezzel szemben – a budapesti Világörökség Központ ülés elmarasztaló döntése után és a választások közeledtével – már jóval hosszabban időznek a *Wien-Mitte* projekt kérdésénél, igaz itt is előkerülnek egyéb – sokszor a témához egyáltalán nem kapcsolódó, de politikai mozgósításra alkalmas – örökségi problémák.³³³ Az FPÖ – ismét Strache – főleg azt sérelmezi, hogy a városvezetés két éven keresztül félretájékoztatta az UNESCO-t, illetve a lakosságot, amivel veszélyeztetik a város presztízsét és az Alkotmánybírósághoz kényszerítik a polgárokat.³³⁴ A Zöldek (*Grünen*) a Hans Hollein által uralt pályáztatási rendszert és az átláthatóság hiányát emelik ki a problémák között, míg az ÖVP (*Österreichische Volkspartei*, Osztrák Néppárt) a városi esztétikai egységét félti.³³⁵ A megoldások között Strache részéről a maximum 65 méteres tornyok, a Zöldek részéről az átláthatóság, az ÖVP részéről pedig a „Holleintelenítés” szükségessége hangzik el, és mindannyian hangsúlyozzák a lakossági részvétel fontosságát. Jól kitapintható tehát, hogy az örökség hogyan jelent mást és mást az adott politikai formáció szempontjából. A szocialista városvezetés természetesen kiáll amellett, hogy átláthatóan készítette elő a projektet, illetve, hogy mindent elkövet a világörökségi cím és a *Wien-Mitte* projekt együttes megtartása érdekében. És valóban, a kialakult helyzet szabályozások sorát hívja életre: áprilisban megszületik a magasépületekre vonatkozó zónásított szabályozás, júniusban

³³¹ IWLG PGL/02633/2002/0001-KFP/GF.

³³² IWLG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM.

³³³ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL.

³³⁴ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 13–15.

³³⁵ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 15–18, 18–19.

véglegesítik a bécsi világörökségi helyszínnek kezelési tervét, októberben pedig – egy későbbi rendelet előmunkálataként – az óváros vonatkozásában elkészül egy általános tetőszint szabályozási tanulmány.

2003 februárjában Bécs, Ausztria, az ICOMOS és az UNESCO Világörökség Központ képviselői megbeszélést tartanak Párizsban, ahol az osztrák résztvevők biztosítják a nemzetközi szervezetek képviselőit arról, hogy a továbbiakban is mindent elkövetnek a világörökségi cím megtartásáért. Mivel az Világörökség Központ ragaszkodik ahhoz, hogy ne épüljön újabb 60–70 méteresnél magasabb toronyház a projekt területén,³³⁶ márciusban érvénytelenítik a korábban nyertes pályázatot, és ennek alapján készítik el áprilisban a Világörökség Központ által kért jelentést. Innentől kezdve egyenes az út az októberi ünnepélyes világörökségi elismerésig: májusban kiírják az új pályázatot, amelyen októberben egy, a korábbinál jóval szerényebb léptékű, egyébként – mint már említettük – soha meg nem valósult terv nyert, a pályázat értékelői egyébként éppen az egyszerűsége miatt dicsérnek.³³⁷

A fenti megoldás nem csak a két évvel későbbi bécsi konferencián fog majd követendő példaként szerepelni, de Salzburg hasonló problémájának megoldásánál is ezt idézik 2003-ban,³³⁸ Bécs esetében pedig – amely, mint láthattuk újra és újra szembetalálkozik a vizuális integritásnak a *Wien-Mitté*hez hasonló fenyegetettségével – 2015-ben jelenik majd meg ismét hivatalosan referenciaként a *Wien-Mitte* közvetlen közelében található Intercontinental Hotel-fejlesztés kapcsán. Mindkét esetben a város és a nemzetközi szervek közötti „intenzív finomhangolás” eredményeként létrejött, a 70 méteres magasságot meg nem haladó toronyházak követendő kompromisszumának példajaként hivatkoznak rá.³³⁹ A *Wien-Mitté*hez kapcsolódó rövid válság története tehát éppúgy a finomhangolásban ragadható meg, mint a bécsi városvédelemre jellemző „finom városmegújításé”. Elemei egyrészt következnek a városi kulturális örökség természetéből, másrészt Bécs különleges helyzetéből, amely különösképp alkalmassá teszi ezt a várost arra, hogy a *Wien-Mitte* projekthez kapcsolódó válság megoldását példaértékűvé tegye. Bécs esetében

³³⁶ Ekkorra elkészül a 87 méter magas Vienna City Tower, amit már nem lehet lebontani.

³³⁷ Wehdorn 2014: 105.

³³⁸ UNESCO Salzburg 2003.

³³⁹ UNESCO Vienna 2015a.

jól megfigyelhető a készség és a képesség a kompromisszumra, ami ahhoz vezetett, hogy felépült ugyan egy, az UNESCO tűréshatárát meghaladó toronyépület, de a többi magasházat a kívánt nagyjából 65 méteren belül tartják. Így mind a nemzetközi szervezetek, mind a befektető úgy érzi, hogy részben elérte a célját. A „finom” jelző tehát mindkét meghatározás – mind a városmegújítás, mind a hangolás – esetében azt jelenti, hogy együttesen jelennek meg a megőrzés és a fejlesztés elvei.

Ezen elvek együttes érvényesítésénél szerepet játszik több Bécsre jellemző városi hagyomány. A lakossági participáció, azaz esetünkben a városlakók közösség- és identitástudatának mozgósítása az örökség veszélyeztetettségé mentén,³⁴⁰ a helyi bő egy évszázados épített környezet iránti, alkalmanként épp a territorizált *Heimat* mentén intézményesült érzékenységnek köszönhetően válik hivatkozott tényezővé. A bécsi városvezetésre jellemző, az európai fővárosok között szinte egyedülállóan hosszú politikai kontinuitás különösen kedvező az olyan hosszú távú fejlesztések kezelése szempontjából, mint például a *Wien-Mitte*. A nemzetközi szervezetekkel való tárgyalási készséget és képességet pedig erősíti Bécs nemzetközi jellege, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a város hivatalosan is ENSZ-székhely, hanem abban is, hogy a világ egyik leggyakrabban idézett példája a progresszív városfejlesztési gyakorlatok kapcsán, ami ékesen bizonyítja, hogy Bécs az önreprezentációját a kurrens nemzetközi trendek figyelembe vételével és a belső szociális igények egymásnak való megfeleltetésével alakítja. Sőt, nem ritkán maga válik e trendek úttörőjévé. Ebben a konstellációban a világörökségi cím is olyan eszköz, amit a város – némi bizonytalankodás után – képes volt gyorsan a saját fejlődése érdekében felhasználni.³⁴¹

³⁴⁰ A Városi Tanács 2002. szeptember 29-i vitanapján említik, hogy civil kezdeményezés keretében az Alkotmánybírósághoz fordultak a *Wien-Mitte* projekt magasházaival kapcsolatban. IWLK AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 14.

³⁴¹ A világörökség ilyen módon való alkalmazását így foglalja össze Rudolf Schicker: „Ich möchte jedoch ausdrücklich darauf hinweisen, dass die Sicherung des Weltkulturerbes aber nur durch eine vitale und lebendige Stadtstruktur (Gemischte Nutzung durch Wohnen, Arbeiten und Kleinbetriebe) gewährleistet werden kann.” IWLK Id(30568): 2.

Bécs, a nemzetközi város

Jacques le Rider szerint az Ausztriára (és Bécsre) 1955-től beköszöntő békés konszolidáció időszakát az osztrák identitás szempontjából kulcsfontosságú Közép-Európa drasztikus geopolitikai átalakulása 1989–1990-ben, illetve a 2000-es válság zavarta meg olyannyira, hogy az emlékezet helyeinek elrendeződése is megváltozott.³⁴² Bécs számára az immár nyitott Közép-Európa egyszerre jelentette a kínálkozó lehetőségek és az új versenyhelyzetek tárházát. Az 1990-es évekre a több évtizedes, igen jelentős nemzetközi szereppel rendelkező Bécs újra megfogalmazhatja regionális központtá válás iránti igényét, ugyanakkor számolnia kell a néhai vasfüggönyön túlról érkező hasonló törekvésekkel Budapest, Pozsony vagy Prága részéről. Bécs természetesen hírneve és infrastruktúrája alapján komoly előnnyel bír, de ebben a helyzetben nem engedheti meg, hogy ne kapja meg, illetve elveszítse a világörökségi címet, amivel Budapest és Prága is rendelkezik.

Az első világháborút követően a közép-európai nagyvárosok közül az egykori birodalmi székesfőváros (*Haupt- und Residenzstadt*) Bécs volt kénytelen elkönyvelni központi funkcióinak legjelentősebb visszaszorulását. Nemcsak Európa második legnagyobb birodalmának szűnt meg a székhelye lenni, de egy kisebb állam fővárosának helyzetében találta magát, mint Prága vagy akár Budapest. Az *Anschluss* után pedig még fővárosi státuszát is elvesztette. 1955-öt³⁴³ követően ugyanakkor egyre sikeresebb stratégia mentén vált olyan nemzetközi várossá, amely szerencsésen használta ki azokat az előnyöket, amelyek birodalmi múltjából, Ausztria semlegességéből, illetve geopolitikai helyzetéből származtak. Ebben az újraírt narratívában Bécs csaknem ötszáz éves nemzetközi városként jelenik meg, amely az 1515-ös Habsburg–Jagelló találkozótól számítja azt a kongresszus-városi hagyományt, ahol különösen fontos mérföldkő az 1814–1815-ös nemzetközi kongresszus, és ami az osztrák semlegesség éveiben újra erőre kap, amikor 1961-ben, illetve 1979-ben a város két amerikai–szovjet csúcstalálkozónak is otthon ad.

³⁴² Le Rider 2001: 144.

³⁴³ Ez az év nemcsak az Ausztria szuverenitását garantáló Államszerződés éve, hanem az ország ENSZ-be való felvételéé is.

1979-ben nyílt meg a Bécsi Nemzetközi Központ (*Vienna International Centre*, VIC, az „ENSZ-város”),³⁴⁴ amely megtestesülése volt annak a folyamatnak, melynek során Bécs egy, a második világháborúban győztes nagyhatalmak között felosztott városból – New York és Genf után – az ENSZ harmadik hivatalos központja lett. ENSZ-központként négy jelentős (IAEA /1957/, UNIDO /1966/, CTBTO /1996/, UNODC /1997/), majd a 2000-es évekre még nyolc kisebb ENSZ szervezet székhelyévé vált. 1999-től pedig az ENSZ Habitat Programhoz³⁴⁵ köthető azon Legjobb Gyakorlatok Központjának (*Best Practices Hub*) a központja, amely arra hivatott, hogy az ENSZ Habitat által 1996-tól díjazott vagy elismert különféle városfejlesztési programokat („gyakorlatokat”) közvetítse a közép- és kelet-európai települések felé.³⁴⁶ Bécs az ENSZ Habitat Ügynöksége által elismert tevékenységében mindenképp tetten érhető az a szociális érzékenység, ami a várost a 20. század elejétől fogva általában jellemezte. Ez nemcsak az itt felállított Központ munkájában nyilvánul meg, hanem az általa elnyert különböző ENSZ Habitat elismerések³⁴⁷ igencsak kiugró számában is. Bécs egyedül több ilyen elismert programmal rendelkezik, mint – Spanyolország kivételével – az Európai Unió bármely más tagállama. Még a két legelismertebb spanyolországi városnál (Madridnál és Barcelonánál) is mintegy két, illetve három tucatnyival több, az ENSZ Habitat által díjazott programot működtet.³⁴⁸ A programok döntő többségének elismerésére – más európai településekhez hasonlóan – 1998–2006 között került sor, tehát abban a nyolc évben, amikor az ENSZ Habitat díjazási rendszere elindult. (3.4. táblázat, 3.4.

³⁴⁴ Az építkezés 8,8 milliárd schillingbe került, amit 65%-ban az osztrák állam, 35%-ban Bécs városa finanszírozott. Az építkezésre 1973–1979 között került sor. City of Vienna 2008: 10.

³⁴⁵ Az ENSZ Habitat Ügynökség 1978-ban jött létre azzal a céllal, hogy példaadó gyakorlatokon, illetve szakmai tanácsadással segítse az egyre erősödő urbanizációval szembekerülő társadalmakat. A szervezet működése igazából az 1996-os isztambuli Habitat II konferenciával, illetve a Dubai Nemzetközi Díjjal válik kézzelfoghatóvá.

³⁴⁶ A Központ közép-európai szerepére vonatkozóan: <http://bestpractices.at/main.php?page=hub/about&lang=en> (utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

³⁴⁷ Az ENSZ Habitat 1996-tól kétfévente ismer el programokat négy féle címmel: díj, legjobb gyakorlat, jó gyakorlat, ígéretes gyakorlat. 1996–2014 mintegy 4000 program nyert valamilyen elismerést a világban.

³⁴⁸ Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatainak száma az EU három legtöbb ilyen programmal rendelkező városában, illetve a három említett közép-európai fővárosban: Bécs – 66, Madrid – 46, Barcelona – 36; Pozsony – 3, Budapest – 1, Prága – 1. Az összehasonlító elemzést az alábbi adatbázis alapján végeztük el: Mirror.unhabitat.org 2015.

ábra) A vizsgált, 2001–2003 közötti világörökségi konfliktus tehát épp egybeesett azzal az időszakkal, amikor Bécs a legtöbb városfejlesztési programért kapott elismerést ettől az ENSZ ügynökségtől, illetve azokkal az évekkel, amikor a bécsi székhelyű Legjobb Gyakorlatok Központja megkezdte a tevékenységét. Csak 2002-ben, az elmarasztaló Világörökség Központ határozat évében Bécs egy „legjobb” és tizenegy „jó gyakorlatért” járó elismerésben részesült, kétszer annyiban, mint Budapest, Pozsony és Prága együtt a díj alapítása óta eltelt tizennyolc évben összesen.

E 2002-es tizenkettő program közül két „jó gyakorlat” vonatkozott közvetlenül az óvárosra, míg a többi vagy Bécs egészére terjedt ki, vagy a bécsi „Zöldövezet” fejlesztését célozta. A két óvárosi gyakorlat egyike, a SYILVIE program a belvárosi zajcsökkentést célozza meg úgy, hogy a zajképzést társadalmi problémaként értelmezve közvetít a zaj okozói és elszenvedői között.³⁴⁹ A másik a már többször említett bécsi „finom városmegújítás”, amelyet már 1998-ban is „legjobb gyakorlatként” ismertek el, vagyis főként annak a hármas elvnek a sikeres alkalmazását, amiről már korábban szoltunk.³⁵⁰ A lakóközpontú felújítással (*tenant oriented renewal*) jellemzett megközelítés a leírás szerint főleg az óvárost szegélyező kerületek történeti lakásállományát érinti, ahol a szegregáció és a dzsentrifikáció elkerülése érdekében, a társadalmi problémák (bűnözés, munkanélküliség, stb.) figyelembe vételével valósítják meg a városrehabilitációt úgy, hogy a beavatkozás mikro (lakás, ház), vagy mezo (negyed) szinten történik jellemzően kisberuházási keretek között. Ezekre a felújítási programokra tehát jórészt éppen abban a világörökségi pufferzónában került sor, ahol a *Wien-Mitte* projekt is található. Bécs nemzetközi városi múltja és jelentősége, valamint az ENSZ Habitat Ügynökség által elismert, példaértékű városfejlesztési szerepe alapján előre sejteni lehet, hogy a *Wien-Mitte* kapcsán kialakult krízis egyrészt nem vezethet a világörökségi cím tényleges megvonásához, másrészt megelőlegezi annak a lehetőségét, hogy a világörökségi városok történetében kivételesnek egyáltalán nem tekinthető konfliktus az eredeti résztvevőknél szélesebb kört fog bevonni egy olyan

³⁴⁹ A program leírására: http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.details.aspx?bp_id=2800 (utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

³⁵⁰ A program leírására: http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.details.aspx?bp_id=2798 (utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

megoldáshoz, amelynek a léptéke is átfogóbb lesz. Mint láttuk az elsődleges konfliktus 2003-ban megoldást nyer, ám az ellentét globális tartalma, illetve a szereplők – főként Bécs – részletesen bemutatott jellemzői az ünnepségek után alig másfél évvel elvezetnek ahhoz a konferenciához, amely a városi örökség világszintű kezelésének paradigmaváltását határozza meg céljaként.

Bécs és a Bécsi Memorandum

A már ismertetett 2003 tavaszi események – főként az érvényes építési engedéllyel rendelkező *Wien-Mitte* projekt visszavonása – eredményeként a Világörökség Központ 2003-as párizsi ülése nemcsak kedvező döntést hozott a bécsi óváros világörökségi státuszát illetően, hanem azt elismerendő, hogy a magasház-építés immár általános és akut problémává vált az ekkor már több mint háromszáz városi világörökségi helyszín számára, arról is döntött, hogy 2004-ig a Világörökség Központ Titkárság és az ICOMOS „szervezzék szimpóziumot a világörökségi történeti városokban megjelenő magasházakról és kortárs építészetéről azért, hogy ezek szabályozásának és kezelésének kritériumai kidolgozásra kerüljenek”.³⁵¹ A 2004-es Világörökség Központ ülésen a problémás helyszínek vitája alkalmával, a már említett kölni katedrális kapcsán kérdez rá a brit delegáció tagja arra, hogy mikor kerül sor az előző évben elhatározott konferenciára, mivel „a magasházak és a vizuális integritás” kérdése Nagy-Britannia esetében is egyre égetőbb problémát jelent. Francesco Bandarin, a Világörökség Központ igazgatója válaszában jelenti be a 2005-ös bécsi konferenciát, melynek célja a világörökségi helyszínekben történő kortárs beavatkozás (*contemporary intervention*) problémája, amit a történeti városi táj fogalmának kidolgozásával kívánt vizsgálni.³⁵² Természetesen nem véletlen, hogy a vizuális integritás kodifikálására vonatkozó kérdésre a történeti városi táj kezelése lesz a válasz, ám ennek a fogalmi csúszásnak a részletes elemzésére ebben a fejezetben csak annyiban vállalkozhatunk, amennyiben Bécs példája ennek a problémának az értelmezéséhez hozzájárul.

³⁵¹ UNESCO WHC 2003: 96.

³⁵² UNESCO WHC 2004: 1450–1452.

Bandarin válasza kapcsán mindenesetre rögtön felmerül két fogalmi kérdés. Egyrészt, miért van szükség a „történeti városi táj” új fogalmára, hiszen a 2003-as döntés csak a történeti várost, a magasházakat és a kortárs építészetet említi. Másrészt, mi lesz ennek az új fogalomnak a kapcsolata a vizuális integritás már ekkor széles körben elterjedt, de pontos meghatározással nem bíró fogalmával. A meghirdetett konferencia jóval nagyobb léptékűnek ígérkezett, mint a problémás helyszíneknél általában rendezett megbeszélések,³⁵³ mivel a négy fő szervező (az UNESCO Világörökség Központ, az ICOMOS, az Osztrák Oktatási-, Tudományos- és Kulturális Minisztérium, valamint Bécs Városa) mellett további öt nemzetközi szakmai szervezet is az előkészítők között szerepelt.³⁵⁴ Az először nyilvánosan a konferenciafelhívásban szereplő „történeti városi táj” fogalom rövid funkcionális meghatározást is kap, amely szerint „míg a kulturális műemlékek, természeti helyszínek, és 1992 óta a kultúrtájak megőrzése és kezelése [...] megfelelő meghatározással és irányelvekkel rendelkeznek, ezek hiányoznak a történeti városi tájakra vonatkozóan”, és a konferencia „ezt a hiányt” hivatott kitölteni. A történeti városi táj fogalma tehát azzal a céllal kerül megfogalmazásra, hogy „a történeti város karakterének és identitásának sérülése nélkül feleltesse meg a várost a modernizáció és a befektetők igényeinek, ill. úgy jelölje ki az elfogadható változás határait, hogy egyúttal a felmérés és értékelés ismérveit is meghatározza”.³⁵⁵ Azaz Bécsset egy normaadó konferencia színhelyéül választották, erre pedig azért volt alkalmas, mert sikeresen oldott meg a Világörökség Központ szempontjából egy olyan problémát, ami általánossá vált a városi világörökségi helyszínek kezelésénél.

Bécs jelentősége tagadhatatlan a konferencia megszervezésében és lebonyolításában. Azt, hogy több nemzetközi normaadó dokumentumhoz a nevét adó várossal ellentétben a Bécsi Memorandum esetében a város nem pusztán protokolláris helyszínt jelentett, a konferencia dokumentációja jól

³⁵³ 2003-ban Köln városa is szimpóziumot rendezett a veszélyeztetettség elemzése és a megoldások feltérképezése céljából, de az csak a helyi probléma feldolgozására szorítkozott. UNESCO WHC 2004: 1449–1450.

³⁵⁴ *Property* (ICROM), *International Federation of Housing and Planning* (IFHP), *International Federation of Landscape Architects* (IFLA), *Organization of World Heritage Cities* (OWHC), *International Union of Architects* (UIA).

³⁵⁵ UNESCO 2005a.

bizonyítja.³⁵⁶ Eszerint a – négy eredeti szervezőből kiválasztódott – két főszervező egyike Bécs, a másik az UNESCO Világörökség Központ. Nemcsak a konferencia végrehajtó testülete áll kizárólag bécsiekből, de a Bécsi Memorandum vázlatának szerzői között is öt bécsi szerepel,³⁵⁷ míg a Világörökség Központot négyen, Ausztriát ketten, a hat meghívott szakmai szervezetet – a leginkább mérvadó ICOMOS-szal együtt – pedig összesen tízen képviselik. Az előadók között szintén öt bécsit találunk, és a mintegy 670 résztvevő majdnem fele szintén osztrák, javarészt bécsi. Emellett külön a konferenciához kapcsolódó kiállítás (*Bécs. Világörökség és kortárs művészet* címmel) mutatja be azt a bő tucatnyi építészeti projektet, amelyek a bécsi szervezők szerint a konferencia témájának sikeres helyi megvalósulásai.³⁵⁸ Ezek között természetesen ott találjuk a *Wien-Mitte* fejlesztési projektet is a 2003-as nyertes pályázattal.³⁵⁹ A bécsi hozzászólók, a megnyitót tartó Michael Häupl polgármestertől a kiállításért felelős Manfred Wehdornig ugyanazt hangsúlyozzák: az örökségvédelem és a városfejlesztés holisztikus szemlélet mentén való egyensúlyban tartása (a város, mint *Gesamtkunstwerk*)³⁶⁰ a legfőbb cél, elsősorban azért, hogy folyamatosan javuljon az a polgári életminőség, amelyre a bécsiek olyannyira büszkék a saját városuk esetében.³⁶¹

A védelem és a fejlesztés egyensúlyának, valamint a holisztikus megközelítésnek az elvei megjelennek annak a Bécsi Memorandumnak a szövegében is, amely átdolgozott formában az UNESCO 2005-ös Történeti Városi Táj című nyilatkozatának, illetve 2011-es hasonló tematikájú ajánlásának

³⁵⁶ The City of Vienna 2005.

³⁵⁷ A Bécsi Memorandum első hivatalos verziójának végén szerepelnek a szöveg elkészítésében közreműködő szervek, intézmények képviselői. Bécszet a világörökségi helyszín felelőse (Arnold Klotz) és a világörökség legismertebb szakértője (Manfred Wehdorn) mellett az 1996-ban létrejött városi tanácsadó ügynökség, az *Europaforum Wien* három tagja képviseli. Számos urbanisztikai jellegű feladata mellette ez az ügynökség látja el a világörökségi helyszínek kezelésével kapcsolatos, nem bürokratikus jellegű feladatokat is. Míg a világörökség adminisztratív kezelését főként építészek végzik, addig az ügynökség tagjainak képzettsége inkább társadalomtudományos. Az *Europaforum* leírására: http://www.europaforum.or.at/index.php?id=3&lang_id=de (utolsó letöltés: 2015. augusztus 15.).

³⁵⁸ A kiadvány szerint a kiállítás „nem feltétlenül fejezi ki az UNESCO véleményét”, ami szintén arra utal, hogy Bécs nem pusztán végrehajtóként, hanem aktív kezdeményezőként vett részt a konferencián. The City of Vienna: 75.

³⁵⁹ Itt a felépült Vienna City Tower is említésre kerül, mint a projekt megvalósulási történetének része. The City of Vienna: 103.

³⁶⁰ The City of Vienna: 16.

³⁶¹ The City of Vienna: 4, 74.

az alapjául szolgált. A veszélyeztetettség szempontjából vizsgált városaink esetében szintén többször találkozunk a Bécsi Memorandum ezen elveire, mint iránymutatásokra való hivatkozással a Világörökség Központ 2005–2007 közötti üléseinek döntéseiben.³⁶² A bécsi konferenciát követő évek történéseinek ismeretében tehát az esemény és a szöveg recepciója nyomán arra lehet következtetni, hogy a *Wien-Mitte* projekt körüli konfliktus sikeres megoldásával Bécs nemcsak az óvárosának világörökségi státuszát őrizte meg, hanem saját gyakorlatának egyetemessé emelésével a városi örökség territorializációja általános problémájának a kezeléséhez is hozzájárult.

A bécsi – és közép-európai városi – világörökség veszélyeztetettségének későbbi történeténél ugyanakkor láttuk, hogy a vizuális integritás fogalma továbbra is önálló, sőt a leggyakrabban hivatkozott kritériumként került be a Világörökség Központ gyakorlatába. A történeti városi táj egyik értelmi szerzője, Ron van Oers a bécsi konferencián tartott előadásában a vizuális integritást a történeti városi táj három legfontosabb eleme közül ugyan elsőként említi,³⁶³ ám az efajta megközelítés, amely a történeti városi táj által kifejezett holisztikus megközelítés fontos, de nem feltétlenül döntő jelentőségű ismérveként tekint a vizuális integritásra, korántsem válik egyedülállónak a bécsi konferenciát követő évtizedben. Ebből következően pedig a városi (világ)örökség kezelésének irányelvei sem egységesülnek a történeti városi táj fogalmához kapcsolódó elképzelések mentén. Helyi szinten, Bécs esetében a világörökséget értékelő, 2005 utáni városi kiadványok elméleti fejezetei ugyanazokat a kételyeket fogalmazzák meg a világörökség kapcsán, amelyeket a *Wien-Mitte* vita során is láthattunk. A történeti városi táj fogalma szerinti megközelítés központja pedig idővel Ázsiába teszi át a székhelyét, ahol Sanghaj székhellyel külön központ foglalkozik a fogalom alkalmazásának főként ázsiai terjesztésével.³⁶⁴

³⁶² A veszélyeztetettségi jelentésekben a vizsgált városainknál ötször hivatkoznak a bécsi konferenciára, illetve a történeti táj fogalmára: 2005-ben Köln, 2006-ban Graz és Köln, 2007-ben pedig Graz és Salzburg esetében. 2008-tól kezdve nem jelenik meg a fogalom a vizsgált jelentésekben. UNESCO Cologne; UNESCO Graz; UNESCO Salzburg.

³⁶³ A másik két elem a kortárs építészet beillesztése a történeti városba, illetve a történeti városok térbeli-társadalmi morfológiájának fellazulása, pusztulása a fejlődés hatására. *The City of Vienna* 2005: 36.

³⁶⁴ Mivel a *World Heritage Institute of Training and Research for the Asia and the Pacific Region* (WHITRAP) regionális vokációjú UNESCO intézet, nem meglepő, hogy a tíz *pilot city* között nincs európai város, hanem hét ázsiai, két óceániai és egy latin-amerikai szerepel.

Következtetések

Mint láttuk, a bécsi óváros világörökségi meghatározásával óhatatlanul együtt járt a történeti városrész belső zónára és pufferzónára való felosztása, és a vizsgált konfliktus – az örökség territorializációja szempontjából – e kettő viszonyáról szólt. A világörökségesítés kritikusa, a 2005-ös bécsi konferencia szakmai tanácsadó csoportjának egyik tagja, Friedrich Achleitner³⁶⁵ szerint a világörökségesítéshez kapcsolódó zónásítás térképen való megjelenítése, annak színezése olyan, mint amikor egy „bombatámadás ér egy várost”: a belső zóna már elveszett (vörös), a pufferzónában még van némi élet (kék), míg a védelem alá nem esett területek virulnak színezetlen szabadságukban.³⁶⁶ Ha a valóságban nem is ennyire drámai a helyzet, a világörökség kétségtelenül rövid idő alatt jelentős változásokat hozott a védetté vált városrészek életében: a világörökségi kérelem benyújtásakor az óváros épületállományának 8%-a állt védelem alatt, ami a jogi szabályozások változásával a konferencia évére, azaz mindössze négy év alatt 80%-ra nőtt.³⁶⁷ A *Wien-Mitte*, majd a későbbi magasház-építési konfliktusok pedig fokozatosan elmosták a határt a belső zóna és a pufferzóna között az örökségesítés szempontjából. A korábban megfigyelhető, „a kulturális örökség terjeszkedő logikáját követő, a műemlék és környezete, szomszédsága közötti összeolvadáshoz³⁶⁸ hasonló folyamat során feloldódtak a régít, azaz korából kifolyólag védendőt, és az újat elválasztó területi határok a történeti városrész és annak környezete között. Az azonban nem dőlt el, hogy az örökség területének kiterjesztése a vizuális integritás vagy a történeti városi táj fogalma mentén történik-e meg.

E két fogalom a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban természetesen nem rendeződik egymáshoz képest ellentétes fogalompárba, hiszen – mint láttuk a történeti városi táj meghatározásánál az imént – akár

<http://www.historicurbanlandscape.com/index.php?classid=5356> (utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

³⁶⁵ Friedrich Achleitner (1930–), bécsi költő és építészeti kritikus, a Bécsi Szépművészeti Akadémia professzora.

³⁶⁶ Achleitner 2005: 15.

³⁶⁷ Wehdorn 2004: 107.

³⁶⁸ Wehdorn 2004: 89–100.

egymás részei is lehetnek. A 2005 utáni gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a városi örökség területének kiterjesztésére nem sikerült egységes fogalmat és irányelveket kialakítani. A vizuális integritás veszélyeztetettségének folyamatos emlegetése alárendelheti a belső zónának a város nem védett részét, különösen az akár pejoratívan is felfogható pufferzónának nevezett részeket. Ennek eszköze a városnak egy olyan vitatott vizualizációja (*polemische Visualisierung*),³⁶⁹ ami nem a városhasználat dinamikus gyakorlata és perspektívája alapján születik. Ebben az értelemben a városi táj a város merev vizuális egységét jelenti, amely felülről mossa el a védettség határait, és alkalmazza fokozatosan annak elveit az egész város területére. A bécsi konferencia ugyanakkor azért tudta a bécsi döntéshozókat mobilizálni, mert a történeti városi táj fogalma mentén ígérte az örökségi terület kiterjesztését. Ebben az értelemben a kortársból védendővé váló épületek, városrészek is védelmet kaphatnak, azaz szintén feloldódnak a védelem határai, ám a városi táj lehetőséget teremt a város muzealizációjának elkerülésére azzal, hogy a kortárs építészettel dinamikus kapcsolatot alakít ki, vagyis nagyobb teret enged a kortárs építészet behatolása számára.³⁷⁰

A pusztán a vizuális integritás alapján meghatározott örökségi terület folyamatos veszélyeztetettséget eredményezhet, mivel a védelem kezdőpontjához képest annál nagyobb lesz az elmozdulás, minél nagyobb, illetve minél dinamikusabban fejlődő várossal van szó. Ebben a rendszerben a védelem válságok és megoldások hullámválaként jelenik meg. A vizuális integritás kapcsán kibontakozó viták óhatatlanul arra a bevett késleltető technikára emlékeztetik a várostörténészt, amellyel a német birodalmi városok próbálták gyengíteni a kora újkori hatalom központosító törekvéseit.³⁷¹ Gondoljunk csak arra a vádra, amely szerint a bécsi szakemberek 1,6 méteres szemmagassággal számoltak a turisták esetében, ami természetesen

³⁶⁹ Wolfgang Kos azért nevezi a műemléki alapú vizuális integritást polemikusnak, mert olyan nézőpontokat választ ki (például a Szépművészeti Múzeum tetejét), amelyek nem reprodukálhatóak, illetve nem megismerhetőek a várost mozgásban használó járókelők számára. Kos 2006: 45.

³⁷⁰ Wehdorn 2014: 33.

³⁷¹ Mack Walker ezt a technikát a következőképpen írja le a német *Heimatstadt*-okra vonatkozóan: „The resiliency of the system lay in its capacity to hold the state power below the threshold where the system might be overturned. It brought individual wills into its service, into the service of restraining one another”. Walker 1971: 13.

elfogadhatatlan az ICOMOS szakemberei számára! A végleges döntés elhalasztásának vagy a várható elmarasztalás kis lépésekben való legyengítésének számos példájával találkozunk a kora újkori városok és a központi hatalom viszonyában.³⁷² A városi örökségvédelem kortárs viszonyrendszerében azonban fordított a központ és a város szerepe: a központ próbálja az állandóságot fenntartani, míg a város a fejlődés velejáróit próbálja igazolni, hitelesíteni úgy, hogy ne érje presztízs-veszteség. A kora újkori folyamatokhoz hasonló az is, ahogy a központ ideológiája professzionalizálódik azáltal, hogy a veszélyeztetettség mérése és kezelése egyre szakszerűbben történik. Ez természetesen a veszélyeztetettségi jelentések számának jelentős növekedésével is együtt jár. Az európai világörökségi városok esetében az 1978–2000 közötti időszakban évente átlagban 0,4 jelentés született, amely szám a 2000-es években már évi 9-re, 2010-től pedig 10,7-re nőtt. Ez akkor is jelentős bővülés, ha ezzel párhuzamosan a városi helyszínek száma szintén bővül, bár mint láttuk 2000-től kezdve egyre szerényebb mértékben. (3.1. táblázat, 3.1. ábra) A vizuális integritással kapcsolatos veszélyeztetettségi jelentések világszintű összehasonlítása kimutatta, hogy ez egy alapvetően városi és jellemzően „nyugati” probléma: az esetek kilencvenkét százaléka kulturális helyszíneket érintett és a negyvennégy százalékuk Európában vagy Észak-Amerikában található a 2004-2012 közötti időszakban.³⁷³ Ez az összevetés a Világörökségi Központ egyik kísérlete volt arra, hogy meghatározzák és sztenderdizálják a vizuális integritás fogalmát 2013-ban. Az ehhez kapcsolódó „*Háttéranyag*” – a nemzetközi szabályozás integratív logikáját követve, illetve a történeti városi tájról szóló két kötet nyílt, paradigmaváltás megfogalmazó kitételeivel szemben – a történeti városi tájat is említi a „a Világörökség Központnál a vizuális integritásról szóló egyéb **viták**” között anélkül, hogy tisztázná a két fogalom közötti kapcsolatot, vagy legalább bővebben ismertetné a „másik vitát.”³⁷⁴ Az új fogalom bevezetésének sürgős szükségét bizonyítandó, a dokumentum felsorol tizenhárom „esetet, amelyeknél a világörökségi helyszín

³⁷² Saját korábbi, a reformkori Kolozsvárra vonatkozó kutatásom kapcsán több olyan példát idéztem (pl. a kolozsvári színház finanszírozásának ügye), amely kiválóan példázza a késleltetés technikáját. Sonkoly 2001.

³⁷³ UNESCO 2013a: 16-17.

³⁷⁴ UNESCO 2013a: 17-18. Kiemelés tőlem.

kiemelkedő egyetemes értékét érintik a vizuális integritással kapcsolatos problémák.” A tizenhárom eset közül tizenegy városi, tíz pedig nyugati helyszínhez kötődik, ami még inkább jelzi, hogy mely területek a legveszélyeztetettebbek ebből a szempontból.³⁷⁵ A felsorolt esetek között szerepel Prága, Drezda, Köln és nem meglepő módon Bécs, amely elsőként, mintegy alapesetként kerül említésre annak kapcsán, hogy egyrészt milyen sikeresen oldotta meg a *Wien-Mitte* ügyet, másrészt annak kapcsán, hogy a Főpályaudvar melletti magasépítési projekt miatt eljárás indult ellene 2009-ben, 2010-ben és 2011-ben is.

A történeti városi táj a veszélyeztetettségéből adódó válságciklusok helyett a változás kezelésének dinamikus egyensúlyát célozza a város holisztikus értelmezése alapján. Ez a megközelítés korántsem problémamentes, de az esztétikai védelem helyett a kezelhetetlen változással szembeni fenntarthatóságot tekinti céljának, ami egy olyan professzionalizációval jár együtt, ami a városi örökség megőrzéséhez használandó globális és lokális mutatók szabadabb kidolgozására teremthet lehetőséget. Mint a 2005-ös konferencia anyagában, vagy a későbbi önkormányzati kiadványokban láthattuk, a városvezetés számára ezek közül a kortárs Bécs egyik legnagyobb büszkesége, az alkalmanként világelsőséget is jelentő városi életminőség a legfontosabb. Míg a vizuális integritás az épített örökség regiszterében tartja a várost, addig a város ettől távolodni próbál, és ehhez hivatkozást keres akár a szellemi örökség, akár a történeti városi táj formájában. A német nyelvterület kettős *Denkmal-Heimatschutz* hagyománya a központi hatalom mellett a kezdetektől fontos szerephez juttatta a polgárságot is az örökségvédelemben, ami a városok esetében nemcsak a helyi hagyományok megőrzését, hanem a központtal való polémia kora újkori technikájának a továbbélését is jelenthette. Ez a technika pedig nemcsak a nemzetállami, hanem minden más felsőbb hatalommal szemben is hasznosnak bizonyulhat, ahogyan azt a bécsi városvezetés válságkezelése is mutatja nemcsak a *Wine-Mitte* válság során, hanem a bécsi konferenciát követően is. Ezen a konferencián pedig a rendező város nemcsak saját különleges történetének köszönhetően volt igen aktív, hanem valószínűleg abból fakadóan is, hogy az 1970-es évektől kezdve a – kulturális örökséggel

³⁷⁵ UNESCO 2013a: 3-16.

együtt – a városi örökség fogalma is jelentősen megváltozott úgy, hogy a történeti város immár nemcsak műemléki helyszín vagy mentésre váró épületegyüttes, hanem aktív szereplő is, amely a társadalmi szereplők mind szélesebb spektrumán keresztül fejezi ki magát.

A kortárs kulturálisörökség-védelem szempontjából a helyi közösség tehát meghatározó szerepet játszik, ám ennek a szerepnek a kiaknázására, érvényesítésére vonatkozóan már eltérő vélemények fogalmazódnak meg az örökségvédelmi szakemberek részéről. A történeti városi táj megközelítés nagyobb teret engedne a helyi közösségeknek és döntéshozóknak – ami adott esetben visszaélésekre is lehetőséget adhat a tárgyi örökség védelmében –, míg a vizuális integritás-féle megközelítés az örökségvédelmet továbbra is a szakemberek kompetenciáján belül tartja., illetve nem emeli be a szellemi örökség szempontjait a városi örökség védelmébe. Teheti ezt annál fogva, hogy a szellemi városi örökség a szakértői szövegekben gyakran hivatkozott, de a valóságban nehezen megragadható fogalom. Különösen olyan nagyvárosok esetében, mint például Bécs. A szellemi világörökség városi elemei kisvárosokhoz, esetleg nagyvárosok karakteresen elkülönülő negyedeihez kapcsolódnak (például favellák), amelyek a tárgyi örökség szempontjából nem mérvadóak. Eddig az egyetlen olyan város, amelynek területén átfedi egymást a világörökségi tárgyi és szellemi védelem, Marrakes.³⁷⁶ Marrakes egyszerre turistaváros és örökségváros,³⁷⁷ és ennek köszönhetően mind a tárgyi, mind a szellemi örökség bemutatása iránt széles közönség érdeklődik. A turizmusból származó bevételek pedig nemcsak a műemléki környezet kezelését, de az előadói jellegű – a turisták számára is vonzó, így az aktorok számára megélhetést biztosító – kulturális gyakorlatok fennmaradását is biztosítja. Igaz a Jamaâ el-Fna-térre jellemző szóbeliség áthagyományozása az új nemzedékek érdektelensége miatt egyre nagyobb nehézségekbe ütközik.³⁷⁸ A szellemi örökség kettős átadásával (hagyományörző belső és reprezentáló külső) szembeni hivatalos

³⁷⁶ A Marrakesi medina 1985-től a Világörökségi Lista helyszíne, a Jamaâ el-Fna „kulturális tér” pedig 2008-tól, a Szellemi Kulturális Örökségi Lista első évétől annak eleme. A Jamaâ el-Fna-tér a tárgyi világörökség leírásában is szerepel, mint „igazi szabadtéri színház.” UNESCO <http://whc.unesco.org/en/list/331> – Letöltés: 2016. február 15.

³⁷⁷ Marrakes világörökségi elismeréseivel járó problémák egy része Ahmed Skounti, marokkói antropológus műveiből ismerhető meg. Skounti 2006, 2012. Skounti – Tebba 2006.

³⁷⁸ Skounti 2006: 47-48.

elvárás nem, vagy csak nehezen teljesíthető. A teljesítés ára pedig magának a közösségnek az átalakulása azáltal, hogy kénytelen a védett kulturális és/vagy társadalmi gyakorlatok archiválását és reprezentálást külső szempontok szerint végrehajtani. A 2. fejezetben láttuk, hogy a kulturális örökség védelmének kortárs szakaszában hogyan fogalmazódik meg a védett helyszín területe és közössége. Bécs példáján megfigyelhettük, hogy ez a közösség hogyan próbálja meg felhasználni az új fogalmakat saját érdekének érvényesítése céljából. A világörökségi konfliktus körüli politikai csatározások azonban jól érzékeltették, hogy különböző társadalmi csoportok eltérően, pillanatnyi érdeküknek megfelelően hivatkoztak az örökségre. Az elvégzett elemzés tehát abban segített, hogy megvizsgálhassuk a nemzetközi örökségvédelem elveinek érvényesülését a helyiek gyakorlatában, a helyi (bécsi) szint azonban nem jelenített meg egy valós, közös identitással bíró, azt közös hivatkozási alapnak tekintő közösséget. A kutatás folytatása tehát újabb léptékváltást igényel: egy olyan közösséget, amely önazonosságát valóban a kortárs örökségesítés folyamatával fejezi ki.

1. Melléklet

Bécs óvárosának, mint világörökségi helyszínnek orientáló eseménytörténete

2000 I.	A bécsi óváros felterjesztési anyagának összeállítása elkezdődik
2000 V.	A felterjesztés anyaga elkészül
2000. VI.27.	A felterjesztést benyújtják az UNESCO-hoz
2000. VIII. 25.	<i>Wien-Mitte</i> építési engedély a finomított változatra (három 87m-es, egy 97 m-es torony)
2001. XII. 13.	A bécsi óváros világörökségi helyszínné nyilvánítják
2002.III.1.	Vita a Városi Tanácsban a <i>Wien-Mitte</i> ügyben
2002 III.	ICOMOS misszió Bécsben
2002 IV.	A Bécsi Városháza új szabályozást fogad el a magasépületekre és a védett épületekre vonatkozóan
2002. V. 24–27.	UNESCO WHC misszió Bécsben
2002.V. 25–26.	UNESCO-Bécs konferencia: <i>Wien-Mitte</i> és a Világörökség a bécsi Hilton szállóban
2002 VI.	A bécsi világörökségi helyszínek kezelési terve elkészül
2002. VI. 24–29.	UNESCO WHC 26. ülés (Budapest): 2002. X.1-ig jelentést, 2003. VI. 27-ig pedig a megoldást kér
2002.IX.2.	Polgári bejelentés az Alkotmánybíróságnál a <i>Wien-Mitte</i> kapcsán
2002.IX.25.	Vita a Városi Tanácsban a <i>Wien-Mitte</i> ügyben
2002. IX.	Bécs jelentése a WHC-nál
2002 X.	Tetőszint szabályozási tanulmány a bécsi óvárosra vonatkozóan
2002 VIII.	Közép-európai áradások, melyek nem okoznak kárt Bécsben
2003. II.16.	Megbeszélés a kialakult helyzetről Párizsban (Ausztia, Bécs, ICOMOC, UNESCO WHC képviselői)
2003 III.	Az első időközi jelentés megérkezik a WHC-hoz
2003 III.	A nyertes <i>Wien-Mitte</i> pályázat visszavonása
2003.IV.10.	Bécs végleges jelentése a WHC-nál
2003 V.	Új <i>Wien-Mitte</i> pályázat kiírása
2003. VI. 25.–VII. 3.	Az UNESCO WHC 27. ülés (Párizs): 2004. II.1-ig jelentést kér (egyelőre nem veszik le a bécsi óvárost a listáról)
2003 IX.	Az új <i>Wien-Mitte</i> pályázat beadási határideje
2003. X. 7-8.	Az új <i>Wien-Mitte</i> pályázat nyertesének kihirdetése
2003. X.11.	Az új <i>Wien-Mitte</i> pályázat nyilvános bemutatása és a Bécs óvárosa világörökségi elismerésének hivatalos ünnepe
2003. XI. 3.	A tetőszint-szabályozás első alkalmazása (a „ <i>Stubenviertel</i> ”-re)
2004. I. 27.	Előrehaladási jelentés
2004. VI. 28.–VII. 7.	Az UNESCO WHC 28. ülés (Suzhou): örömmel konstatálja a <i>Wien-Mitte</i> projekt sikeres megoldását és a bécsi világörökségi helyszínekre vonatkozó kezelési terv elkészültét

2005. V. 12–14.	Bécsi konferencia a Történeti Városi Táj témájában, a Bécsi Memorandum elfogadása
2006. III.	WHC/ICOMOS misszió Schönbrunn kapcsán
2008. III. 7.	Ausztria jelentése a WHC-nál
2008. V. 5.	Az osztrák ICOMOS is aggodalmát fejezi ki az épület magasság miatt (Főpályaudvar) – jelzik, hogy az eredeti 100-ról 60m-re csökkentették az épület magasságát
2008. VII. 2–10.	Az UNESCO WHC 32. ülés (Québec): 2009.II.9-ig jelentést kér
2009. I. 29.	Ausztria jelentése a WHC-nál
2009. VI. 22–30.	Az UNESCO WHC 33. ülése (Sevilla): 2010. II.10-ig jelentést kér
2010. I.	Elkészül a bécsi világörökségi helyszíneket érintő vizuális hatástanulmány (VIS)
2010. VII. 25.–VIII. 3.	Az UNESCO WHC 34. ülése (Brasília): 2011.II. 1-ig jelentést kér
2011. VI. 19–29.	Az UNESCO WHC 35. ülése (Párizs): 2013. II. 1-ig jelentést kér
2012. IX. 17–20.	ICOMOS–UNESCO misszió Bécsben
2013. I. 28.	Ausztria jelentése a WHC-nál
2013. VI. 17–27.	Az UNESCO WHC 36. ülése (Phnom Penh): 2014.II.1-ig jelentést kér
2014. XII. 19.	A magas épületekre vonatkozó új koncepciót fogad el a Bécsi Önkormányzat, ami felülírja a 2002-es határozatot
2015. I. 19.	Ausztria jelentése a WHC-nál
2015. VI. 28–VII. 18.	Az UNESCO WHC 34. ülése (Bonn): 2016.II. 1-ig jelentést kér

2. Melléklet – Táblázatok

3.1. táblázat: Az UNESCO „Nyugati Régiója” (Európa és Észak-Amerika) államainak világörökségi helyszínei ötéves bontásban

Tagállam	1978–1 980	1981–1 985	1986–1 990	1991–1 995	1996–2 000	2001–2 005	2006–2 010	2011–2 015	Sum
Olaszo.	4	1	2	6	21 ³⁷⁹	7	4	6	51
Spanyolo	0	10	6	5	16	2	3	2	44
Franciao.	5	10	1	4	8	2	5	6	41
Németo.	1	5	4	7	8	5	4	6	40
UK	0	0	14	2	4	6	2	1	29
USA	7	7	3	3	0	0	1	2	23
Kanada	4	5	1	2	1	0	2	2	17
Görögo.	0	0	12	1	3	0	1	0	17
Portug.	0	4	2	1	3	3	0	2	15
Svédó.	0	0	0	6	4	4	0	1	15
Lengyelo	5	0	0	1	3	3	1	1	14
Cseho.	0	0	0	5	5	2	0	0	12
Belgium	0	0	0	0	8	1	1	1	11
Svájc	0	3	0	0	1	2	4	1	11
Holland.	0	0	0	1	6	0	2	1	10
Ausztria	0	0	0	0	6	2	0	1	9
Bulgária	4	5	0	0	0	0	0	0	9
Izrael	0	0	0	0	0	5	1	3	9
Dánia	0	0	0	2	1	1	1	3	8
Magyaró.	0	0	2	1	2	3	0	0	8
Norvégia	3	1	0	0	0	3	0	1	8
Horváto.	3	0	0	0	3	0	1	0	7
Finno.	0	0	0	3	3	1	0	0	7
Románia	0	0	0	4	3	0	0	0	7
Szlovák.	0	0	0	4	1	0	2	0	7
Ukrajna	0	0	1	0	1	1	1	3	7
Belarusz	1	0	0	0	1	2	0	0	4
Litvánia	0	0	0	1	1	2	0	0	4
Szerbia	1	0	1	0	0	1	1	0	4
Ciprus	1	1	0	0	1	0	0	0	3
Málta	3	0	0	0	0	0	0	0	3
Szlovén.	0	0	1	0	0	0	0	2	3
Albánia	0	0	0	1	0	1	0	0	2
Bosznia	0	0	0	0	0	1	1	0	2
Észto.	0	0	0	0	1	1	0	0	2

³⁷⁹ Pirossal a tagállam számára legtöbb helyszínt eredményező időszak.

Vatikán	1	1	0	0	0	0	0	0	2
Izland	0	0	0	0	0	1	1	0	2
Íro.	0	0	0	1	1	0	0	0	2
Letto.	0	0	0	0	1	1	0	0	2
Monten.	2	0	0	0	0	0	0	0	2
Andorra	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Luxembu rg	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Macedó.	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Moldova	0	0	0	0	0	1	0	0	1
San Marino	0	0	0	0	0	0	1	0	1
	46	53	50	62	117	65	39	45	478 ³⁸⁰
	43	53	49	63	111	53	36	36	444 ³⁸¹

3.2. táblázat: A tanulmányban szereplő városok veszélyei („threats”) az UNESCO WHC jelentései alapján

Veszélyek	Budapest (1987–2015)	Prága (1992–2015)	Salzburg (1996–2015)	Köln (1996–2015)	Graz (1999–2015)	Bécs (2001–2015)	Drezda (2004–2009)	Su m
Építkezés	5	6	9	6	5	9	0	40
Jelentős turisztaszállása és kapcsolódó infrastruktúra	0	0	0	0	0	2	0	2
A közlekedési infrastruktúra használatából eredő hatások	5	0	0	0	0	0	0	5
Felszíni közlekedés infrastruktúrája	0	1	6	0	0	2	4	13
Vízzel kapcsolatos infrastruktúra	0	0	3	0	0	0	0	3
Identitás, társadalmi kohézió, a helyi lakosság és közösség változásai	3	0	0	0	0	0	0	3
Turizmus/látogatás/s zabadiidős tevékenység hatása	0	0	2	0	0	0	0	2
Az örökség szándékos megsemmisítése	4	0	0	0	1	0	0	5
Kezelési rendszerek/ Kezelési terv	3	5	2	3	1	1	0	15
Jogi keret	2	0	0	0	0	2	0	4
Veszélyek (összesen)	22	12	22	9	7	16	4	92
Jelentések (összesen)	6	6	10	6	5	9	4	46
Jelentés éve/veszélyek száma	1992/1 2008/1 2009/3 2011/5 2013/6 2015/6	2007/2 2008/2 2009/2 2010/2 2011/2 2012/2	2000/1 2003/1 2004/2 2005/1 2007/2 2008/2 2009/2 2011/3 2013/4	2003/1 2004/1 2005/1 2006/2 2007/2 2008/2	2004/2 2005/1 2006/1 2007/1 2009/2	2002/1 2003/2 2004/1 2008/2 2009/2 2010/1 2011/1 2013/3 2015/3	2006/1 2007/1 2008/1 2009/1	

³⁸⁰ A helyszínek száma a tagállami helyszínek összegeként (a közös helyszínek többször is beszámítva).

³⁸¹ A helyszínek száma a közös helyszíneket csak egyszer számolva.

			2015/4					
--	--	--	--------	--	--	--	--	--

Magyarázat

A jelentések 75 lehetséges veszélyt sorolnak fel, amelyeket az alábbi 12 csoportba foglalnak össze. A csoport megnevezése után a lehetséges veszélyek számát, illetve a hét város esetében említett 10 veszélytípus beosztását mutatja az alábbi felsorolás:

Veszélyek

Épületek és fejlesztés – 5

- Építkezés
- Jelentős turistaszállása és kapcsolódó infrastruktúra

Közlekedési infrastruktúra – 5

- A közlekedési infrastruktúra használatából eredő hatások
- Felszíni közlekedés infrastruktúrája

Kommunális szolgáltatások infrastruktúrája – 5

- Vízrel kapcsolatos infrastruktúra

Szennyezés – 6

Biológiai források használata/módosulása – 10

Fizikai források kitermelése – 4

Helyi körülmények hatása a fizikai szerkezetre – 8

Az örökség társadalmi/kulturális használata – 6

- Identitás, társadalmi kohézió, a helyi lakosság és közösség változásai
- Turizmus/látogatás/szabadidős tevékenység hatása

Egyéb emberi tevékenységek – 6

- Az örökség szándékos megsemmisítése

Klímváltozás és súlyos időjárási események – 6

Betolakodó/idegen fajok vagy túlszaporodott fajok – 6

Kezelési és intézményesülési jellemzők – 8

- Jogi keret
- Kezelési rendszerek/Kezelési terv

3.3. táblázat: Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatai az EU tagállamok bontásában

Tagállam	Díjnyertes	Legjobb gyakorlat	Jó gyakorlat	Ígéretes gyakorlat	Összesen
Spanyolo.	10	80	215	10	315
Ausztria	1	33	38	4	76
Németo.	1	12	37	4	54
UK	0	13	35	4	52
Lengyelo.	1	13	34	1	49
Hollandia	2	2	25	1	30
Olaszo.	0	6	19	0	25
Bulgária	1	1	11	2	15
Görögo.	0	5	10	0	15
Románia	0	1	14	0	15
Svédó.	0	9	5	0	14
Szlovákia	0	4	7	0	11
Dánia	0	7	4	0	11
Finnország	0	2	9	0	11
Csehország	0	7	1	2	10
Franciaó.	0	3	5	1	9
Litvánia	0	5	2	1	8
Portugália	1	2	4	0	7
Magyaró.	0	3	3	0	6
Belgium	0	2	3	0	5
Írország	0	0	4	1	5
Lettország	0	2	3	0	5
Szlovénia	0	2	1	0	3
Málta	0	1	0	0	1
Ciprus	0	0	0	0	0
Horváto.	0	1	1	0	0
Észtország	0	0	0	0	0
Luxemb.	0	0	0	0	0
	17	218	491	31	755

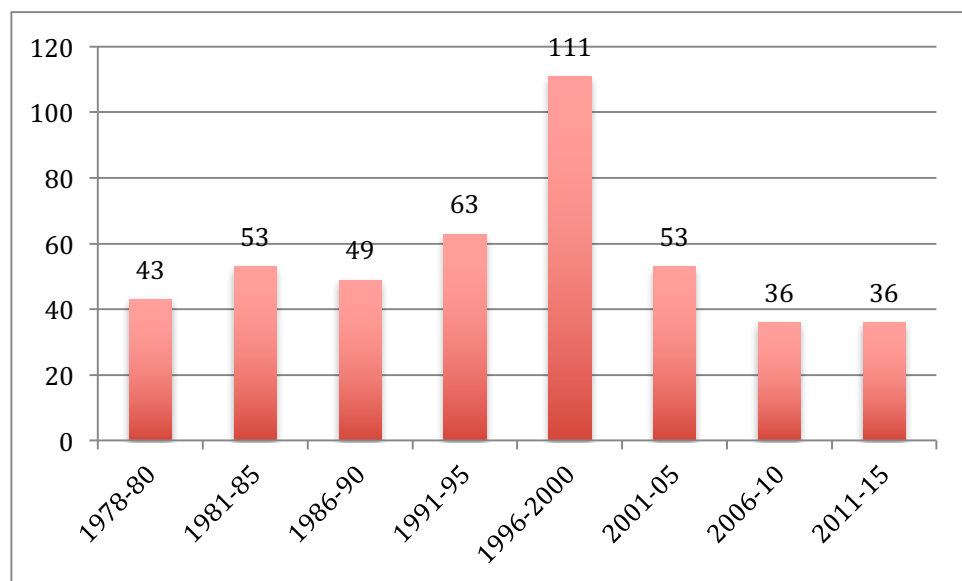
3.4. táblázat: Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatai az EU három legtöbb ilyen programmal rendelkező városában, illetve közép-európai fővárosokban

Tagállam	Díjnyertes	Legjobb gyakorlat	Jó gyakorlat	Ígéretes gyakorlat	Összesen
Bécs	1	28	33	4	66
Madrid	2	9	29	6	46
Barcelona	1	9	25	1	36
Pozsony	0	1	2	0	3

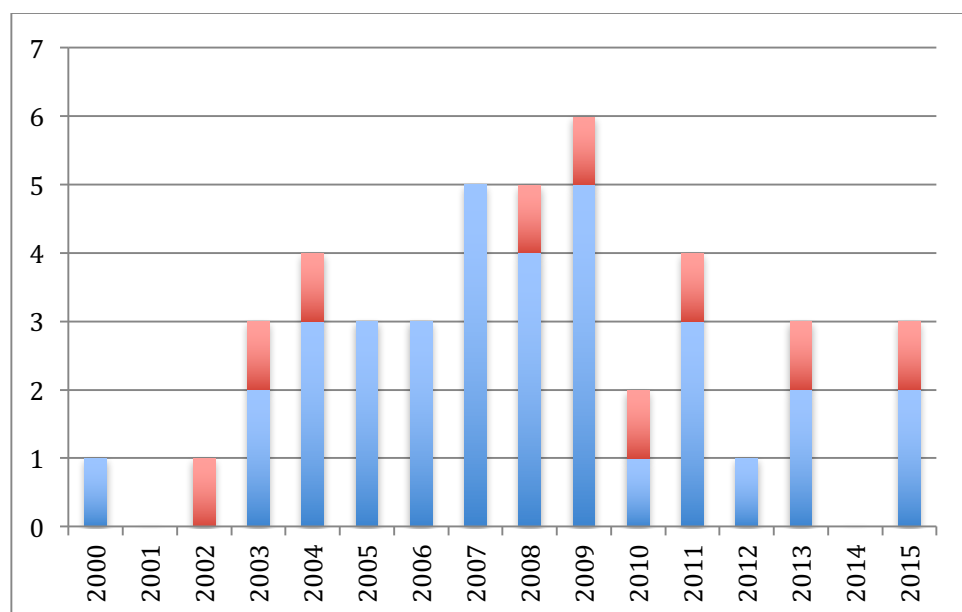
Budapest	0	1	0	0	1
Prága	0	1	0	0	1

3. Melléklet – Ábrák

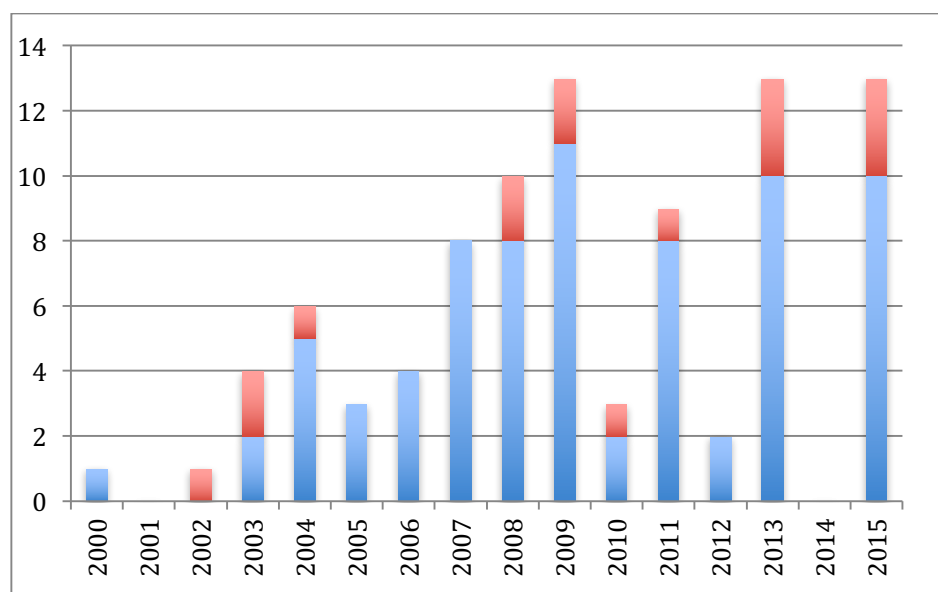
3.1. ábra: Az UNESCO „Nyugati Régiója” (Európa és Észak-Amerika) államainak új világörökségi helyszínei öt éves bontásban

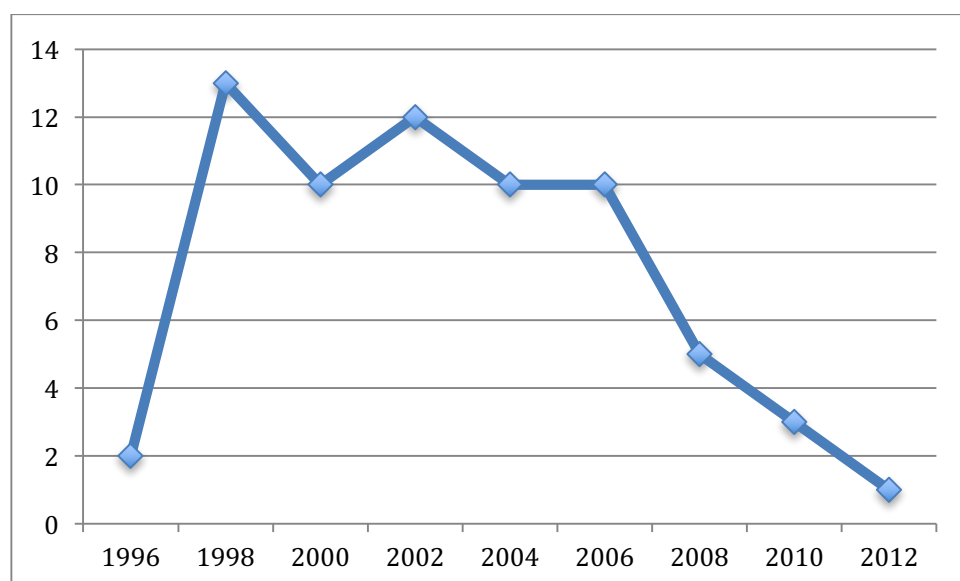
3.2. ábra: Az UNESCO Világörökség Központ által elkészített jelentések száma a hét város esetében (pirossal a Bécsre vonatkozó jelentések)

3.3. ábra: Az UNESCO Világörökség Központ által megfogalmazott veszélyek száma a hét város esetében (pirossal a Bécsre vonatkozó jelentések)

3.4. ábra: Az ENSZ Habitat program által Bécs számára megítélt elismerések (Díj, Legjobb gyakorlat, Jó gyakorlat, Ígéretes gyakorlat) száma éves bontásban

Negyedik fejezet

Az örökségtelepülés közössége: Hollókő, a „világvédett falu”³⁸²

Bevezetés

Az 1. fejezetben említettem, hogy a *Historic Urban Landscape* kifejezés „urban” részét Meggyesi Tamás „települési” és nem „városi” jelzővel fordította. Választásának ezt a részét ugyan nem indokolja,³⁸³ de arra következtethetünk, hogy egyrészt a hazai műemlékvédelmi szakma számára az a szédületes urbanizáció, ami a világ jelentős részén a városi örökség legfőbb veszélyforrását jelenti, és ami – mint az előző fejezetben láttuk – közvetlenül a történeti városi táj fogalmának a születéséhez is vezetett, a kortárs magyarországi városodási viszonyok között nem elsődleges probléma. Másrészt a magyar műemlékvédelmi hagyományban több, mint fél évszázada jelen van – a skanzenek mellett – a népi építészet védelmének *in situ* gyakorlata, ami indokolja, hogy az új, paradigmaticus fogalom megnevezésből ne maradjanak ki a falvak. Ez a két megállapítás, és természetesen a Meggyesi-féle fordítás hozzásegít ahhoz, hogy az újabb léptékváltást bátrabban tegyük meg egy a Bécsnél jóval kisebb település irányába.

A történeti városi táj fogalmának részletes elemzése kirajzolta azt a települést, illetve városrészt, amely a kulturális örökség fejlődésének második szakasza alapján ideális örökségi helyszíneként megjelenik: folyamatos, ahistorikus időben és térben él, tehát a védettséget nem az adott épület/negyed kora határozza meg, hanem a helyi közösség igénye. A közösség szerepe ennek megfelelően meghatározó, a védett terület kiválasztása egyre kevésbé történik annak hitelessége (*top-down*), mintsem az identitásépítésben felhasználható reprezentativitása alapján (*bottom-up*). Azáltal, hogy a település az örökségesítés révén olyan folyamatos területként nyilvánul meg, amelynek bármely elemét védelem alá lehet vonni a közösség kívánsága szerint, a korábbi – Bécs esetében részletesen elemzett – a tárgyi örökség védelmének

³⁸² A jelzőt a hollókőiek lapjában találtam Hollókőre, mint az UNESCO világörökségi listáján szereplő helyszínre vonatkozóan. Példamutató tömörsége okán alkalmazom én is ebben a fejezetben. *Hírharang* 2003. június. 1.

³⁸³ A 2005-ös bécsi konferencián jelen lévő Román András első, „történeti városkép” fordításától azért tér el, mert „a Bécsi Memorandum mögött egy csendes paradigmaváltás körvonalai bontakozódnak ki, amit a ’történeti települési táj’ kifejezés adekvátabb módon fejez ki, mint a tradicionális ’városkép’.” Meggyesi 2009: 1.

gyakorlatát kifejező zónásított (védett, puffer, védelemre nem méltó) település- és területfelfogást felváltja az örökségesítés folytonosságában élő örökségváros/örökségtelepülés. Ez természetesen nem azt jelenti egy nagyobb város esetében, hogy az örökség egységes közösséget varázsol a város minden védett területének lakójából, inkább egy *patchworkszerű* elrendezést, amelyen különböző korokból származó városrészek, különböző önazonossággal rendelkező közösségei aktuális céljaik érdekében fontosnak tartják hangsúlyozni összetartozásukat, illetve azt összekapcsolni a környezetükkel, illetve az ahhoz rendelt kulturális és társadalmi gyakorlatokkal. Ennek a folyamatnak a leírására pedig előszeretettel használják/fogadják el a prezentista korszakunkban hiteles kulturális örökség szókinsét, mivel az egyrészt könnyen elsajátítható, másrészt a korábbi elitista identitásképzésekkel szemben – legalább retorikájában – participatív. Az általunk meghatározott örökségváros fogalmából következik, hogy a hozzárendelt közösség, illetve település méreténél sokkal fontosabb, hogy milyen régi, intenzív, illetve sikeres az örökségesítés folyamata.

Mivel a bécsi elemzés egy olyan közösség problémájához vezetett el, amely egységesen vesz részt a kortárs örökségesítés folyamatában, érdemes – az antropológusok nyomában járva – egy minél kisebb közösség felé fordulnunk, amely az általunk vizsgálni kívánt folyamat minden ismervét hordozza és méreténél fogva azt könnyebben érthetővé teszi. Említettük, hogy napjainkra a városi világörökségek száma meghaladja a félezeret. Ehhez képes a falusi világörökségek száma elhanyagolható. A kulturális helyszínek kategóriáján belül a védett falvak képezik a legkisebb csoportot. Európában mindössze öt falu szerepel a világörökségi listán. Ebből az öt faluból három Közép-Európában [„Hollókő Ófalu és környezete”(1987), a szlovákiai Vlkolínec (1993) és a csehországi „Holečovice történeti falu” (1998)], kettő pedig Nagy-Britanniában [New Lanark (2001), Saltaire (2001)] található. A falvak védelmének indokolása alapján elkülönül a három közép-európai falu, amelyeknél az ipari-mezőgazdasági forradalom előtti létformák, illetve azok tipikusan közép-európainak nevezett építészeti megnyilvánulásai kerülnek védelem alá, illetve a két brit település, amelyek épp az ipari forradalom velejáróiként kerültek megalapításra az oweni utópia, illetve a filantróp paternalizmus jegyében. Míg tehát a közép-európai példák esetében népi-paraszti, ha úgy tetszik néprajzi tartalmat feltételezhetünk, addig a brit példák a modernizáció 19. századi feldolgozásainak örökségesített színterei.

Az európai helyszínek alapján tehát a világörökségi népi falu tehát olyan közép-európai specialitásnak tűnik, aminek legelső példája Hollókő. A falu világörökségi védelmét pedig több évtizedes nemzeti szintű védelem előzte meg, ami a megfelelő történeti távlatot is megadja ennek a kis közösségnek az örökségesítés folyamatának szempontjából való vizsgálatához.

Hollókő, mint világörökség

Az UNESCO védelmi indokolási kategóriái közül Hollókő az *V*-ös alapján kerül rá a listára, amennyiben egy adott kultúrára jellemző, olyan hagyományos területhasználati módot örökít meg, amely a visszafordíthatatlan változások hatására veszélybe került. Ez alapján Hollókő úgy jelenik meg, mint a 20. századi mezőgazdasági forradalom előtti létformák élő tanúja.

Hollókő mai arca, lakóinak gazdasági tevékenysége alapján nem nehéz cáfolni az UNESCO indokolásában szereplő feltételezést, hiszen a helyiek már a védelmet meghozó 1980-as években sem hagyományos mezőgazdasági-társadalmi keretek között éltek, akár megtestesítenek egy hagyományos létformát, akár visszatértek volna ahhoz. A világörökségi címmel járó turisztikai felértékelődés, valamint az elmúlt negyedszázad még inkább eltávolította a települést hagyományos kereteitől, amely napjainkban nem feltételezett archaizmusával, hanem élő múzeumfalu jellegével válik ki környezetéből.

Ezzel akár le is zárhatnánk az elemzést, mondván, hogy az UNESCO által megfogalmazott védelmi szándék nemhogy nem érte el a célját, azaz nem konzerválta a hagyományos létformát, hanem olyan tömegturizmust szabadított a településre, amely még segített is azt minél gyorsabban felszámolni. Hollókő azonban mégsem múzeumfalu, mivel lakói olyan kontinuitást jelentenek, amely egy mesterségesen létrehozott vagy újjáélesztett településnek nem a sajátja. Hollókő olyan falu, amely életében már az 1950-es évektől kezdve jelen van az (örökség)védelem, mint rendezőelv. A védelem a megszokott helyi társadalmi gyakorlatokba beépülve új formákat hozott létre, amelyek mentén a védendőnek tekintett — népi örökség révén a tárgyi és a szellemi kulturális örökség kategóriájába egyaránt sorolható — értékeket folyamatosan a változó társadalmi gyakorlatokhoz igazította. Indokolt tehát, hogy az örökségvédelmet Hollókő örökségének részeként értelmezzük, és így tegyük fel a

kérdést, hogy tulajdonképpen mi az, ami az elmúlt bő félévszázad alatt Hollókőn védelembe került, illetve melyik az a közösség, ami ezt megalkotja és fenntartja.

A védelem szereplői

Ezen összetett kérdés megválaszolásánál segíthet a magyar szellemi kulturális örökségi lista,³⁸⁵ melynek első eleme a Népművészet Mestere Díjban részesültek tudása és tevékenysége. E díjat 1953-ban alapították, és lényegében annak az elismerése, hogy a rohamosan megszűnő hagyományos keretek között már nem fenntarthatóak a védendő tevékenységek, ezért szükség van a tudáshordozók szakszerű, központosított inventáriumára. Ezen inventárium 2010-es UNESCO listára való jelölése pedig úgy is értelmezhető, hogy a felhalmozott, hagyományosnak tekintett tudás — a más társadalmi folyamatok eredményeként létrejött — védelem gyakorlatával (kiválasztás, értékelés, a megőrzés biztosítása, elismerés, stb.) egyetemben javasolt védelemre. A védendő tevékenység és annak hordozója mellett ezzel egy harmadik elem, a védés gyakorlata is megjelenik, ami nem annyira meglepő, hiszen mára ez is több évtizedes hagyománnyal bír. Míg a többi nemzeti szellemi kulturális örökségi elem megnevezésénél és leírásánál (például a mohácsi busójárás vagy a mezőtúri fazekasság) a védelmet megfogalmazó nem, vagy csak rejtve („Kalocsa kulturális tere” és a matyók néprajzi egységként kerülnek bemutatásra) jelenik meg, addig itt a kiválasztás rendszere is megnevezésre kerül. Ez pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy a kulturális örökséget ne csak az örökség megnyilvánult formájában (tárgyi kulturális örökség-féle meghatározás), vagy az örökség gyakorlataként (az örökségi tevékenység és az örökség-hordozó(k) relációjában, azaz a szellemi kulturális örökség-féle meghatározás szerint) értelmezzük, hanem vonjuk be annak meghatározásába az örökség meghatározóját (azaz az örökségvédőt), valamint az örökségvédelem eredményének befogadóit, azokat, akiket az örökségvédelem haszonélvezőként céloz, illetve határoz meg.

Ez a megközelítés segítségünkre lehet annak a paradoxonnak is a feloldásában, amit a kulturális örökség meghatározásánál megfogalmaztunk az 1. fejezetben, és ami a modern és a prezentista rend egyidejű jelenlétéből fakad. A gyakorlatban ez úgy is

³⁸⁵ Csonka-Takács 2010. A legfrissebb lista pedig itt érhető el: http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f24_nemzeti_jegyzek_elemei-
Letöltés: 2016. február 16.

értelmezhető, hogy a kulturális örökség egy hagyományosnak tekintett kulturális entitást próbál a maga vélt vagy valós változatlanságában megőrizni egy változásra ítélt társadalmi-kulturális közegben. A közösség szerepének kihangsúlyozása által a védendő entitás (tárgy, gyakorlat stb.) nem magában, hanem a védő–gyakorló/hordozó–befogadó hármasság relációjában való értelmezésével, valamint az ezen ágensekhez kapcsolódó társadalmi gyakorlatok változásának tudomásulvételével kerül meghatározásra. A kulturális örökségként értelmezett helyszínek és elemek³⁸⁶ vizsgálatánál az értékítéletek helyett az ágensek közötti interakció kritikai bemutatása kerül előtérbe. A kulturális örökség hatására tehát a közösség fogalma átalakul: már nemcsak a helyiek tartoznak bele, hanem az örökségesítés folyamatában résztvevők is.

A kulturális örökség interakcióként való felfogása a hollókői örökség esetében a védett helyszínt meghatározó (megkonstruáló) örökségvédő, az örökség hordozója, azaz a helyi lakos, illetve az örökséginterpretáció célközönségét jelentő befogadók időbeni összehasonlító elemzését jelenti. A már említett UNESCO-indokolásban szereplő reprezentativitás a faluhoz kapcsolódó népi kulturális gyakorlatban testesül meg, amelynek leírására hagyományosan a folklór hivatott, jelenkori módosulásait pedig a folklorizmus kifejezéssel³⁸⁷ szokás megragadni.³⁸⁸ A kulturális gyakorlat azonban a társadalmi változások hatására módosul, akárcsak az örökségvédelem hármasságának minden szereplője. Ez a módosulás idővel akár olyan mértékűvé is válhat, hogy az örökségvédő elveszti az érdeklődését az adott örökségi elem iránt, mivel az túl messzire került az eredetileg megfigyelt formájától. Ebben az esetben az örökség kihalásáról, a hagyomány megszakadásáról beszélnek. Hollókői példánk esetében ez a kérdés úgy merül fel, hogy a színpadi jegyeket magukra öltő, eredeti társadalmi szerepüket elvesztő kulturális gyakorlatok és megnyilvánulások érdemesek-e a megőrzésre, illetve — a néprajzost tekintve a népi örökséget katalogizáló szakembernek — a turisztika színpadára felkerült népies gyakorlatok egyáltalán a néprajztudomány tárgyát képezik-e, és ha igen, értelmezésük hogyan módosítja az eredeti néprajzi paradigmát.

³⁸⁶ A kulturális világörökség a tárgyi örökségeket helyszíneként, a szellemieket pedig elemként nevezi meg.

³⁸⁷ Bíró–Gagyi–Péntek 1987, Fejős 1992.

³⁸⁸ A folklorizmusához vezető, vagy azt kísérő társadalmi változások néprajzi vizsgálatát hazánkban a társadalomnéprajz végzi, amely a „pozitivizmusból örökölt hagyományos tárgyfelosztásban, és mélyen bevéssé tudományelméleti tagolásban ... megjelent harmadik nagy, önálló területként.” Kósa 2001: 236.

Hollókőt a lakóit és az építészetét jellemző archaizmus emelte azzá a védendő örökségi helyszínné, amit a néprajzos (majd később a műemlékvédő építész) inventáriuma mutatott be a tudományos-szakmai közegnek, illetve illesztett bele a nemzeti identitás népi elemeinek megkonstruálásában kulcsszerepet játszó néprajzi narratívába. Ez utóbbi értelemszerűen a néprajz aldiszciplináris felosztását (tárgyi néprajz, folklór) követte. Az archaizmust önreprezentációs szinten igen, de gyakorlatban nem megőrző helyiekhez kapcsolódó felmérést immár az örökségvédő végzi, és annak célzott közönsége jórészt már nem saját (nemzeti) identitása megerősítése végett, és nem is tudományos érdeklődéssel fordul e kortárs leltárhoz. Turistaként a látványosság, az egzotikum vonzza, valamely (egyetemes, kontinentális, nemzeti, regionális) lista felelőseként/ellenőreként pedig az adott szabályozáshoz való illeszthetőség foglalkoztatja. A kulturális örökség megkerülhetetlen intézményesülésével adódik ugyan a tárgyi néprajz kutatási tárgyainak a tárgyi örökséggel, a folklórnak pedig a szellemi örökséggel való megfeleltetése, ám ezzel újra a néprajztudomány paradigmáinak átgondolásához jutunk.

A védelemre eredetileg méltónak talált, illetve a védelemhez idomult falu összehasonlítása során tehát számos törést figyelhetünk meg: az archaikusnak tartott helyi társadalom (gyakorlataival együtt) modernizálódik, a szakmai leírást adó diszciplináris kötődése megváltozik, a bemutatást befogadó identitása pedig immár jóval kevésbé kapcsolódik a bemutatás tárgyához, mint korábban. A változások dinamikája, és az ezek által felvetett problémák között a kontinuitást a falu, az örökségvédelem által kijelölt lokalitás jelenti, amelynek vizsgálatán keresztül olyan folyamatok is megragadhatók, amelynek egymást követő elemei nem feltétlenül tartoznak ugyanabba a tudományos regiszterbe. Lokalitás alatt az örökségesítés folyamatára előkészített, illetve abban résztvevő helyszínt jelenti, amely a megfelelő történeti-társadalmi viszonyok között olyan entitássá nőheti ki magát, amely fokozatosan megfelel a történeti városi táj paradigmában megfogalmazott örökségtelepülésnek.

A hollókői lokalitás bemutatására vegyünk két hollókői esküvőről szóló olyan leírást, amelyek épp az örökségesítés előtti, illetve utáni állapotot rögzítik: az első Tomori Viola 1935-ös,³⁹⁰ a második pedig Fejős Zoltán 1983-as példája.³⁹² Tomorinál Hollókő — egy szomszéd falusit idézve — olyan faluként jelenik meg, ami

³⁹⁰ Tomori 1992.

³⁹² Fejős 1992.

„elátkozott hely... Isten elhagyta s ember is elkerüli, ha lehet”³⁹³, Fejős ugyanakkor már a magyar népi örökségvédelem mintafalujában végzi néprajzos terepmunkáját. Tomori a magyar néplélek megragadásának céljával érkezik az archaizmusát Budapest viszonylagos közelében is megőrző faluba, míg Fejős az archaikushoz képest jelentősen megváltozott népi gyakorlatok megfigyelése során a néprajztudomány és a néprajzos kutatási tárgyával kapcsolatban fogalmaz meg alapvető kérdéseket. Tomorinál a helyi lakos elzárt világban él, nem absztrahál, szerelmét kimutatja, ahistorikus tulajdonságok hordozója. Fejősnél olyan színpadi szereplő, aki a külföldi turistacsoport megrendelésére eljátssza saját esküvőjét stilizált népi keretek között, majd decens modernizált körülmények között megismétli azt. Tomori leírásával a természeti és társadalmi környezet szimbiózisát véli megtalálni, olyan organikus fejlődést, amely a nemzeti karakter letéteményesét látja a hollókői emberben. Fejős leírásában a német, majd fekete bőrű turisták és a helyiek interakciója bontakozik ki a színpadi esküvő kapcsán. A két leírást elválasztó alig fél évszázad során tehát mind a helyi gyakorlat, mind az azt dokumentálók módszere és célja jelentősen átalakult. Az 1980-as évekre a hollókői folklorizáló gyakorlatok sem az eredetiség, sem a forráshűség korábbi kritériumainak nem felelnek meg. Létezésük azonban olyan állásfoglalásra készíti a kutatót, amely ezen kritériumok fenntarthatóságára is vonatkozik.

Elgondolkodásra sarkall ezen gyakorlatok folytonossága, amely beilleszthető azokba a megújuló identitásképző tendenciákba, amelyek az 1970-es évektől felerősödő, és a kulturális örökség fogalmi fejlődésének második szakaszában megjelenő participációs elvvel, valamint a nemzet feletti és alatti identitások intézményesülésével, illetve felbátorodásával jellemezhetőek.

A lokális öntudat megkonstruálása

Két esküvői leírásunk alapján feltehetjük a kérdést: hogyan lesz az archaikus vidéki emberből folklorizáló előadó? A modernizáció teremtette új életviszonyokba hogyan épül be az élettér örökségesítése. A leírók esetében tetten érhetőek a változás azon ismérvei, amelyek a historizáló tudományok meghatározó nemzeti orientáltságától az identitás más szintjei felé való elmozdulásra utalnak. Hollókő esetében ez együtt jár

³⁹³ Tomori 1992: 3.

annak a palócságnak a felértékelődésével, amely immár egyre kevésbé reprezentálja a nemzeti karaktert, és egyre inkább saját partikularitásában válik érdekessé. Hollókő 1987-es világörökségi elfogadásának angol nyelvű indokolásában már nemcsak a helyi szokások többször kiemelt palóc jellegéről értesülünk, de itt jelenik meg Hollókő vára, amely döntő szerepet játszott mind a huszita, mind a „feudális palóc háborúban” (sic).³⁹⁴

Hollókő tehát – érthetően – az örökségvédelmi dokumentumokban igen fontos, a hagyományos népi kulturális és társadalmi gyakorlatokat fenntartó településként jelenik meg. Ezt a jelentőséget azonban nem látszik visszaigazolni a néprajzi szakirodalom: néprajzi monográfia nem született a településről; a Magyar Néprajzi Lexikonban szócikket nem kapott, és csak a Palócföld illusztrációjaként megjelenő három fénykép képviseli;³⁹⁵ a nyolckötetes Magyar Néprajzban ugyan tucatnyi említéssel szerepel, de saját jogon csak mint védett falu, illetve világörökségi település jelenik meg.³⁹⁶

Hollókőből tehát nem néprajzilag megragadható kiválósága csinált nemzetközileg is elismert mintafalut, hanem az örökségvédelem, pontosabban az örökségvédők és a helyi döntéshozók együttműködése, amit Román András így fogalmazott meg: „Hollókőt a természet meg a népművészet szülte örökölnivalónak, de hogy ez az örökség a miénk meg a világé: ez egy tudós és értő csoport érdeme”,³⁹⁷ illetve így indokolt: „itt sikerült biztosítani azt a korrekt és állandó együttműködést a műemlékvédelem és a tanács vezetése között, amit sehol máshol Magyarországon. 1961 óta...”³⁹⁸ A sikeres örökségvédelem tehát egyrészt számít a helyiek részvételére, másrészt beemeli őket a védendő elemek összeállításába, és ezzel lehetőséget biztosít számukra annak dinamikus, változáskövető kezelésére, és ezzel teret nyit a népi örökség *in situ* megőrzésére.

Erre Magyarországon a népi műemlékek listájának 1960-as összeállítását követően nyílt lehetőség. Az 1960-as években népi épületegyüttesi védelmet kapó hat településrész között Hollókő ófaluját már ott találjuk. A védelmet irányító Mende Ferenc és Román András az 1971-es pozsonyi, a népi építészet megőrzéséről rendezett első ICOMOS konferencián pedig már a legsikeresebb példaként számolnak

³⁹⁴ <http://whc.unesco.org/en/list/401/> Letöltés – 2016. február 16.

³⁹⁵ Ortutay 1981.

³⁹⁶ *Magyar Néprajz* 1988–2002. IV: 323.

³⁹⁷ Román 1990: 4.

³⁹⁸ Román 1990: 5.

be Hollókő védelméről.³⁹⁹ Míg Román András a hazai népi építészet védelmében általánosan beszélt, addig Mendele Ferenc csak Hollókőről tartott előadást „Hollókő. Egy történeti palóc település rekonstrukciója”⁴⁰⁰ címmel. A bemutatás nemcsak címében, de a védelem folyamatának leírásában is következetesen **újjaépítést** említ, legyen szó az útburkolatról, a legelőkről, vagy a településrész egészéről. A tárgyi örökségként levédett Hollókőt tehát a műemlékvédelmi szakemberek hozzák létre a helyiek részvételével.

A tárgyi örökség megkonstruálása pedig a később szellemi örökségként aposztrofált gyakorlatok megfogalmazódását eredményezi. Ezek a gyakorlatok természetesen abból a hagyományos társadalmi közegből erednek, amelyet fokozatosan megszüntet a modernizáció. A kortárs gyakorlatok így a hagyományos társadalmi viszonyok helyett az örökségvédelem kereteihez alkalmazkodnak, elfogadva a bennük rejlő öntudat-konstrukciókat.

Tárgyi örökségből szellemi örökség

Hollókő műemlékvédelmi megfogalmazása a területre és az épített környezetre, valamint a tájra koncentrált, ezek harmonikus, archaizáló összedolgozásával kívánta megteremteni azt az egységet, amely a döntéshozók számára modellértékűvé, a turizmus számára pedig vonzóvá tette a falut és környékét. Ez sokáig – úgy tűnik – nem járt együtt a szimbolikus társadalmi gyakorlatok fenntartásának tudós elvárásával. A Hollókő építészeti védelmét irányító Mendele Ferenc szerkesztette első, 1972-es útikönyvecske így ír a hagyományos viselet akkori helyzetéről: „a hollókői női viselet már az utolsó napjait éli. Gyermeküket már senki nem öltözteti hagyományos ruhába... A magasabb iskolába vagy akár csak a városba járás és az orvosi felvilágosítás hatására szinte észrevétlenül cseréli fel az új generáció falujának korábbi öltözetét ... a kényelmesebb, könnyen és viszonylag olcsón beszerezhető, nem feltűnő városi ruhákkal...”⁴⁰¹ Miként az idézetben, úgy az egész útikönyvben sem találunk arra való utalást, hogy a hagyományos viselet megvédendő lenne, sőt annak kihalása indokoltnak tűnik.

³⁹⁹ Mendele 1976. Román 1976.

⁴⁰⁰ Mendele 1976: 199. Kiemelés tőlem.

⁴⁰¹ Mendele 1972: 17.

A falu világörökségi meghatározásának időszakára azonban már megjelenik a hagyományos tudások felélesztésének igénye. Egy 1989-es másik útikönyvecskében már ezt olvashatjuk: „a tájvédelmi körzetben remélhetőleg fel fognak lendülni a kihalóban lévő kismesterségek, háziiparok és népművészeti tevékenységek...”⁴⁰² Majd egy évre rá Román András már nemcsak tényként fogalmazza meg a viselet létrehozásához kapcsolódó tevékenységek felvirágzását, de ezt a tárgyi örökségi keret sikeres megalkotásával indokolja.⁴⁰³ Az 1970-es években kihalni látszó helyi viselet az 1990-es évekre divattá vált. A mind jelentősebb turisztikai célállomássá váló falunak ugyanis biztosítania kellett a turisták szórakoztatását, ráadásul a maga változatlanságában megőrzendő tárgyi örökség adta keretek között. Így bár a társadalmi gyakorlatban bekövetkezett egy törés, a forma (a viselet) és az ahhoz kapcsolódó gyakorlat (ruhakészítés, hímzés stb.) olyan folytonosságot képviselt, ami illeszkedett ezekhez a keretekhez. A turizmus számára színpaddá változtatott településen színpadi kellékké vált a népi viselet, ahogy színpadi cselekmények lettek a hagyományos gazdasági és kulturális tevékenységek. Ezen folyamat eredményének tudományos elismerésére 2006-ban került sor, amikor a balassagyarmati Palóc Múzeum gyűjteménye számára megvásárolt négy hollókői színpadi öltözetet.⁴⁰⁴

Ezen öltözetek már nyilvánvalóan nem a hagyományos életmódhoz kapcsolódóan jöttek létre, és nem is ezért múzeumi állományba, hanem színpadi öltözet céljából, és begyűjtésüket is ez a funkció indokolta. Az öltözetek kialakításánál mind anyagi, mind technikai szempontból felhasználták a régi viseleteket, ám azokhoz képest ezek már nem hordoznak viselőjének státuszára (családi állapot, életkor, társadalmi helyzet) vonatkozó információt, ellenben jelmezszerépükből adódóan könnyebben felvehetők, kizárólag színesek (akár a korábbi ünnepi viseletek), és eltűrik a modern kiegészítőket (karóra, festett haj stb.).

A hagyományos formák alapján, illetve a hagyományos tevékenységek imitációjához kötődő létrehozásuk ugyanakkor biztosította a hagyományos kézműves technikák továbbélését, sőt bizonyos szintű intézményesülését. A begyűjtött öltözetek készítője a Népművészet Mestere Díj birtokosa, aki a viselet iránti egyre szélesebb körű érdeklődésnek köszönhetően egész öltözetkészítői hálózatot működtet Hollókőn és a környező falvakban. Itt tehát a tárgyi örökség biztosítja azt a keretet és vonzerőt,

⁴⁰² Kovács 1989: 8.

⁴⁰³ „Arra még a szakemberek sem számítottak, hogy a műemlékek újjászületése a folklór reneszánszával is együtt jár.” Román 1990: 6.

⁴⁰⁴ Lengyel 2006.

amely a szellemi örökség fennmaradását, újraértelmezését, alkalmazkodási módjait meghatározza.

Az örökségvédelem helyi elismertségét annak ritualizálásában ragadhatjuk meg: Hollókő jeles napjai között, a vallásos és gazdasági jellegű ünnepek mellett találjuk a felvonulással megtartott világörökséggé nyilvánítás napját (december 11.); a település látogatóháza pedig Dr. Román András, a világörökségi elismertségért legtöbbet tett műemlékvédelmi szakember nevét viseli. A helyi szereplő elismeri a műemlékvédelem múlhatatlan érdemeit a kulturális örökség megkonstruálásában, kulturális gyakorlatait pedig annak technikáihoz illeszti.

A létrehozott kulturális örökség dokumentálója terv- és szabályszerűen védi a (kulturális, természeti és táji) környezetet, amennyiben műemlékvédő. A muzeológus az új társadalmi gyakorlatokkal számot vetve a hagyományos értelemben vett hitelességnek nem megfelelő, de a kortárs gyakorlatokat híven tükröző kézműves termékeket szerez be. Kérdés, hogy a kulturális örökség fejlődésének második szakaszát leginkább megérző néprajzkutató hogyan értelmezi kutatása tárgyának imént bemutatott módosulásait. A látogató a kulturális örökség prioritásai által áthierarchizált térben mozog, ahol például Hollókő Nógrád megye és környékének kulturális központjaként jelenik meg világörökségi védelmének köszönhetően.⁴⁰⁵ Az örökségvédelmi szakemberek és döntéshozók számára adódik az a kérdés, hogy a szellemi örökség meghatározásában milyen szerepet/elismertséget szánunk a védelem folyamatának, gyakorlatának. Az örökségesítés során megváltozott szerepek együtt elvezetnek ahhoz az elképzeléshez, hogy a világörökség „a lokális örökségek, történelmek közötti új szerződés, amelynek lényege szerint ... nincs többé fő- és mellékszínpad,”⁴⁰⁶ azaz a magaskultúra vagy a tudomány által felállított korábbi hierarchiák a gyakorlatban értelmüket veszítik, illetve szabadon módosíthatóak az örökség helyszíneinek kiválasztásával, használatával.

Következtetések

A hollókői világörökség történetének és előtörténete rövid elemzése nemcsak alátámasztotta azt a korszakolást, amelyet az 1. fejezetben meghatároztunk a kulturálisörökség-védelem fogalmi fejlődésére vonatkozóan, hanem fontos

⁴⁰⁵ Méhes 2009.

⁴⁰⁶ György 2005: 133.

jellegzetességeket is rendelt a korszakokhoz. Mivel Hollókő nem a klasszikus műemlékvédelmi paradigma alapján került kiválasztásra, azaz nem kiemelkedő régészeti vagy művészettörténeti jelentősége miatt, hanem népi építészetének, és még inkább a helyi közösség műemlékvédelemre való hajlandóságának köszönhetően, a falu védelme az egyetemes örökségvédelem szempontjából is példaértékűnek tekinthető. Nemcsak azért, mert több, mint hat évtizedes védelem jellemzi, ami magának az örökségvédelemnek is a története, hanem mert jellegéből adódóan már a tárgyi örökség védelmének korszakában a szellemi örökség bizonyos ismérveit is magán viselte. Mivel nem egy adott műemlék vagy természeti területi védelméről van szó, hanem a helyiek és az örökségvédelmi szakemberek együttműködéséről, az Ófalu védelmében már annak kezdetében megragadható a védő-védett-szemlélő hermeneutikai jellegű hármasa.

Elemzésünk alapján három korszakot különíthetünk el: (1) előtörténet (-1950-es évek eleje); (2) a nemzeti szintű védelem intézményesülése (1950-es évek – 1987); (3) világörökségi védelem (1987–). A második két korszak időben és tartalomban is megfeleltethető a kulturális örökség védelmének két korszakával. Mindhárom korszakban azonosítható a védelem résztvevőinek hármasa. Az első korszakban a néprajztudós méri fel a helyszínt, amelyet a nemzetre jellemző népi kultúra hordozói laknak. Eredményeiről pedig a tudományos közegnek számol be, amely a nemzet számára általánosítható, a nemzeti klasszifikációba beilleszthető formában használja azt tovább. A második korszakban szintén kutató, de már nem etnográfus, hanem műemlékvédő kezdeményezi a védelmet, aki tárgyi-természeti örökség megóvásában partner helyiekkel összefogva teszi prezentálhatóvá a helyszínt, ahova egyre nagyobb számban érkeznek a látogatók, illetve, amely a nemzetköziesedő örökségvédelem számára is példaként szolgál. A harmadik korszakban már nemcsak műemlékvédelmi szakember, hanem az egyre komplexebb örökségvédelem szakembere mozgósítja az örökségvédelemhez hozzászokott helyi lakosokat a mind nagyobb számú turista, illetve a mind kifinomultabb veszélyeztetettségi szakzsargonnal bíró többszintű örökségvédelem számára. Ez a hármas korszakolás könnyen megfeleltethető annak a modellnek, amivel Daniel Fabre, francia antropológus írta le a párizsi *Marais*-negyed elmúlt száz éves történetét.⁴⁰⁷ A *Marais* – Hollókőhöz hasonlóan – a modernizáció áldozatának tűnt a 20. század közepéig, mivel elszegényedett és tömeges elvándorlás

⁴⁰⁷ Fabre 2009: 17-50, különösen 34-49.

jellemezte, sőt felkerült Párizs lebontásra ítélt negyedeinek listájára. Ezt a korszakot nevezi Fabre a leépülés (*déclassement*) időszakának, ami azért fontos az örökségesítés szempontjából, mert eltávolítja az adott helyszínt az eredeti funkciójától és kiszolgáltatottá teszi azt. A második korszak az örökségesítés számára való felfedezése, a védelemé (*classement*), ami lehetőséget ad a megmaradt helyi lakosság számára, hogy új keretek között, de helyben folytassa az életét.⁴⁰⁸ A sikeres örökségesítés könnyen felülértékeléshez vezethet (*surclassement*), amire példaként Fabre a világörökségi elismerést hozza példaként. Ebben a folyamatban a műemlék olyan élettérre válik, amelynek lakói a minél sikeres örökségesítésben érdekeltek, mivel a jelentős bevételt jelent. A világörökségi elismerés ebben a kontextusban a helyi vezetők számára azt az „illúziót” jelenti, hogy az egyébként elérhetetlen világgazdaság szintjére emelkedtek,⁴⁰⁹ ami ugyanakkor elvárja, hogy a helyszínhez kapcsolódó narratíva elhagyja a nemzeti kereteket, és az egyetemes értékek mentén fogalmazza meg magát.

A védő szempontjából a három korszak szintén könnyen azonosítható. Az elsőben a néprajzkutató a helyi folklórt mutatja be, ami a második korszakban fokozatosan átalakult folkorizmussá, ami tudományos szempontból elveszti hitelességét, ám – mivel élő kulturális gyakorlatot fejez ki – megfelel az időközben konceptualizált – szellemi örökség fogalmának. A néprajztudomány számára ennek az átalakulásnak az értelmezése jelent kihívást. Ahogy a Pierre Nora-féle emlékhely-fogalom bevezetése arra készítette a francia történészeket, hogy újraértelmezzék diszciplínájukat ehhez a „projekt-programhoz”⁴¹⁰ képest a 20. század utolsó évtizedeiben, úgy a 2000-es évek a néprajzosok számára hozta el a szellemi örökségben testet öltő újraértékelés dinamikáját. A szellemi örökség tehát megkerülhetetlenné válik nemcsak a néprajz, de minden a társadalmi és kulturális változásokkal foglalkozó tudományág számára. A műemlék magában nem a bölcsész – és társadalomtudományok tárgya, de a tárgyi örökség szellemi örökségi kataszterben való felhasználása olyan változásokkal jár együtt, melyek során a

⁴⁰⁸ Városok esetében ez általában látványos népességcserével jár együtt. Ahogy bécsi *Nobelghetto* kapcsán is láttuk, ez olyan dzsentrifikációt eredményezhet, ami a helyiek ellenállását válthatja ki. A társadalomtudományokban perjoratív fogalomként használt dzsentrifikáció a sokszor a városvezetők és a településfejlesztők célja. Az új lakosság pedig nem ritkán kihasználja az adott történeti helyszínen rejlő identitásképző lehetőségeket a saját önazonosságának kidolgozásához. A dzsentrifikáció és a kulturális örökség védelmének összefüggése külön elemzést érdemel.

⁴⁰⁹ Fabre 2009: 44.

⁴¹⁰ Az összehasonlítást Christian Hottin fejt ki bővebben. Hottin 2009: 10-11.

„történelem hősi elbeszélésének, amelynek tanúja a műemlék, felváltja annak műemlékesedésének története.”⁴¹¹ Ez pedig minden kétséget kizáróan a bölcsész – és társadalomtudományok tárgya, ami a kulturális örökség fogalmának vizsgálatán belül ott érhető tetten, amikor megjelenik a tárgyi örökség kiegészítéseként aposztrofált a szellemi örökség, ami valójában annak ellenpontja, ahogy azt a 2. fejezetben láthattuk. A világörökség e két típusának fogalomtörténete alapján feltételezhetnénk, hogy az nyugati országok nehezebben jelölnek szellemi kulturális örökségi elemeket, mivel esetükben a hagyományos társadalmi gyakorlatok hamarabb és intenzívebben módosultak vagy veszték ki, mint a világ más, később modernizálódó vidékein. Az UNESCO szellemi kulturális örökség listájának nemzeti összetétele azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a tárgyi/szellemi örökség megfeleltetése a nyugati/nem nyugati (déli) államokkal nem állja meg a helyét. A 2015-ben a listán szereplő csaknem négyszáz elem 23%-a az Európai Unió államaihoz kapcsolható, illetve csaknem egyharmada az UNESCO nyugati régiójának államaihoz úgy, hogy számos, főleg északi állam (Kanada, Hollandia, Nagy-Britannia, Németország, skandináv államok, USA) vagy nem ratifikálta a 2003-as egyezményt, vagy nem terjesztett fel arra javaslatot.⁴¹² (4.1. Táblázat) Az elemek jelenlegi eloszlása az Észak-Dél vagy Kelet-Nyugat szembeállítás helyett olyan gócpontokat jelöl ki mind világszinten, mind Európán belül, amelyek olyan kortárs identitásépítési konjunktúrára utalnak, amelyek kifejezésére a szellemi világörökséggel kifejezett „felülértékelést” tekintik alkalmasnak. Világszinten a Távol-Kelet országai a legaktívabbak: négy távol-keleti ország több elemmel rendelkezik, mind az EU összes állama, és Kína egyedül csaknem a világ összes elemének tíz százalékával bír. (4.2. Táblázat) A szellemi örökség fogalmának kidolgozása és kodifikálása Koichiro Matsuura, japán UNESCO főigazgató mandátuma (1999-2009) alatt történt, és úgy tűnik a távol-keleti elemek magas száma alapján, hogy az nemcsak Japán, hanem az egész Távol-Kelet számára igen jelentős volt.⁴¹³ A lista alapján Európán belül jól kirajzolódnak azok a területek, ahol a kortárs identitáskonstrukciók megkésett nemzetépítés (Flandria, Horvátország,

⁴¹¹ Fabre 2009: 25.

⁴¹² A bevezetőben már említettük, hogy a 2003-as és a 2005-ös UNESCO Egyezmények kapcsán máig nem megoldott vita bontakozott ki a kultúra fogalom értelmezése körül, aminek eredményeképp az északi országok többsége nem ratifikálta azokat.

⁴¹³ Ennek a fejezetnek nem témája, de külön kutatást érdemelne, hogy Japán szerepe a szellemi örökség világörökségesítésében egy regionális igény megfogalmazása volt, vagy épp az ezen a téren elért japán sikerek ösztönözték a régió országait arra, hogy azt kihasználják egyetemes önreprezentációjuk céljából.

Katalónia) és/vagy regionális öntudatra-ébredés formáiban nyilvánulnak meg (Franciaország és Spanyolország). (4.1. Táblázat) Emellett említést érdemel, hogy az északi államok nem használják a szellemi világörökség listáját. Magyarország – a többi Közép-Európai országhoz hasonlóan – a szellemi örökség elemeit egyelőre a folklór területéről válogatja össze, jelezvén, hogy az azt hordozó réteg tekinthető még mindig a legradicionalisabbnak, a legveszélyeztetettebb, illetve ezen réteg kulturális/gazdasági/társadalmi gyakorlatainak tudományos — mindenekelőtt természetesen néprajzi — archiválása a legteljesebb. Nem véletlen, hogy az UNESCO listával egy időben indult magyar szellemi kulturális örökségi hivatalos lista jelenleg huszonnégy eleme közé csak tizennegyedikként kerül fel kisvárosi elem, és az elemek túlnyomó többsége a magyar folklór szerves része.⁴¹⁴

4.1. Táblázat Az Európai Unió államai szellemi kulturális örökségi elemeinek száma a világörökségi listán, 2015

Elemek száma	Állam	Közös elemek száma
15	Spanyolország	3
14	Franciaország Horvátország	3/1
12	Belgium	1
6	Olaszország	1
5	Románia	1
4	Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Portugália	0/1/1/1/1
3	Ausztria, Ciprus, Görögország, Litvánia, Szlovákia	1/1/1/1/1
2	Lettország	1
1	Luxemburg	0
0	Dánia, Finnország, Hollandia, Írország, Lengyelország, Málta, Nagy-Britannia, Németország, Svédország, Szlovénia	-
Összesen 90 elem.		

⁴¹⁴ Csonka-Takács 2010.

http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=f24_nemzeti_jegyzek_elemei

4.2. Táblázat A szellemi világörökségi listán tíznél több elemmel rendelkező államok, 2015

Elemek száma	Állam
38	Kína
22	Japán
18	Dél-Korea
15	Spanyolország
14	Franciaország, Horvátország
13	Mongólia
12	Belgium, Törökország
11	India
10	Irán, Peru, Vietnam

A közösség szintén jelentős változásokon ment át annak ellenére, hogy látszólag épp a hagyományos életmód megtartása miatt kapott egyre magasabb szintű védelmet. A Tomori Viola, illetve a Fejős Zoltán által leírt két esküvő közötti különbség az örökségtelepülés közösségének egyik legfontosabb jellegzetességére hívja fel a figyelmünket. A folklorisztikus, színpadias esküvő megjelenése abba az általános változásba illeszkedik, ami valamilyen formában minden, az örökségesítésben részt vevő közösségre jellemző, és amit az intimitás feladásával szokás leírni.⁴¹⁵ Az intimitás feláldozása annak a reprezentálási elvárásnak velejárója, ami a közösség túlélését biztosítja, és lényegében a közösség beleegyezésével, sőt általában a közösség kezdeményezésére megy végbe. A hollókőiek együttműködési hajlandósága és sikeres örökségesülése megfelel annak a közösségi típusnak, amelyet a szellemi világörökségi elemek hordozóinak elemzésénél leírtak. Eszerint az ideális jelölt a világörökségesítésre az a veszélyeztetett, de még élő gyakorlattal rendelkező közösség, amely hajlandó a rá jellemző kulturális és társadalmi gyakorlatokat politikailag korrekt módon úgy megfogalmazni, hogy az egyszerre tűnjön speciálisnak és reprezentatívnak.⁴¹⁶ Erre akkor van lehetőség, ha a közösség már nem rítusként éli meg az adott gyakorlatot, ha már megfelelő distanciával rendelkezik a saját hagyományaival szemben ahhoz, hogy a kezelésükbe kezdjen.⁴¹⁷ Az

⁴¹⁵ A Chiara Bortolotto által szerkesztett, a szellemi örökségről szóló tanulmánykötet több elemzése erre a következtetésre jut. Bortolotto 2011. Az előszóban Sylvie Grenet és Christian Hottin a megőrzést „az intimtől a hiperláthatóságig” való elmozdulásként írják le. Grenet – Hottin 2011: 16-17.

⁴¹⁶ Fournier 2011: 164.

⁴¹⁷ Dorothy Noyes frappáns, franciául megfogalmazott mondata igen tömören fejezi ki ezt a változást: „le geste ... est effacé ; ne reste que la gestion.” Noyes 2011: 144.

örökségesítés tehát nem eltörli a hagyományt, hanem újrahasznosítja a megtört társadalmi gyakorlatot. A sikeres újrahasznosításnak ugyanakkor az az ára, hogy a közösség „publikus közösséggé”⁴¹⁸ váljon, azaz feladja a magán- és közsféra között a modernitás első évszázadaiban meghúzott éles határt.

A védő és a védett változásával természetesen a védelem harmadik szereplője, a befogadó is változik. A sikeres örökségesítés hatására a korábban a legfeljebb a tudományos érdeklődést felkeltő település egy jóval heterogénebb közeg felé kell, hogy megmutassa magát. Hollókő az örökség minden szintjén megfogalmazásra kerül – világörökség, nemzeti örökség, regionális (palóc) örökség és helyi örökség is – úgy, hogy az ezzel járó esetleges konfliktusos értelmezések egységbe rendeződnek a kulturális örökség diskurzusának köszönhetően. Láttuk, hogy Európában csak három közép-európai állam világörökségi helyszínei között találunk olyan falvakat, amelyek a népi kultúrát képviselik. Bár a három település mind építészetében, mind hagyományaiban jelentősen eltér egymástól, mindhárom a hagyományos közép-európai falut testesíti meg az UNESCO leírása szerint. A Hollókőnél a palóc, Holašovice esetében pedig a német, illetve a regionális dél-csehországi („*South Bohemian*” én nem „*Czech*”)⁴¹⁹ eredetet hangsúlyozzák. A közép-európai és regionális jelentőség kiemelése a világörökség kiemelkedő egyetemes értékének való megfelelést, vagy ha úgy tetszik a politikai korrektség diskurzusát elégíti ki. Ugyanakkor az a tény, hogy Hollókő és Vlkolínec Magyarország és Szlovákia – egy-egy városi helyszín mellett – az adott ország első világörökségi helyszíne, illetve Csehország is csatlakozása után négy évvel javasolja Holašovicét arra utal, hogy a népi hagyomány és annak reprezentációja különösen fontos ezekben az országokban.

⁴¹⁸ Grenet – Hottin 2011: 16.

⁴¹⁹ UNESCO 1998: 1.

Ötödik fejezet

Regionális és nemzeti jegyek a közép-európai világörökségi helyszínekben

Bevezetés

A kulturális örökség fogalmának prezentista, bolyhos jellegéből adódik, hogy a kortárs identitásépítés szintjei között átmenetet képez, egyszerre több szintű reprezentációra ad alkalmat az egyetemes szinttől a helyiig. Bár a világörökség kialakulásával kialakult egy univerzális norma, adott – nemzeti – kontextustól függően a kulturális örökség szintjei eltérő módon fejlődnek ki, illetve eltérő módon fogadják be az egyetemes modellt. A világörökség kialakulását a kulturális örökség intézményesülésének első korszakához soroltuk. Ekkor alakult ki olyan normaként, amely értelemszerűen máshogy hatott azokra az országokra, vagy ha úgy tetszik nemzeti diskurzusokra (angolszász. francia), amelyekből származott, illetve azokra, amelyek számára újdonságot jelentett. Bécs elemzésénél utaltunk a fogalom németnyelvű recepciójának különlegességeire, illetve arra, hogy a kulturális örökség fogalmkörébe tartozó német kifejezések (*Denkmal, Erbe, Heimat, Kulturerbe*) egymáshoz való viszonya még tisztázásra vár. Nincs ez másképp Közép-Európa keleti felének országaiban sem: a világörökség – vagy újabban az európai örökség szintén angol-francia fogalmköre – adaptálásának következményeit még nem dolgozták fel az érintett nemzeti tudományágak. Míg az angol (és amerikai) *heritage* és a francia *patrimoine* kifejezések felértékelődésének olyan társadalmi okai voltak a második világháború után, amelyek aztán befolyással voltak arra is, hogy az emberiség közös kultúrája az örökség fogalom mentén konceptualizálódott és intézményesült az angol-francia nyelvű UNESCO-ban.

A kulturális örökség egyetemes intézményesülését megelőzően Nyugat-Európában és Észak-Amerikában olyan mentalitás- és társadalomtörténeti változások mennek végbe, amelyek a korábbi nemzetépítési normák és kánonok jelentős átértékeléséhez, sőt annak számos elemének megtagadásához vezetnek. A 19. századi nemzeti diskurzusok és a populista ideológiák hitelvesztése, az elitista nemzeti normaalkotás, a nemzeti karakter, illetve szellem fogalmainak

ellehetetlenülése, a tömeges bevándorlás, a dekolonizáció, valamint a felerősödő társadalmi szekularizáció egyrészt a nemzet fogalmának átértékeléséhez, másrészt – idővel – a nemzet alatti identitásszintek felértékelődéséhez vezetnek. A korszak fogalmi újításai, és mindenekelőtt a semleges örökség használatának gyors terjedése vezet aztán a felsorolt változások hatására kialakuló új normarendszer nemzetközi szintű meghatározásához. Közép-Európa keleti felének országai bizonyos megkésettséggel ugyan, de átvették a kulturális örökség szókincsét, de anélkül, hogy az ahhoz kapcsolódó fogalmi és társadalmi vitákat lefolytatták volna. Az 1950-es és 1960-as években Közép- és Kelet-Európában nem történhetett meg a nemzet fogalmának a Nyugat-Európa-hoz hasonló átértelmezése, mivel egyrészt a kötelező internacionalista ideológiával felszerelt rezsimek – egy-két szűk tudományos vita kivételével – elfojtották a nemzeti identitás aktualizálásáról szóló vitákat. Másrészt a dekolonializációt és a tömeges bevándorlást megelő nyugat-európai országokhoz képest jobbra zártak maradtak, és ennek következtében az esetleges indentitásbeli konfliktusok is jórészt megmaradtak a hagyományos nemzeti versengés szintjén és nem töltődtek meg olyan etnikai vagy vallási tartalommal, mint a sokszínűvé váló Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A kulturális örökség fogalmának adaptálására általában a Világörökségi Egyezmény ratifikálásával, illetve később, az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat jogharmonizációs tevékenységének velejárójaként kerül sor. A kulturális örökség fogalma tehát jogi-adminisztratív átvétellel bekerült a kelet-közép-európai országok nyelvébe, illetve referenciái közé, és az UNESCO, valamint az EU intézményein és programjain keresztül lehetőséget jelent az önreprezentáció különböző szintű kifejezésére, de létrejöttét nem társadalmi és mentalitásbeli fejlődések szükségszerűsítették. Ez a megállapítás felveti annak a problémáját, hogy a világörökség – vagy más nemzetek feletti örökségek – nemzeti adaptációjának eltérő régióként, illetve országonként vajon ugyanaz-e a jelentése és jelentősége. Ebben a fejezetben ennek a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet azzal, hogy az eddig vizsgált világ- és helyi örökségek közötti két szintre – a regionálisra és a nemzetire – vonatkozóan vizsgáljuk meg a világörökségesítés folyamatát.

A vizsgálat tárgya az előző két fejezetben már érintett Közép-Európa marad, hiszen a régió világörökségi helyszíneivel való összehasonlítás már segített Bécs speciális szerepének megértésében, illetve Hollókőnek az európai helyszínek között való értelmezésében. Először a visegrádi országok világörökségi önreprezentációját hasonlítjuk össze úgy, hogy megpróbálunk ebből kortárs nemzetépítési stratégiáikra következtetni. Az így meghozott következtetéseinket a magyar helyszínek részletesebb elemzésével ellenőrizzük úgy, hogy először Budapest – Hollókő mellett – az első magyar világörökségi helyszín felterjesztésében, majd a magyar helyszínek együttes összehasonlítása alapján esetében vizsgáljuk meg a nemzeti jegyeket.

A visegrádi országok világörökségi helyszíneinek összehasonlító elemzése

Először tehát a tárgyi világörökségi helyszínek összehasonlítását végezzük el a négy visegrádi ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) helyszíneinek összevetésével a következő szempontok alapján: (1) a világörökségi helyszínek megnevezésének, kiválasztásának, jóváhagyásának üteme, időszakai; (2) a tárgyi világörökségi helyszínek száma; (3) a világörökségi helyszínek alapján kialakítható tipológia, a helyszínek felosztása kategóriák szerint; (4) a nemzeti várományosi listákon szereplő helyszínek összehasonlítása. A felsorolt szempontok elemzését követően pedig arra teszünk kísérletet, hogy megrajzoljuk az egyes államok kortárs nemzeti önreprezentációs mintáit.

A világörökségi helyszínek megnevezésének, kiválasztásának, jóváhagyásának üteme, időszakai

A visegrádi államok világörökségi helyszínek összehasonlításához a szűken vett Európa (Oroszország és Törökország nélkül) világörökségi mutatóit használtuk fel. Mint a 2. fejezetben láttuk, a Világ Kulturális és Természeti Örökségének Védelméről szóló UNESCO Egyezmény 1972-ben jött létre, és azt eddig 187 tagország ratifikálta. A csatlakozással a részes államok elismerik, hogy az országuk területén található, a Világörökség Jegyzékbe felvett helyek - a nemzeti szuverenitás és tulajdonjog megsértése nélkül - a világörökség részét képezik,

illetve vállalják, hogy a világörökség védelméhez szükséges nemzeti intézményrendszert kialakítják. Az Egyezményhez Magyarország 1985-ben csatlakozott, amikor az Egyezményt Törvényerejű rendelet formájában jogrendjébe építette, majd kiépítette azt az intézményrendszert (Magyar UNESCO Bizottság, Forster Központ Világörökségi Főosztály), amely a világörökségi helyszínek védelmét felügyeli, dokumentálja. Magyarország a visegrádi országok közül – Lengyelország után – másodikként, az európai országok közül pedig 19.-ként csatlakozott az Egyezményhez. (1. Táblázat) A Világörökségi Egyezményhez való csatlakozás esetében nehéz országtipológiát meghatározni. Az 1970-es és 1980-as évekre jellemző politikai megosztás nem jelenik meg a csatlakozás ütemében: az első ratifikáló állam, Bulgária, a kommunista blokk állama volt, és az elsők között csatlakozott Lengyelország is, míg az NDK vagy Csehszlovákia sosem csatlakozott az egyezményhez. A csatlakozások időpontja alapján arra következtethetünk, hogy nem a nagypolitikai megosztottság („kapitalista, semleges. szocialista”) szerinti hovatartozás, hanem az adott országok rezsimeinek épp aktuális szándékai, esetleg meghatározó politikusok egyéni ambíciói jelölték ki a dátumokat. A szocialista országok esetében a nemzeti érdekek, illetve jelleg nemzetközi fórumon való megjelenítés lévén legitim lehetőségét feltételezhetjük a Világörökségi Egyezményhez való csatlakozás mögött. Magyarország esetében konkrét esemény, az 1985-ben megrendezésre kerülő Európai Kulturális Fórum határozta meg a csatlakozás dátumát. Az erodálódó rendszer nemzetközi elfogadottságát, hitelét próbálta erősíteni a Fórum megrendezésével, és ezen cél elérését szolgálta az Egyezményhez való csatlakozás is.⁴²⁰

Csatlakozás éve	Ország
1974	Bulgária
1975	Ciprus, Franciaország, Svájc
1976	Jugoszlávia, Lengyelország , NSZK
1977	Norvégia

⁴²⁰ Drabancz – Fónai., 2005 : 222-224.

1978	Málta, Olaszország
1979	Dánia
1980	Portugália
1981	Görögország
1982	Spanyolország, Vatikán
1983	Luxemburg
1984	Nagy-Britannia
1985	Magyarország , Svédország
1987	Finnország
1988	Szovjetunió (Belarusz, Ukrajna)
1989	Albánia
1990	Románia
1991	Írország, San Marino
1992	Ausztria, Hollandia, Horvátország, Litvánia, Szlovénia
1993	Bosznia-H., Csehország, Szlovákia
1995	Észtország, Izland, Lettország
1996	Belgium
1997	Andorra, Macedónia
2002	Moldova

5.1. Táblázat Az európai országok Világörökségi Egyezményhez való csatlakozásának dátumai

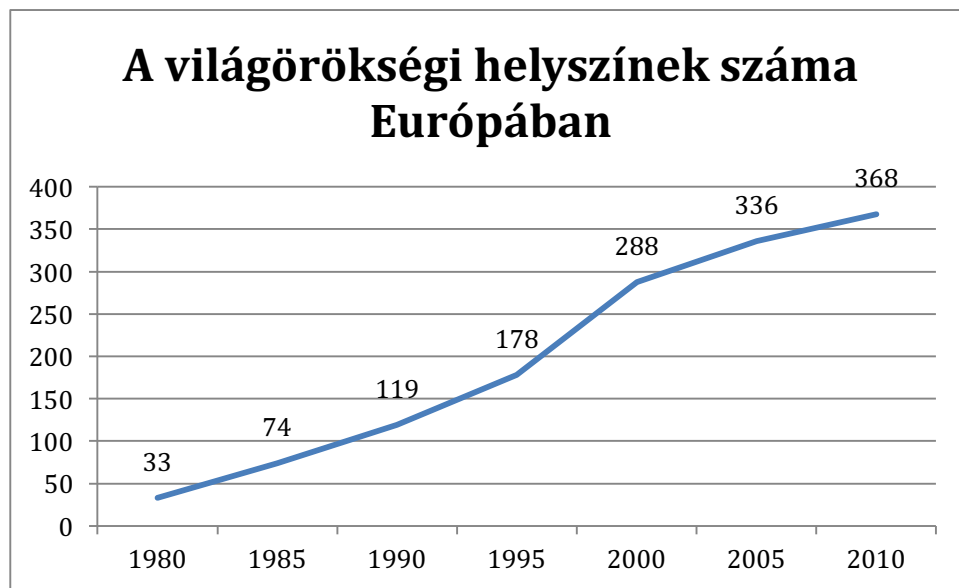
A helyszínek száma a Világörökségi Listán

Az Egyezményhez való csatlakozást követi a világörökségi helyszínek elfogadtatása. Az UNESCO-n belül meghatározott nyugati régió államai világörökségi helyszíneinek számát a 3. fejezetben már röviden elemeztük, (3.1. Ábra.) és megállapítottuk, hogy a helyszínek számának legjelentősebb bővülésére az 1990-es évek második felében került sor. Ettől kezdve jóval szerényebb mértékben nő a nyugati helyszínek száma, mivel a korábban a Listán alulreprezentált globális Dél államai egyre sikeresebben fogadtatják el saját helyszíneiket, illetve akadályozzák meg a nyugati helyszínek felvételét. Emellett

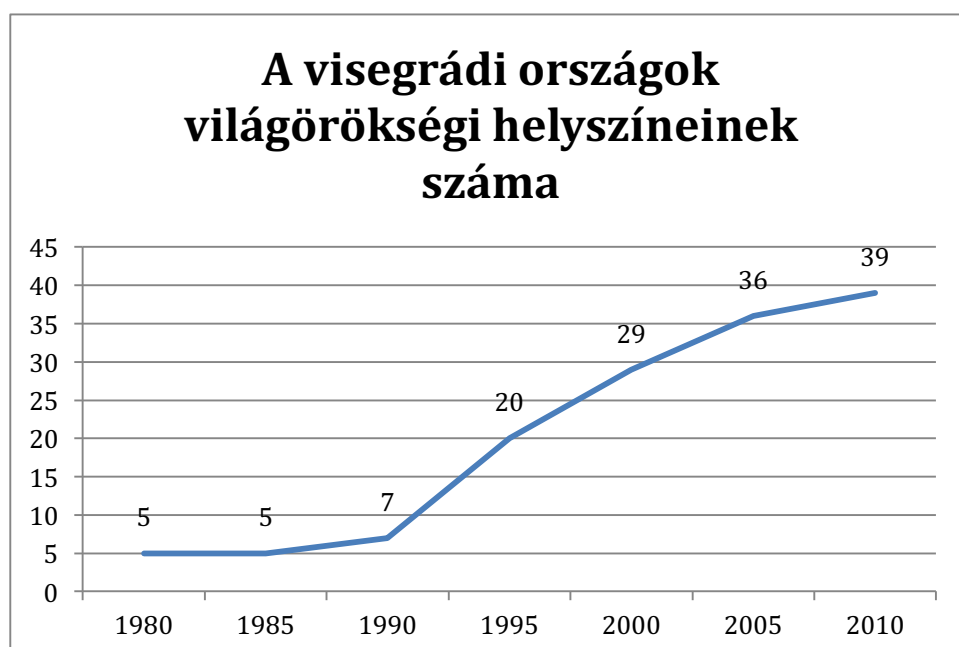
felmerül annak a kérdése is, hogy tekinthetjük-e Európát telítettnek a világörökségi helyszínek tekintetében. Ugyanakkor a kulturális örökség terjeszkedő logikája alapjára telítettség nehezen értelmezhető. Nem véletlen, hogy minden európai Részben Állam kiterjedt várományosi listával rendelkezik, és folyamatosan próbálja új helyszíneit elfogadtatni.

A közép-európai országok növekedési üteme megfelel az európai trendnek. (5.1. Ábra, 5.2. Ábra) Az 1990-es évtized a növekedés legintenzívebb korszakai, míg 2000 után csak igen lassú bővülés figyelhető meg. Az 1990-es években megfigyelhető dinamika Csehország és Szlovákia csatlakozásával, valamint a sikeres magyar helyszínbővítéssel magyarázható. Figyelemreméltó ugyanakkor a 2000-es évtizedben a négy ország mindössze tíz új világörökségi helyszínnel gyarapodott. Ennek okaira a 7. fejezetben, a nemzeti tájak világörökségi reprezentációja kapcsán még visszatérünk.

A világörökségi helyszínek jelenlegi számát tekintve Közép-Európa nem áll rosszabbul, mint a nagy európai nemzetek. Az öt legtöbb helyszínnel rendelkező európai állammal való összehasonlításban a világörökségi helyszínek száma/népesség mutató alapján a visegrádi országok Franciaországgal megegyező arányszámot mutatnak: 0,6 helyszín jut egy millió lakosra. Ennél magasabb mutatója a világviszonylatban is legtöbb világörökségi helyszínnel rendelkező Spanyolországnak (1 helyszín/egy millió lakos) és Olaszországnak (0,8 helyszín/egy millió lakos) van, míg ennél alacsonyabb Nagy-Britannia (0,5 helyszín/egy millió lakos) és Németország (0,4 helyszín/egy millió lakos) mutatója. (4. ábra). A bővülés mértéke minden országban/régióban hasonló ütemben történik, igaz ebben az összehasonlításban is szembeszökő a visegrádi országok dinamikája az 1990-es években. (5.3. Ábra, 5.4. Ábra)

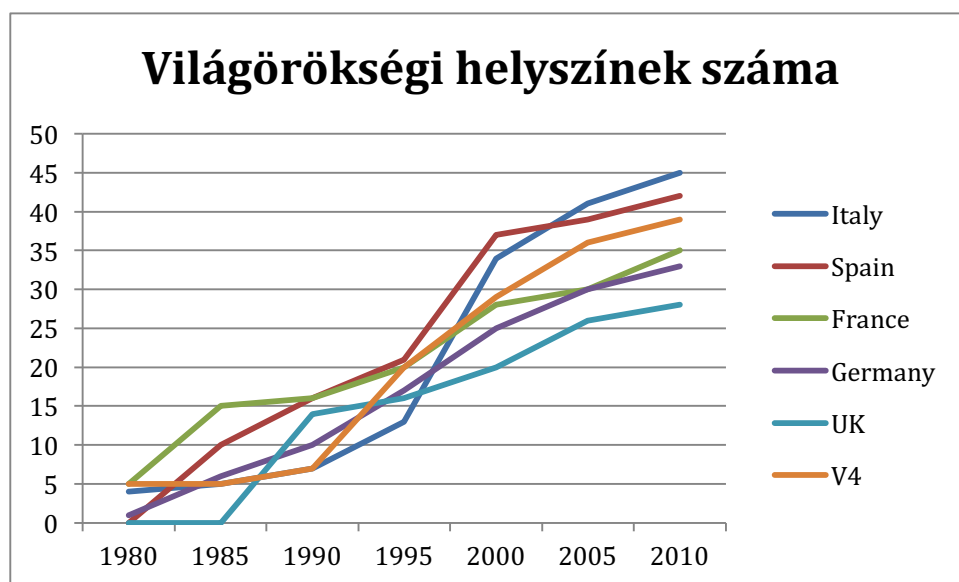
5.1. Ábra Az európai világörökségi helyszínek számának növekedése

5.2. Ábra A visegrádi országok világörökségi helyszíneinek száma

5.3. Ábra Az európai (kék) és a közép-európai (piros) helyszínek számának növekedési arányai öt évenkénti bontásban

5.4. Ábra A világörökségi helyszínek számának növekedése egyes európai országokban a visegrádi négyekkel való összehasonlításban

A világörökségi helyszínek alapján kialakítható tipológia, a helyszínek felosztása kategóriák szerint

A világörökségi helyszínek számát, illetve a bővülés ütemét tekintve a visegrádi országok illeszkednek az egész Európára jellemző mintába. Hasonló megállapítást tehetünk a helyszínek kategóriák szerinti felosztásáról is. A kutatás szempontjai miatt nem teljes mértékben az ICOMOS besorolást vettem figyelembe, hanem azt némileg módosítva saját kategorizálást vezettem be: tíz kategóriát állapítottam meg, és eszerint hasonlítottam össze Európa és a visegrádi országok, illetve a visegrádi országok egymáshoz képest való világörökségi modelljét. (5.5. Ábra, 5.6. Ábra) A legtöbb kategóriában ugyanaz, vagy majdnem megegyező az arányszám az európai összmutató és a visegrádi országok esetében. Jelentősebb eltérés négy kategóriában figyelhető meg: a visegrádi országokban igen kevés az ipari és a régészeti jellegű világörökségi helyszín, míg az európai aránynál jóval nagyobb a védett falvak és történeti kisvárosok száma. (5.2. Táblázat) A továbbiakban ezen négy kategória részletesebb elemzése során próbáljuk megragadni a közép-európai reprezentáció jellegzetességeit.

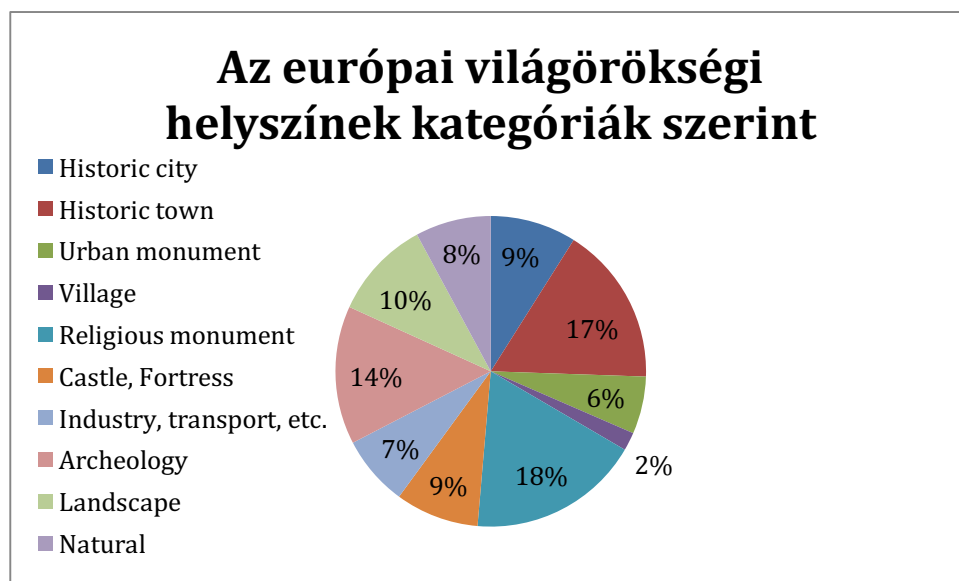
A régészeti helyszínek főleg Dél-Európa országaira jellemző, ami ezen régió ókori jelentőségét és régészettudományi hagyományait ismerve nem meglepő: Olaszországban kilenc, Spanyolországban hét régészeti helyszín található, míg a visegrádi országokban mindössze egy (Pécs).⁴²¹ Ez a jelentős különbség ugyanakkor nem magyarázható pusztán történelmi okokkal, hiszen Közép-Európa sem szűkölködik régészeti helyszínekben, illetve a régészet ezekben az országokban is részben fontos nemzeti tudományként intézményesült. Itt inkább a régészeti emlékeknek a 20. század végi nemzeti reprezentációban betöltött szerepének a korábbi korszakokhoz képest való módosulását sejthetjük, de ezen feltételezés eldöntése további kutatást igényel.

Az ipari, illetve a néprajzi jellegű helyszínek esetében megfigyelhető eltérés valószínűleg már egy régebb óta jelen lévő önreprezentációs modellnek felel meg. Az európai országokban huszonhét ipari jellegű helyszín található

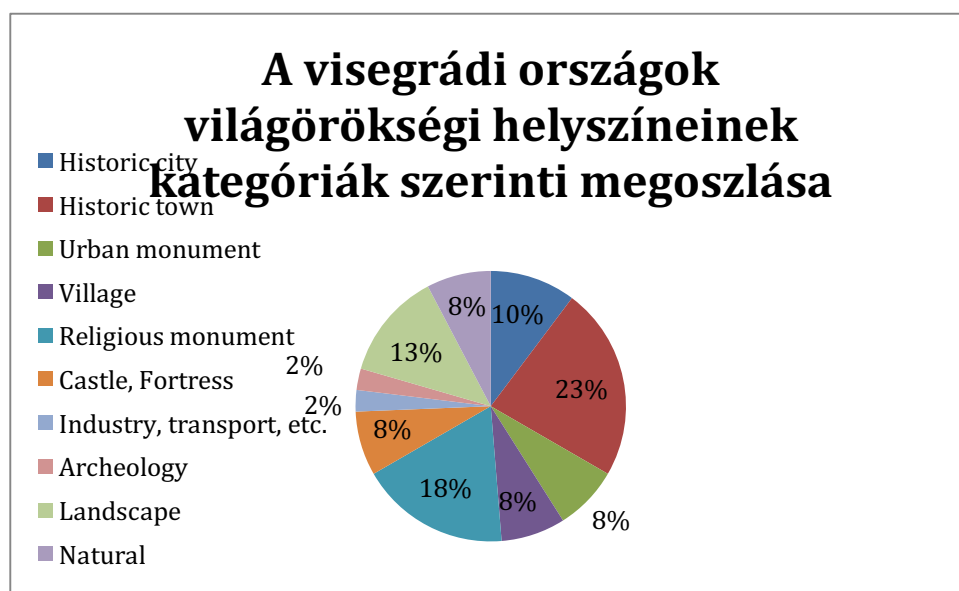
⁴²¹ Franciaországban és Nagy-Britanniában három-három, Németországban pedig mindössze egy ilyen jellegű helyszín található.

(nem meglepő módon a vizsgált nagy nemzetek közül Nagy-Britanniában van a legtöbb: öt), melyek közül mindössze három található a visegrádi országokban. Magyarország egyetlen ipari jellegű helyszínnek sem rendelkezik, és még a várományosi listára sem helyezett ilyen jellegű emléket. Az ipari helyszínek részleges vagy teljes hiányának pandantjának tekinthető a világörökségi védettséget élvező falu, amely közép-európai jelenségnek is mondható. Ahogy a 4. fejezetben láttuk, az öt európai védett faluból csak három helyezkedik itt el, a másik kettő pedig Nagy-Britanniában, ám jelentős különbség van a közép-európai és a brit települések jellege között. Az előbbiek egy preindusztriális, gazdag néprajzi hagyománnyal rendelkező süllyedő világot hivatottak megőrizni és bemutatni, addig a brit települések épp az ipari forradalomra adott 19. századi utópisztikus, társadalomjavító elképzeléseknek a tanúi. Az európai világörökségek között tehát külön szint képvisel a gazdag folklórhagyománnyal bíró Közép-Európa, ahol a népi-paraszti hagyomány és annak reprezentációja a nemzetépítésben is meghatározó szerepet játszott nemcsak a 19. században, hanem akár a 20. század második felében is.

A negyedik eltérés a történeti kisvárosok esetében figyelhető meg. A hatvanegy európai történeti kisváros közül kilenc található három visegrádi országban, mivel Magyarországon nincs ilyen jellegű helyszín (még a várományosi listán sem). A kisvárosok jelentősége – főleg a cseh esetben, ahol négy kisváros is van – valószínűleg szintén utalhat a polgárosodás közép-európai mintájára, annak hiánya pedig – például a magyar esetben, ahol talán nem véletlenül a főváros és egy falu lett elsőként kiválasztva világörökségi helyszínnek – pedig az attól való eltérésre utal.

5.5. Ábra Az európai világörökségi helyszínek kategóriák szerinti megoszlása

5.6. Ábra A visegrádi országok világörökségi helyszíneinek kategóriák szerinti megoszlása

	Európai világörökségi helyszínek	V4 világörökségi helyszínek
Jelentősen magasabb arány Európában	Ipari (+ 5%) Régészeti (+ 12%)	
Hasonló arányszám	Történeti nagyvárosok, Városi emlékek, Egyházi- vallási emlékek, Kastélyok/erődök/várak, Tájak, Természeti helyszínek	
Jelentősen magasabb arány a visegrádi országokban		Falvak (+ 6%) Történeti kisvárosok,

5.2. Táblázat A világörökségi helyszínek kategóriái közötti eltérések az európai és a visegrádi országok átlagának tekintetében

A nemzeti várományosi listákon szereplő helyszínek összehasonlítása és a nemzeti minták

A visegrádi országok várományosi listáit összehasonlítva szintén fontos következtetéseket vonhatunk le ezen nemzetek önreprezentációjára vonatkozóan. A lista alapján Csehország és Szlovákia a legaktívabb a világörökségi elfogadtatás terén: előbbi tizenöt, utóbbi tizennégy helyszínnel szerepel. (5. 3. Táblázat) A várományosi lista kategóriái és a már elfogadott helyszínek alapján megrajzolhatjuk az egyes visegrádi országok kortárs önreprezentációs vázlatát, ami természetesen jelentős további finomításra szorul más jellegű források bevonásával. A listák alapján elmondható, hogy a visegrádi országok mind a világörökségi helyszínek számát, mind elfogadásuk ütemét tekintve az európai trendet követték. A kategóriák tekintetében pedig a legjelentősebb különbség, vagy inkább közép-európai specifikum a paraszti hagyomány jelentősége, az ipari és a régészeti emlékek hiánya, illetve elhanyagolható jelenléte.

A négy ország saját mintáját kialakítva ezek az általános megállapítások enyhén módosulnak. A világörökségi aktivitás tekintetében Csehország és Szlovákia tűnik a két legdinamikusabb államnak: a tízmilliós Csehország majdnem annyi helyszínnel rendelkezik, mint a negyvenmilliós Lengyelország (12, ill. 14), a várományosi listája ugyanakkor jóval kiterjedtebb (19, ill. 6). A csehországi világörökségen belül a kulturális helyszínek, leginkább a történeti kisvárosok dominálnak. A várományosi lista alapján ugyanakkor megfigyelhető a

közelmúlt (Ostrava) és az ipari emlékek (6 ilyen jellegű javasolt helyszín) felé való elmozdulás. Szlovákia szintén majdnem annyi helyszínnel bír, mint a csaknem kétszer akkora Magyarország (7, ill. 8), a várományosi listája ugyanakkor hosszabb (13, ill. 11). Csehországhoz hasonlóan itt is a városi, valamint attól eltérően a természeti helyszínek a meghatározóak. Lengyelországnak az 1970-es évekre jellemző pionír aktivitása lelohadni látszott az elmúlt évtizedekben a világörökségi önreprezentáció terén, amit a feltűnően rövid várományosi lista is alátámasztani látszik. A helyszínek kategóriák szerinti megoszlása arányos, a legtöbb a városi és az egyházi jellegű emlék. Magyarország világörökségi reprezentációja viszonylag jelentős, de az utóbbi években kevésbé hatékony aktivitást mutat. A helyszínek arányosan oszlanak meg a különböző kategóriák között, ugyanakkor egyértelműen a paraszti-vidéki élet emlékei a leginkább meghatározóak. A másik három országgal való összevetésben szembeötlő a közelmúlt (20. század) hiánya mind a már elfogadott, mind a várományosi lista helyszínei között: a korban legközelebbi várományos helyszín Lechner Ödön építésze.

A világörökségi helyszínek összehasonlító elemzése ahhoz a talán meglepő eredményhez vezetett, hogy a sokszor *ad hoc*-nak tűnő, személyes vagy kisközösségi indíttatású nevezési kezdeményezések összességükben olyan mintákat rajzolnak ki, amelyek mentén leírhatóvá válik a kortárs nemzeti önreprezentáció.

	Csehország	Lengyelország	Magyarország	Szlovákia
Történeti város	1	1	0	1
Történeti kisváros	0	0	0	0
Városi emlék	4	0	1	1
Falu, néprajzi emlék	0	0	2	0
Egyházi-vallási emlék	0	1	1	1
Kastély, erőd, vár	2	0	2	1
Ipari	6	2	0	0
Régészeti	3	0	3	2
Táj	3	0	1	3
Természeti	0	2	1	4
Összesen	19	6	11	13

5.3 Táblázat A visegrádi országok várományosi listájának típusok szerinti bontása

Közép-európai világörökségi városok történeti felterjesztései

A 3. fejezetben Bécs kapcsán összehasonlítottunk hét közép-európai várost – köztük három fővárost –, a veszélyeztetettségük szempontjából. Ahhoz, hogy Budapest világörökségi helyszínének nemzeti tartalmát megvizsgáljuk, érdemes a hét város felterjesztésében szereplő történeti leírásokat röviden összevetni, hogy megállapíthassuk a történeti narratívában szereplő hasonlóságokat és különbözőségeket. Az összehasonlítást néhány egyszerű mutató felhasználásával tettük meg. (5.4. Táblázat) Budapest és Drezda elfogadása között a világörökség szempontjából igen mozgalmas tizenhét év telt, ami – mint korábban láttuk – a fogalom jelentős tartalmi bővülésével járt együtt. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a minden városnál szereplő két kategória (*II* és *IV*) itt másik kettővel is kiegészül, Drezda ugyanis „folyamatos kultúrtájként” is meghatározásra kerül. Ez a komplex definíció egyébként később a város világörökségi elismerésébe fog majd kerülni, mint a 3. fejezetben láttuk. Csak három város esetében jelenik meg a *VI.* kritérium („kapcsolódik kivételes, egyetemes jelentőségű eseményekhez vagy élő hagyományokhoz, ideákhoz vagy meggyőződésekhez, művészeti vagy irodalmi művekhez”):⁴²² Bécs, Prága és Salzburg esetében. Ez a kategória magában nem elég a világörökségi elismeréshez, és elvben arra hivatott, hogy a tárgyi örökséget a szellemivel összekösse. Mivel a három érintett város felterjesztése igen eltérő a hivatkozások szempontjából, nehéz megállapítani, hogy ezek a városok mennyivel jelentősebbek az egyetemes szellemi kultúra szempontjából, mint a másik négy. A zenei élet, és mindenekelőtt Mozart szerepe mindenestre alapvetőnek tűnik, mivel ő mind a három felterjesztésben nevesül. A budapesti helyszín 2002-es kiterjesztése során megfogalmazódik ennek a kritériumnak a megnevezése is, a közép-európai hagyományoknak megfelelően a zenei kultúrára hivatkozva,⁴²³ ám a felsorolt Liszt, Bartók és Kodály említése nem bizonyul elegendőnek, mivel Budapest nem kapja meg ezt a kritériumot.

⁴²² UNESCO 2005f: 10.

⁴²³ Application for the expansion of Budapest's World Heritage Site KÖH-VDT 2001: 6. A felterjesztési anyagokat az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal világörökségi Dokumentációs Tárában (KÖH-VDT) kutattam 2010-ben. Ennek engedélyezéséért újfent szeretném kifejezni hálás köszönetemet a Tár akkori dolgozóinak.

A hét város egymástól eltérő történeti narratívákat mutat be. Köln, az egyetlen, amely nem városrészként, hanem a katedrális miatt válik helyszínné, a kegyhelyek „öt ezer éves történetébe” illeszti a katedrális történetét. Salzburg az egyházi vezetés („*ecclesiastical leadership*”) történeteként meséli el a város évszázadait egészen a 20. századig, amikor a kultúra, a szórakoztatás és a turisztika veszi át a szerepet. Bécs történetében nem jelenik meg a nemzeti fővárosi funkció,⁴²⁴ ellenben az európai történelem, valamint a zene, az irodalom és a pszichológia egyetemes jelentőségű központjaként fogalmazza meg magát. A történeti indoklásban egyszer fordul elő az „osztrák” jelző, a barokk kapcsán, tehát feltételezhetően ott sem a modern nemzettudatra, inkább a megkülönböztető regionális formavilágra utal. A történeti felterjesztésekben hatvan személyiség neve szerepel, akikből a rövid összefoglalókban már csak tizenhét marad. Míg az első kategóriában a politikusok és államférfiak aránya az összes személy bő fele (57%), addig a rövid összefoglalókban már csak művészek és tudósok maradnak, ami jól mutatja, hogy a politikatörténet nehezebben konvertálható a kiemelkedő egyetemes értékek diskurzusára, mint a kultúrtörténet. Bécs az egyetlen, amely utal a város műemlékvédelmére és társadalomtörténeti jellegzetességeire. A hét város között Budapest pedig abban egyedülálló, hogy míg a többi város egyetemes, európai és regionális jelentőségét hangsúlyozza, addig itt a nemzeti fővárosi szerep is említésre kerül a 2002-es felterjesztésben, amennyiben Budapest javasolt helyszínei a „magyar nemzet számára a lelkesítés legfőbb történeti forrásait”⁴²⁵ jelentik.

	Bécs	Budapest	Drezda	Grác	Köln	Prága	Salzburg
Az elismerés éve	2001	1987, 2002	2004	1999	1998	1992	1996
Kritériumok	<i>ii, iv, vi</i>	<i>ii, iv</i>	<i>ii,iii,iv,v</i>	<i>ii,iv</i>	<i>i,ii,iv</i>	<i>ii,iv,vi</i>	<i>ii,iv,vi</i>
A felterjesztésben szereplő évszámok	20	12+14	10	24	17	5	11
Az évszámok kijelölt időszak	448- 1972	1241- 1906	1270- 1945	955- 1938	313- 1956	973- 1880	696- 1803
Az említett személyek száma	27	12	3	11	10	2	12

5.4. Táblázat A világörökségi felterjesztés történeti leírásának elemei

⁴²⁴ Manfred Wehdornnak sikerül úgy összefoglalnia Bécs történetét a Monarchia felbomlásától napjainkig, hogy egyszer sem szerepel, hogy a város Ausztia fővárosa lett. Wehdorn 2004: 40-44.

⁴²⁵ Budapest (2001) Application for the expansion of Budapest's World Heritage Site, KÖH-VDT 2001: 6.

Budapest – nemzeti főváros és világörökségi helyszín

1987 decemberében hivatalosan jegyzékbe vették a Duna két partjának panorámáját és a Budai Várnegyed területét.⁴²⁶ Ez került kiegészítése az „Andrássy úttal és annak történeti környezetével” 2002-ben⁴²⁷ (*Budapest – a Duna-partok, a Budai Várnegyed és az Andrássy út*⁴²⁸). A két, egymással nem érintkező terület összekötésére ugyanebben az évben védő- vagy pufferzónát határoztak meg, amely a pesti belváros jelentős részére kiterjed. A budapesti világörökségi helyszín értelmezésének alapforrása a kezelési terv, amelyből eddig három készült: az első 1989-ben a dunai látkép és a Várnegyed „új rendszerű eljárási rendjének kifejlesztésére”,⁴²⁹ a második 2001-ben, a helyszín Andrássy út felé való kiterjesztésének mellékleteként,⁴³⁰ majd a harmadik 2005-ben az immár Budapest Belvárosának jelentős részét felölelő kettős (mag és védő) zóna együttes kezelésének meghatározására szolgált.⁴³¹ Budapest, mint egyetemes értéket hordozó helyszín bemutatását ezen három forrás összehasonlító elemzésével kezdhetjük el. Fontos azonban megjegyezni, hogy Budapest világörökségi jegyzékbe vétele szinte egyedülálló fogalmak mentén történt, itt ugyanis a „két part panorámája” került védelemre – ehhez csak a párizsi helyszín hasonló Európában, ahol a „Szajna két partja”⁴³² került védelem alá – míg minden más történeti városban a városközpont vagy egyes műemlék-épületek, illetve műemléki épületegyüttesek. Ez azért jelentős, mert Budapest esetében „a panorama” fogalom magával hozza a (védendő) városi táj fogalmát már az 1980-as években, amelyet ráadásul a természeti és az épített környezet harmonikus viszonya emel egyetemes értékkel, amely a kultúrtáj megjelölés alatt intézményesül az UNESCO listán 1992-ben, azaz néhány évvel a budapesti

⁴²⁶ UNESCO 1987.

⁴²⁷ UNESCO 2002b.

⁴²⁸ A helyszínek megnevezéseit első alkalommal teljes formájában, utána a rövid alak szerint használom.

⁴²⁹ Budapest (1989) – a két part panorámája a budai várnegyeddel. KÖH-VDT.

⁴³⁰ Application and management Plan (2001) for the expansion of the existing Budapest World Heritage Site. KÖH-VDT. Budapest (2002) Application for the expansion of Budapest's World Heritage Site. KÖH-VDT.

⁴³¹ Budapest (2005) Management Plan, Budapest világörökségi területei, KÖH-VDT.

⁴³² UNESCO 1991.

helyszín elfogadása után. Míg azonban a (városi) táj fogalma Budapest esetében már az 1989-es kezelési tervben megjelenik, a 2000-es évekre, az helyszín Andrássy úttal való kiterjesztésének idejére el is tűnik. Miközben tehát a történeti városi táj Bécsben intézményesül, Budapest nem vesz részt a fekvéséből és a felterjesztéséből adódó természetes lehetőség kiaknázásában. A 2. fejezet elemzése alapján láttuk, hogy a történeti városi táj jóval több, mint a város épített és a természeti környezetének összekapcsolása a védelem mentén. A budapesti helyszín felterjesztői mindenesetre a sikeres kulturális helyszín elfogadása után, 1993-ban – egyelőre sikertelen – kísérletet tettek, hogy azt természeti helyszínnel is kiegészítsék a „budai termálkarszt-rendszer barlangjaival.”⁴³³ Mint láttuk a kiterjesztés később nem a természeti, hanem egy másik kulturális helyszínnel sikerült épp abban az időszakban, amikor a történeti örökségi táj fogalmának előkészítése zajlott az Világörökségi Központban. A rendelkezésre álló budapesti világörökségi dokumentáció elemzése alapján azt vizsgáljuk meg, hogy azokban hogyan jelennek meg a nemzetközi városi örökség védelmében a 2. fejezetben megfigyelt fogalmi változások, dilemmák.

A budapesti világörökségi definíciójának változásai a kezelési tervek alapján

A 3. fejezet összehasonlító elemzésében láttuk, hogy Budapest – más világörökségi városokhoz hasonlóan – a védettség okán bekerül a veszélyeztetettség konfliktusok ismétlődő folyamatába. Mivel a város fejlődése egyrészt szerényebb mértékű, mint bécsé vagy kölné, másrészt a magasépítésekkel szemben hagyományosan szabályozással védett,⁴³⁴ a konfliktusok fő forrását nem a magasépítések jelentik. Sokkal inkább a romló épületállomány, a tájékoztatás hiánya, és a legneuralgikusabb pont: Belső-Erzébetvárosban, vagy régi pesti Zsidónegyedben zajló felújítások a 2000-es években.⁴³⁵ Emellett számos – talán kevésbé közismert – polémia zajlik a Duna-

⁴³³ Ennek rövid leírását lásd. <http://vilagorokseg.ne.hu/a-budai-termalkarszt>, Letöltés. 2016. február 16.

⁴³⁴ Budapest Városrendezési és Építési Keretszabályzata külön rendelkezik a „város látványának védelméről,” amely kimondja, hogy „a védett övezetben magasépület nem létesíthető” (8.§ [1]) és a magasépületet 30m-től számolja. Budapest (1998).

⁴³⁵ A Zsidónegyed körüli vita széles nyilvánosságot kapott a 2000-es években. Erre vonatkozóan lásd. Perczel 2007.

parttal, az Andrásy úti felújításokkal és a világörökségi helyszín más részeivel kapcsolatban.⁴³⁶ A világörökségi helyszínné válás mindenesetre kezelési tervek elkészítését, alkalmazását és frissítését várja el a helyszín felügyelő hatóságoktól. Budapesttel kapcsolatban eddig három (1989, 2001, 2005) kezelési terv készült el.⁴³⁷

Az első dokumentum, saját megfogalmazása szerint „új eljárási rend kifejlesztésére szolgáló tanulmány”⁴³⁸ alapidokumentumnak tekinthető, mivel erre hivatkozik a két későbbi kezelési terv, illetve onnan jelentős részeket át is vesznek. Ezt 1989-re készítette el a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet – ismertebb nevén a VÁTI – öttagú csapata. A tanulmány nagy hangsúlyt fektet Budapest nemzeti főváros szerepére, kulturális központ jelentőségére, majd igen részletesen leírja a levédésre került panoráma természetföldrajzi és látképi jellegzetességeit. Az UNESCO Világörökségi Egyezmény alapján felsorolja a védendő értékeket, melyek közül elsődlegesek a természetiek (levegőtisztaság, a Duna-víz tisztasága, a város és a folyam közötti természetes kapcsolat helyreállítása, a hőforrások és a karsztvizek védelme), majd rátér a természeti és az épített környezet közötti kapcsolat problematikus elemeire (a Várhegy oldalában pusztító réteg- és fakadóvizek és a Buda-Pest szintkülönbség-harmóniát veszélyeztető esetleges toronyházépítések). Ezután egy igen részletes városi tájleírás következik, amely Budapest világörökségi helyszínén keresztül értelmezi a lépték, a táji beépítettség, a táji hangsúly és a tájelem fogalmait. Budapest – a világörökségi elfogadást igazoló II-es („egy meghatározott időszakon vagy kulturális területen belül jelentős mértékben hatott az építészet/ a műemlékek/ a várostervezés/ a tájalakítás fejlődésére”) és a IV-es („az

⁴³⁶Az európai belvárosok kortárs átalakulása kedvelt témája a földrajztudományban bekövetkezett kulturális fordulat hatására létrejött új aldiszciplínának, a kulturális földrajznak (vagy „új” kulturális földrajznak), amely a 2. fejezetben meghozott következtetéseinkhez hasonlóan a kultúrát tekintve fő rendező elvként kíséri meg a milió és a táj fogalmak újraértelmezését. (Az angolszász diskurzusra vonatkozóan lásd az 1980-ban indult *Journal of Cultural Geography* várossal kapcsolatos tanulmányait, a francia megközelítést pedig Paul Claval foglalja össze. Claval 2003: különösen 192-209.) A városi kulturális földrajznak a budapesti belvárosra vonatkozó eredményei főleg a helyszín gazdasági kiaknázásának lehetőségeire vonatkoznak. (Enyedi – Keresztély, 2005; Enyedi – Kovács, 2006)

⁴³⁷A negyedik a 2011. évi LXXVII. törvény alapján egyelőre készül. Az erre vonatkozó közbeszerzést 2014-ben írták ki. (<http://www.vilagorokseg.hu/kezelesi-tervek-keszulnek-hat-vilagoroksegi-helyszinre>, Letöltés: 2016. február 16.)

⁴³⁸Budapest 1989. KÖH-VDT.

emberiség történelme egy vagy több korszakát tükröző táj kiemelkedő példája”) UNESCO kritériumoknak megfelelően – a saját történetiségének köszönheti kiemelkedő kulturális reprezentativitását. Ennek a történetiségnek – a dokumentum szerint – pedig a kontinuitás a lényege, ami – paradox módon – az új dunai szállodasorral, a Budai Palotában elhelyezett kulturális intézményekkel (például Munkásmozgalmi Múzeum), a vári lakónegyed 1950-es és 1960-as években zajlott felújításával, a szintén a Várnegyedben alkalmazott „új épület régi környezetben” izgalmas építészeti feladatával”, vagy az új, 1964-ben átadott egynyílású acélkábeles Erzsébet-híddal kerül alátámasztásra. Sőt a folytonosság szellemében a „világháborús pusztítás is komoly nyereségként könyvelhető el, mivel a figyelem így a középkori emlékekre irányítódott. A bombázások során lehulló barokk eléfalazások mögül gótikus ülőfülkék, ablaktöredékek bukkantak elő ...”.⁴³⁹ Ez a kezelési terv tehát három terület védelmével látja biztosítotttnak a világörökségi helyszín védelmét, melyek (1) a természeti környezet elemei (levegő, Duna-víz, hőforrások, Várhegy talaja, az épített környezet természeti elemekhez való alárendelése), (2) a tájképi elemek (lépték, beépítettség, hangsúlyok, építészeti jelleg), valamint (3) a történetiség megnyilvánulásai (régészeti szempontok, műemlékvédelmi szempontok, a kontinuitás, és a funkciók).

A számos elméleti felvetést tartalmazó 1989-es tervhez képest az UNESCO elvárásoknak szemmel láthatóan mindenben megfelelni akaró 2001-es kezelési terv – Terézváros Önkormányzatának és a Nagy Bálint Építészirodának a közös munkája - immár egy menedzseriális szerkezetű bemutatását adja a felvételre javasolt Andrássy úti helyszínnek.⁴⁴⁰ Mivel itt a hangsúly a pesti oldalon van, a (természeti) táj nem jelenik meg. A leírás logikája nem a tekintetet követi, ahogy az 1989-es tervnél, hanem funkcionális egységeket határoz meg, és feladatonként halad. A participáció természetesen, mint minden egyéb – az UNESCO javaslatokban megjelenő – kötelező elem megjelenik, de például a civil szervezetek felsorolásánál látszik, hogy a különböző hatalmi ágak igen egyenetlenül jelennek meg a döntéshozásban.

⁴³⁹ Budapest 1989: 12. KÖH-VDT.

⁴⁴⁰ Budapest 2001. KÖH-VDT.

A két dokumentum szintézisét a 2005-ös kezelési terv jelentené, amelyet szintén a Nagy Bálint Építésziroda készített.⁴⁴¹ Ez lényegében egy térképsorozat, valamint a térképek és a jogszabályokat tartalmazó mellékletek szöveges összekapcsolása. A készítő továbbra is a menedzseriális logikánál marad, a városrész védelmének eszközeit a gyalogos-, kerékpáros-, és tömegközlekedést előnyben részesítő megoldásokban, valamint a világörökségi egyedülállóság védelmét látják a településtervezés szintjein (telekalakítások, telekszerkezet, utcaszélesítések és nyitások, építési vonalak és átjárók, szintterületek, építménymagasságok, beépítési módok), az épületek vonatkozásában (bontások, átalakítások, homlokzatok kezelése, tetőtér-beépítések, épületen elhelyezett reklámok), a funkcionális szinten (földszintek használata, funkcióváltások, a Duna és a Duna-part hasznosítása, pavilonok, ideiglenes rendezvények), valamint a közterületeken (utak, utcák, terek, parkok) való biztosításban látja. A monitoring tevékenység felsorolásánál jelenik meg a tudományos kutatás, amelynek négy elemét sorolják fel. („Történelmi kutatások (település-, város szerkezet, forgalom, stb.); Régészeti lelőhelyek helye, bemutatathatósága, hasznosíthatósága; A területhez kapcsolható híres emberek életrajzi adatainak, eseményeknek, művészeti alkotásoknak felkutatása és összegyűjtése, a bemutatathatóság vizsgálata; Építészettörténet, stílus tipológia felállítása, utcaképek felmérése, rögzítése.”⁴⁴²) Ezek jól mutatják, hogy a megnevezett tudományos kutatás nem a társadalmi vagy kulturális gyakorlatok megértését, felmérését, vagy a helyi lakosoknak az örökségesítéssel kapcsolatos mozgósítását célozzák, hanem a helyszínek a tárgyi örökség paradigmája szerinti kataszterének kiegészítését, illetve a turisztikai reprezentációhoz való előkészítését. Ennek megfelelően a világörökségi helyszín itt nem tájként kerül megfogalmazásra. Sem az 1980-as és 1990-es évek fordulójára jellemző kultúrtáj, sem a kezelési tervvel kortárs történeti városi táj-koncepció (identitás, participáció, pragmatikus felmérés és tervezés) nem, vagy csak a közvetve, a kataszter igényének szintjén jelenik meg.

A vizsgált dokumentumok alapján tehát az a benyomásunk, hogy míg az 1980-as években, a kulturális örökség fogalomfejlődése első korszakának végén

⁴⁴¹ Budapest 2005. KÖH-VDT.

⁴⁴² Budapest 2005: 12. KÖH-VDT.

a budapesti világörökség bemutatásában tetten érhetőek a korszaknak megfelelő nemzetközi diskurzus elemei a városi védett területének interpretációjában, addig a 2000-es évek közepére – az elméleti kiüresedés mellett – egy a nemzetközi diskurzustól való elmaradás is jellemzi a budapesti világörökségi helyszín értelmezését. A nemzetközi városi örökségvédelem fogalomtörténete alapján ezt a megállapítást úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a kultúrtájjal kapcsolatos fogalmi újítások iránt nyitott, sőt kezdeményező volt a világörökségi dokumentációhoz kapcsolódó hazai tudományos közeg, ám a szellemi örökséggel és a kulturális sokszínűséggel, illetve az azok társadalmi kivételének tekintett participációval városi keretben már nem tudott mit kezdeni. Ahogy az előző fejezetben a hazai szellemi örökséggel kapcsolatban láttuk, az alapvetően a falusi, folklorisztikus gyakorlatok összeírására irányul, és a kisvárosi hagyományok felvételére csak kisebb számban és a vidéki helyszínek után kerül sor.

A 2005-ös kezelési terv a budapesti kettős helyszín társadalmi jelentőségét abban látja, hogy „Budapest a Magyar Köztársaság fővárosa,” illetve Budapest, és az egész ország jelképei a budai Vár, a Mátyás templom a Halászbástyával, a Hősök tere, a Gellért-hegy a Szabadság-szoborral, a Parlament a Dunával,⁴⁴³ a főváros jelentőségét nemzeti fővárosként betöltött emblematisztikus szerepe adja, ami nem is teszi szükségessé a helyszínekhez kötődő társadalmi viszonyok részletes elemzését, figyelembe vételét. Mint a közép-európai városok történelmi narratíváinál láttuk, hogy a többi városhoz képest Budapest volt az egyetlen, ahol a nemzeti szerep – hasonlóan emblematisztikus tartalommal – megjelent. A kutatás logikáját követve vizsgáljuk meg, hogy a nemzeti jelleg ilyenfajta használata milyen mértékben figyelhető meg a többi magyarországi világörökségi helyszínnél.

A magyarországi világörökségi helyszínek a kritériumok elemzése alapján

A nemzeti jelleg értelmezéséhez az eddig is használt módszernek megfelelően a felterjesztési indoklásokban szereplő történelmi narratívákból, pontosabban

⁴⁴³ Budapest 2005: 9. KÖH-VDT.

annak két eleméből – a kritériumokból⁴⁴⁴ és magának a történeti bemutatásnak a szövegéből – indulunk ki. A világörökségi kritériumok indoklásában megfigyelhető a kulturális örökség és a történettudomány közötti műtfelfogás különbsége. A világörökségi helyszín jól lehatárolt területet foglal magában, ami ugyanakkor nem egyezik meg azzal a területtel, amire gyakran az indoklás szövege vonatkozik. Az indoklás alapján nehezen, vagy egyáltalán nem eldönthető, hogy az egyes kritériumoknál megfogalmazott elvek adott helyszínre való alkalmazása az ugyanazon dokumentációban egzaktul lehatárolt helyszínre vonatkoznak-e, vagy annak tágabb környezetére is. Ezt az ellentmondást figyelhetjük meg szinte minden egyes helyszínnél.

	Budapest 1987,2002	Hollókő 1987	Aggtelek 1995	Pannonhalma 1996	Hortobágy 1999	Pécs 2000	Fertő 2001	Tokaj 2002
<i>I</i>								
<i>II</i>	x							
<i>III</i>						x		x
<i>IV</i>	x			x	x	x		
<i>V</i>		x			x		x	x
<i>VI</i>				x				
<i>VIII</i>			x					

5.5. Táblázat A magyarországi világörökségi helyszínek besorolása a kiválasztás kategóriái szerint

A magyar helyszínek közül egyedülként a *II.* kritériumhoz tartozó, azaz egyetemes vagy regionális normaadó jelentőségűnek megítélt Budapest, amelynek elsőként a Duna-parti panorámája, majd az Andrássy út környéke került felvételre, ennél az indoklásnál három kisugárzási pontként jelenik meg: a római, a Kárpát-medencei jelentőségű gótikus, valamint a mátyási reneszánsz központjaként. Az említett római-kori épületek, modellek ugyanakkor nem a világörökségi területen találhatók (Lásd. az indoklásban szereplő Aquincum), illetve – a gótikus és reneszánsz épületek esetében – jórészt elpusztultak, vagy jelentős átalakításokon mentek át. Azaz a védett látkép és épületegyüttes egyáltalán nem azt a korszakot, vagy hagyományt, stílust, stb. reprezentálja, amit az indoklás említ. Budapest a *IV.* kritérium elvárásait követve különleges korszakolást kap: két nagy korszaknak a tanúja, e két periódust pedig a török hódoltság választja ketté. Ebben a megközelítésben egységesnek tűnik a

⁴⁴⁴ A kritériumok felsorolása itt érhető el: <http://www.vilagorokseg.hu/vilagoroksegi-kategoriak-kulturalis-termeszeti-1>, Letöltés: 2016. február. 16.

középkor és reneszánsz, akárcsak a barokktól a szecesszióig tartó újkor. Ez a periodizáció sem a történettudomány sem a művészettörténet bevett korszakolásainak nem követi, de megfelel a kulturális örökség logikájának, ami a könnyen értelmezhetőség és az organikus fejlődés szabadon összekapcsolható elemei mentén halad.

Hasonló ellentmondásokat figyelhetünk meg a többi kritérium esetében is. *Pécs (Sopiana) ókeresztény temetője* esetében a budapestihez hasonló következetlenség vonul végig a felterjesztési dokumentáció történeti részein: bár csak a 3-4. századi ókeresztény sírkamrák és liturgikus maradványok jelentik a világörökségi helyszínt, a történeti leírás Pécs város történetét a 20. századig elmeséli úgy, hogy mindvégig megfelelteti azt a *III.* és *IV.* kritériumokban megfogalmazott elvárásoknak. Mintegy sugallva, hogy a 3-4. századra jellemző kultúrateremtő prosperálás és a kultúrák közötti interakció organikusan beépült a város történetébe. Holott a régészeti feltárásból kiderül, hogy az emlékeket a 20. század utolsó évtizedeiben tárták fel, tehát feltételezhetően nem jelentettek referenciapontot a város közép- és újkori történetében.

Más jellegű, de következetesen előforduló ellentmondást figyelhetünk meg a három kultúrtáj, illetve *Hollókő Ófalu és környezete* indoklása és történeti bemutatása között. Természetesen a világörökségi elismertséghez a társadalmi gyakorlatok folytonosságát kell bizonyítani, illetve valamilyen mértékben az ezen folytonosságot biztosító etnikai, közösségi, nemzeti kontinuitást. Így fordulhat elő, hogy *Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtáj* évezredes egyedülálló és érintetlen (*sic*) bortermelési kultúrája révén kap világörökségi elismertséget (*III.*), miközben a történeti leírás a bortermelésben bekövetkezett változásokat (pl. a filoxéra hatása) érzékletesen mutatja be erősen megkérdőjelezve a termelés érintetlen voltát. Hasonlóképp kérdéses, hogy az indoklásokban szereplő több, mint kétezer éves hortobágyi pásztorgazdálkodás (*III.* és *V.*), vagy a tokaji hagyományos gazdálkodás (*V.*), vagy a hollókői preindusztriális agrártermelés (*V.*) mennyiben értelmezhető az egyazon a dokumentumokban jelen lévő történeti leírások fényében. Tokaj, *Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta* és Hollókő esetében a hosszú időtartamban gondolkodó, az emberiség és a természet kapcsolatát bemutató narráció kiemelt szerepet szán a magyarságnak, illetve a magyar államalapításnak, amire a következő

fejezetben fogunk kitérni. A tájakra vonatkozó indoklások közül a leghosszabb időtartamot a két részes állam – Magyarország mellett Ausztria – közös felterjesztéseként benyújtott a *Fertő/Neusiedlersee kultúrtájra* vonatkozó indoklás tartalmazza, amely merészen az ember és a természet nyolcezer éves kontinuum együttélésének lenyomatát véli felfedezni e tájon. A legkevesebb ellentmondás az *Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai* (1995), az egyetlen magyar(-szlovák) természeti helyszín, valamint *Pannonhalma, Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete* esetében figyelhető meg. Igaz, hogy Aggtelek semmilyen természeti jelenség kapcsán nem egyedülálló vagy világelső. Elismerését mégis az indokolja, hogy hatalmas változatosságban tartalmaz természeti szépségeket és egyedülálló biodiverzitást őriz (VIII.) valamint az, hogy – a jelentés szerint – nem nagyon lenne a két felterjesztő országnak más olyan természeti helyszíne, amit világörökségnek lehetne tekinteni.⁴⁴⁵ Pannonhalma ezeréves, itt kézzel fogható folytonossága (III.), és a nyugati kereszténység közép-európai elterjesztésében játszott kiemelkedő szerepének (VI.) révén kapja meg a világörökségi elismertséget.

A nyolc tárgyi világörökségi helyszín elfogadására 1987-2002 között került sor, tehát egy olyan tizenöt éves korszakban, amikor a rendszerváltás, majd három kormányváltás is megtörtént, tehát az ország fontos, a nemzetépítés szempontjából is igen jelentős ideológiai-retorikai változásokat élt meg. A nemzeti múlt felértékelődése például a világörökségi felterjesztések történeti indoklásában is megfigyelhető, igaz nem a rendszerváltást közvetlenül követő években, hanem csak az ezredforduló tájékán. A nyolc helyszín az indoklások nemzeti tartalma alapján két csoportra osztható. Az első csoportba tartozik az az öt helyszín, ahol a nemzet nem, vagy csak utalásszerűen jelenik meg. Ide tartoznak a korábbi helyszínek (Budapest, Hollókő, Aggtelek, Pannonhalma, valamint a kora keresztény, tehát a nemzetépítésben nehezen felhasználható régészeti emlékek révén elfogadott Pécs). A második csoportot a három kultúráj (Hortobágy, Fertő/Neusiedlersee és Tokaj-Hegyalja) alkotja.⁴⁴⁶ Mindhárom esetben a magyar honfoglalás és az államalapítás jelenti a narratíva

⁴⁴⁵ UNESCO 1995: 30.

⁴⁴⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a budapesti helyszín 2002-es, az Andrássy úttal való kiterjesztésének anyaga jóval több referenciát tartalmaz a nemzeti identitásra vonatkozóan mint az 1987-es felterjesztés és indoklás.

csomópontját. Ez a két történeti esemény jóval hangsúlyosabban jelenik meg, mint például Pannonhalma esetében, ahol mind a kolostoralapítás, mind az annak millenniumával egybeeső világörökségi elismerés esetében gondolhatnánk.

Következtetések

Annak eldöntése, hogy mennyiben jelennek meg regionális-nemzeti jegyek a világörökségi indoklásokban a megfigyelés léptékétől függ. A helyszínek elfogadásának számát és ütemét tekintve a visegrádi országok – Csehország és Szlovákia esetében némileg megkésve ugyan – megfelelnek az UNESCO nyugati régiójának általános tendenciáinak: a lakosságszámra vetített arányát tekintve a nagy nyugati nemzeteknek megfelelő számú helyszínnel rendelkeznek, és ezeket éppúgy jórészt az 1990-es években és a 2000-es évek legelején ismertetik el, mint a régió többi országa. A helyszínek tipológiája mutat némi eltérést a nyugat-európai országokéhoz képest (főként az ipari és a folklorisztikus helyszínek tekintetében), de egyrészt ez nem nagyobb mértékű, mint a négy ország egymáshoz viszonyított különbsége, másrészt egyes esetekben korrigálásra kerülhet a várományosi listák összetétele alapján, ahogy azt például a csehországi várományosi ipari helyszínek nagy száma jelzi. Az elismerések felfutását jelentő ezredforduló után ugyan alig került fel közép-európai helyszín a Világörökségi Listára, a felterjesztési narratívák időbeli változásai, valamint a várományosi listák elemzése alapján mégis következtethetünk az adott ország önreprezentációjában bekövetkezett változásokra. A magyar helyszínek esetében a nemzeti jegyek tekintetében a legfontosabb változás az 1990-es évek végén következik be, ekkor ugyanis a nemzeti jelleg jóval hangsúlyosabban kerül be a felterjesztésekbe annak ellenére, hogy az elvben nehezen összeegyeztethető az UNESCO egyetemes értékeket valló diskurzusával. A nemzeti narratíva felerősödése a három kultúrtáj esetében a leginkább megragadható, bár a budapesti helyszín 2002-es kiterjesztésénél is tetten érhető volt a többi közép-európai városi helyszínnel való összevetésben, illetve a budapesti kezelési tervek megfogalmazásaiban. A hét közép-európai városi helyszín történeti bemutatásának vizsgálata a 3. fejezethez hasonlóan újra kiemelte Bécs a többi

várostól való eltérő önreprezentációját, amennyiben a csak ott jelenik meg társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe vevő narratíva.

A nemzeti jegyekre való hivatkozásban bekövetkező változás, és az a szerencsés egybeesés, hogy mind a három érintett helyszín kultúrtáj, két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt ezek a helyszínek megfelelni látszanak az UNESCO-ban akkortájt végbemenő fogalmi újításnak és formakeresésnek, amennyiben kulturális helyszínként lesznek ugyan elismerve, de egyben kultúrtájak is, azaz a természet és a társadalom együttélésének folytonosságát hivatottak kifejezni. Másrészt a magyar világörökségek második, későbbi csoportját jelentik, amivel reményeink szerint a magyar nemzeti önreprezentációban szintén abban az időben bekövetkező változásokra lehet elemzésünk által következtetni, így ezzel a kutatás következő lépését is kijelölik. Említettük, hogy a három kultúrtáj esetében a honfoglalás, illetve az államalapítás jelenti a narráció csomópontját, míg Pannonhalmánál, amely a világörökségi elnevezésében is hordozza az alapítására utaló „ezeréves” jelzőt, a magyar államiság eseményei csak akkor jelennek meg, ha közvetlen hatással vannak a főapátságra. Mivel a nemzeti narráció szempontjából a váltás az 1990-es évek második felében következett be, érdemes külön elemezni Pannonhalmát, illetve a három kultúrtáj világörökségi dokumentációját. Mielőtt ezt megtennénk, érdemes szót ejteni a budapesti kezelési terveknel megfigyelt történeti leírásokra.

A világörökségi dokumentációkban tetten érhető, hogyan hasznosul az 1. fejezetben az a történettudomány marginális területein egyre intenzívebben intézményesülő az új tudásforma, amely a menedzsment és a közgazdaságtudomány szempontjai szerint írja le az adott helyszínt. Mivel a helyszín – természeti vagy kulturális – örökség hordozójaként kerül meghatározásra, szükséges a múlt leírása, vagy ha úgy tetszik egy fajta történeti bemutatás. Ez a történeti bemutatás azonban nem a történettudományra jellemző kritikai módszerrel történik, hanem egyrészt megmarad egyfajta eseménytörténeti felsorolásnál, másrészt a helyszín marketing szempontból előnyös üzentének rendeli alá a történeti narratívát. A világörökség kapcsán a kiemelkedő egyetemes értékeknek és a prezentista kontinuitásnak kell megfeleltetni a történeti narratívát, ami mind a történettudományos, mind a

nemzeti jelleget időnként megjelenítő elbeszéléssel ellentmondásba kerül, ahogy azt a felterjesztések szövegeinél láttuk. A megfogalmazott értékek pozitív, befogadó és konszenzusos jellegénél fogva azonban a mitizáló narratíva nem nevesít társadalmi konfliktusokat és az esetleges ellenmondások felett is nagylelkűen átsiklik. A világörökségekre vonatkozó dokumentációval mindenestre kialakul egy olyan, a múltra vonatkozó narratíva, ami törvényi védettségénél fogva⁴⁴⁷ legitim, másrészt olyan népszerű, jól ismert helyszínekhez kapcsolódik, amelyek ezen újabb narratívák számára nagy ismertséget és elfogadást biztosít. A 4. fejezetben, a népi helyszínek kapcsán láthattuk, hogy milyen kihívások érik a néprajztudományt a szellemi kulturális örökség hatására, illetve a hagyományos társadalmak átalakulásának eredményeképp. A magyar világörökségi helyszínekhez kapcsolódó történeti narratívák alapján felmerül a kérdés, hogy a kulturális örökség intézményesülésének eredményeként létrejövő azon prezentista múltinterpretációk, amelyek nem tekintik magukra nézve kötelezőnek/követendőnek a történettudomány kritikai-módszertani elvárásait milyen szerepet játszanak a kortárs nemzetépítésben, illetve nemzeti önreprezentációban.

⁴⁴⁷ A 2011. évi LXXVII. törvény kimondja, hogy „a világörökségi és a Világörökség Jegyzékbe jelölendő várományos terület használata, bemutatása és fejlesztése ... méltón illeszkedjen a terület kulturális, **történeti**, természeti értékeihez.” Világörökségről szóló törvény 2011: 3.§ (4) c). Kiemelés tőlem.

Hatodik fejezet

Az „Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete”

Pannonhalma újkori territorializációja

Ennek a fejezetnek természetesen nem az a célja, hogy bemutassa a Pannonhalmi Főapátság újkori történetét, amit egyrészt már többen megtettek,⁴⁴⁸ hanem annak vizsgálata, hogy hogyan került Pannonhalma – negyedikként - a magyar világörökségi helyszínek közé, és minek köszönhető, hogy erre az elismerésre épp 1996-ban a kolostor alapításának ezredik évfordulóján került sor, amely évszám egybeesett a magyar honfoglalás 1100. évfordulójával. Véleményem szerint Pannonhalma világörökségi helyszínné válása annak a folyamatnak a része, melynek során a Főapátságot – eredeti funkcióinak és jelentésének megtartása mellett – olyan új jelentéstartalmakkal, és ezekből következő funkciókkal ruháztak fel, amely lehetővé tette új- és jelenkori identitáskonstrukciókhoz való kapcsolását. Ezen identitásformák közül természetesen a nemzeti identitás a legmeghatározóbb, ami felveti Pannonhalmának, mint nemzeti kegyhelynek a megfogalmazását. Emellett az 1970-es évektől megindult Pannonhalmának kulturális örökségként való meghatározása, amely a Főapátság világörökséggé válásával elérte legmagasabb intézményesülési fokát.

A territorializáció fogalmát a 2. fejezetben Foucault biohatalom elmélete kapcsán már bemutatottuk. Ebben a fejezetben a fogalmat a Foucault által használt meghatározásnak megfelelően, de annál specializáltabban, a központi hatalomhoz köthető identitáskonstrukciók egyik elemeként fogom használni. Ennek megfelelően azt folyamatot értem alatta, melynek során – a hagyományos tevékenységek, funkciók és ezekhez kapcsolódó identitásformák lehetséges fennmaradása mellett – az említett modern identitásformák a Főapátságot a saját igazolásukra használják fel, illetve határozzák meg úgy, hogy

⁴⁴⁸ Lásd többek között: Erdélyi – Sörös 1902-1916, Levárdy 1965, Pannonhalma 1913, Takács Imre 1996, Vaszary 1875-76.

- (1) területét a modern nemzetállam egyik reprezentatív (emlékezeti) helyeként jelölik ki és használják;
- (2) védett, behatárolt helyszínné teszik, amelyben egy jóval nagyobb kiterjedésű terület történelmének megtestesülését látják;
- (3) eredeti szentségéből adódó *haut lieu*-jellegét,⁴⁴⁹ illetve az ahhoz kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat (zarándoklat, elvonulás, stb.) felhasználva örökségi helyszínként dolgozzák ki.

Bár a pannonhalmi kolostor 996-os alapítását követően többször elnéptelenedett – vélhetően a 12. század végén, illetve a török hódoltság korában –, több, mint ezer éves történelme során az egyetlen intézményes törést 1786-1802 között élte meg, amikor II. József rendeletére feloszlatták a rendet. Ez az incidens – jóval szelídebb formában ugyan –, de emlékeztet az egyházi javakat és ingatlanokat ért kortárs francia vandalizmusra, amely a nemzeti örökség fogalmának és védelmének kidolgozásához, valamint intézményesüléséhez vezetett Franciaországban. A Főapátság gyűjteményei, kincsei szintén megsínylették a józsefi foglalkoztatottságát, az 1802-es újraindítás pedig mind inkább szükségessé tette Pannonhalma beillesztését a születő modern magyar nemzeti kultúrába.

Pannonhalma újkori territorializációjának folyamata

A bencés rend 1802-es visszaállításával indul meg Pannonhalma újkori territorializációja. Hiszen a középkori hagyományokat követve ez az aktus nemcsak a rend és az egyház, hanem az egész ország számára meghatározó jelentőségű, ahogy Somogyi Lipót, budai prépost fogalmaz ünnepi beszédében: „a magyar Sion Hegye e máj napon az egész Ország örvendezésével újlag fundáltatott”.⁴⁵⁰

A józsefi szakadás eredményeként a hely védendő örökséggé válik, amelyet meg kell óvni az újabb veszélyektől, hiszen magyar Sionként a Frigyláda

⁴⁴⁹ Az *haut lieu* a francia társadalomtudományok, mindenekelőtt az antropológia fogalma, amely az 1980-as évek végétől, a fordulatok hatására tért vissza a tudományos nyelvbe. Olyan, az identitáskonstrukciók szempontjából kiemelt helyet jelöl, amelyek referenciaként folytonosságot jelentenek, és így lehetőséget teremtenek ősi, vallási, illetve szimbolikus tartalmak egyesítésére. Crépu – Figuer 1990.

⁴⁵⁰ Somogyi 1802: 3.

magyarországi megjelenését szimbolizálja, a magyar kereszténység fókusza, ahonnan kiáradt a tudomány, az írásbeliség, az adminisztráció és az oktatás. Mivel I. Ferenc azzal a feltétellel állította vissza a rendet, hogy az oktatásban foglalják le magukat, a hely szelleméből következően ez is egyszerre jelentett keresztényi és hazafias elkötelezettséget: „a városok ifjúságából .. jámbor keresztényt és jó hazafit”⁴⁵¹ kellett csinálni.

Pannonhalma újkori territorializációjának elemei szervesen épülnek azokra az elemekre, amelyet a középkorban alakultak ki. Ebben összefonódik az egyetemes keresztény és a magyar hagyomány. Eszerint a hármasság hegy Szent Márton szülőhelye, így az egyetemes kereszténység szempontjából is igen jelentős. Miután a rómaiak elhagyták a vidéket két dolgot hagytak maguk után, amely a folytonosságot képviselte: a Pannonia elnevezést és a Mons Sacert, a Szent Hegyet, ahová Nagy Károly kápolnát építtetett. Ezen a helyen pihent meg aztán Árpád vezér, miután Szvatoplukot legyőzte Bánhidánál, azaz itt zárult le a honfoglalás. A két hagyomány – az egyetemes keresztény és a magyar – Géza fejedelem kolostoralapító aktusával fonódik össze, amely egyben a magyarság Nyugathoz való kapcsolódásának is a nyitó aktusa. Ez a folyamat teljesedik ki Szent István földadományával, és azzal a pannonhalmi bencésekre háruló feladattal, hogy naponta imádkozzanak az ország javáért: itt forr össze a kereszténység az állammal, a magyar állam fennmaradása pedig Pannonhalma épségével. Ezt a kapcsolatot pedig olyan szentek lábnyoma szentesíti mint Márton, István, Imre és László. A 19. század során a megváltozott viszonyok között Pannonhalma folytatta kettős misszióját, és ezzel a nemzet egyik kiemelt szent helyévé vált. Nem véletlen, hogy a millenniumi megemlékezések során Pannonhalma kiemelt szerepet kapott. Egyrészt – a kormány határozott kérésére - több emléktárggyal (alapító oklevél, Szent István palástja, a rendtagok irodalmi működése, stb.) járult hozzá a Millenniumi Kiállításához,⁴⁵² másrészt pedig itt kapott elhelyezést a Millennium évében felállított hét honfoglalási emlékmű egyike. Ezek felállítását 1894-ben fogadta el a magyar országgyűlés azzal a céllal, hogy „a szívek belsejét a hazaszeretetnek lángoló szent tüzével”⁴⁵³ töltsék el.

⁴⁵¹ Somogyi1802: 27.

⁴⁵² PFHII. 1893.432.

⁴⁵³ Wargha 1896: 6.

Az ország négy kapujában elhelyezett oszlop mellett, három került az ország belsejébe olyan helyre, amely kapcsolatba volt hozható a honfoglalás eseményeivel. Így került Pannonhalma - Ópusztaszer és Zobor-hegy mellett - kiválasztásra. Az indoklás szerint Árpád – „a magyar Mózes”⁴⁵⁴ – ezen a szent helyen zárta le a honfoglalást, amely szentsége révén a magyarság megkeresztelkedésében, és ezzel fennmaradásában is meghatározó szerepet játszott.⁴⁵⁵

Az emlékhely kialakítására és elhelyezésére külön bizottság alakult, amely a terepszemle után a három domb közül mindenképp a középsőre, a Kálvária-hegyre javasolta azt elhelyezni, mivel így nemcsak szimbolikusan (építészetileg) jeleníti meg a magyar címet, hanem folytonossága révén is.⁴⁵⁶ Ez az elképzelés ugyanakkor nem eredményezett osztatlan lelkesedést sem a szerzetesek, sem a falusiak között, mivel a Kálvária-hegy már foglalt volt: itt állt az a Szent Kereszt, amely szervesen kapcsolódott mind a bencések, mind a világi hívek lelki gyakorlatához. A minisztérium és a főapátság közötti levélváltás végül kompromisszummal záródott. A Szent Kereszt ugyan áthelyezésre került, és ezzel lehetőséget adott, hogy az állami emlékmű a középső dombra kerüljön, de Ipoly főapát elérte, hogy az ünnepségek során az apátság alapító szerzetesének, Szent Asztriknak a szobra is felavatásra kerüljön. A kompromisszum megfogalmazásában újra csak testet öltött Pannonhalma kettős missziója: „az igazi hazaszeretet soha nem jöhet összeütközésbe a katolikus vallással”.⁴⁵⁷

Az 1896 augusztusában felavatott, Berczik Gyula által neoreneszánsz stílusban megtervezett templomszerű, koronával – ezáltal közvetve Szent Kereszttel is - lefedett épület végül a legköltségesebb lett a hét millenniumi emlékhely közül.⁴⁵⁸ A(z új) Szent Kereszt azt hivatott mind a négy égtáj irányába hirdetni, hogy „kard

⁴⁵⁴ Wargha 1896: 8.

⁴⁵⁵ A millenniumi hét emlékmű társadalomtörténetét Varga Bálint írta meg. A hét helyszín közül Pannonhalma bizonyult az egyik legbefogadóbbnak. A többi helyszínnél – Pusztaszer kivételével – az itt ismertettnél jóval hevesebb ellenállást váltott ki a központi hatalom térfoglalása. Varga 2012. Pannonhalmára vonatkozóan: 238-240, 254-255.

⁴⁵⁶ PFHII.1895.231.

⁴⁵⁷ PFHII.1895.316.

⁴⁵⁸ Az ünnepség során elhangzott beszédek ugyanarra a narráción alapulnak, amelyben Pannonhalma egyszerre testesíti meg a keresztény kontinuitást és a magyar nemzeti értékeket, egyszerre hordozója a keresztény szentek, valamint Árpád és Géza hagyatékának. Halbik 1986, Vojnits 1896, Wargha 1896.

foglalta el a hazát, de csak a kereszt tartotta azt fenn a Szent Korona árnyékában egyesült hazafiak összetartó erejével”.⁴⁵⁹

Az állam az emlékhely fenntartásának költségeit a Főapátságra és Győr vármegyére ruházta. A hivatalos átvételre 1899. szeptember 30-án került sor,⁴⁶⁰ és 1900-tól vármegyei alapból kezelték az emlékhelyet. Kevés sikerrel, mivel a vármegyétől 1907-ben a Műemlékek Országos Bizottsága veszi át a kezelést,⁴⁶¹ mivel a vármegye lényegében parlagon hagyta azt, amire a főapát többször felhívta a miniszter figyelmét. 1909-ben az emlékhely tatarozásra szorul.

A millenniumi események egész megemlékezéssorozatot indítottak el Pannonhalmán. A millennium évében a Főapátság saját 900. évfordulóját ünnepli. 1897-ben kerül sor a kismegyeri emlékoszlop felállítására, amely az 1809-es itt zajlott csatának állít emléket. Az emlékoszlopot a főapát szenteli fel három főherceg és a francia nagykövet jelenlétében. 1900 szintén emlékévként, a magyar kereszténység 900. évfordulója, amire a Szent István kápolna átépítésével emlékezik meg a Főapátság. Rá két évre, 1902-ben a magyarországi bencés rend saját visszaállításának 100. évfordulóját ünnepli több, ez évben megrendezett eseménnyel, valamint egy több kötetes rendtörténeti munka első kötetének kiadásával.⁴⁶² A fő ünnepségen hangzik el Philibert Schmitz Pannonhalmára vonatkozó azon megállapítása, ami aztán többször visszaköszön a forrásokban. Eszerint „Egyik nép sem köszönhet annyit a bencéseknek – Angliát kivéve – mint a magyarok. Mert ez az ország nekik köszönheti nemcsak a kereszténységet, hanem a kultúráját is.”⁴⁶³ A 19. és a 20. század fordulóján Pannonhalma tehát nemcsak a legjelentősebb nemzeti kegyhely volt, hanem a nemzeti kultúra forrása és letéteményese is.

Bár a népi demokrácia korában a Főapátság elveszti birtokait, a megmaradt terület és az épületegyüttes viszonylag korán állami védelemmel rendelkezik: 1963-ban a Főapátság területének 71%-a tájvédelmi védelemmel rendelkezik, míg 1968-ban az épületegyüttes középkori eredetű részei kapnak műemléki védelemmel, amit aztán

⁴⁵⁹ PFHII.1897.155. Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszter beszéde: 18.

⁴⁶⁰ PFHII.1899.549.

⁴⁶¹ PFHII.1907.494., Sörös Pongrácz 1916: 146.

⁴⁶² Erdélyi – Sörös 1902-1916

⁴⁶³ Idézi Surányi Béla 1997: 133.

1995-ben kiterjesztenek. Így jutunk el a kolostor 1996-os millenniumához, ami egyben a világörökségi elismertséget is meghozza.

Pannonhalma világörökségi helyszínként való meghatározása a felterjesztési dokumentációban

Az „ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátságot és közvetlen természeti környezetét”⁴⁶⁴ 1995-ben javasolta Magyarország a világörökségi regiszterbe való felvételre. Az „objektum” rövid leírása szerint „kiemelkedő értékű műemlékegyüttes különleges táji és természeti adottságokkal, a magyar történelem és kultúrtörténet egyedülálló jelentőségű origója”.⁴⁶⁵ Azt a 47,4 hektár nagyságú területet javasolták védelemre, amely egybeesik a három halmon létesült épületegyüttessel, illetve annak közvetlen természeti környezetével. E terület vegyes tulajdonú: a Főapátság és a Magyar Állam mellett kis mértékben Pannonhalma önkormányzata, valamint magánszemélyek is szerepelnek a birtokosok között.⁴⁶⁶ A meghatározott helyszín tehát jóval kisebb, mint a Főapátság eredeti, államosítás előtti területe, azaz az a terület, amely a történeti indoklásban megjelenik. Ez a kettősség minden felterjesztési dokumentumnak – eltérő mértékben - a sajátja: míg a védelem egy szűkebb, az adott helyszínt emblematisztikusan magába sűrítő területre korlátozódik, addig az indoklás egy kisebb-nagyobb mértékben kiterjedtebb terület történetére vonatkozik. Ezáltal a világörökségi helyszín egy új, kondenzált entitást határoz meg, amely illeszkedik a kulturális örökség fogalmi fejlődésének második szakaszára jellemző leegyszerűsített, a történettudomány kritikai szempontjait jórészt mellőző múltképbe.

Az előző fejezetben ismertetett, a dokumentációs anyagban megjelenő történeti bemutatás a korábbi magyar helyszínekre – így Pannonhalmára is jellemzően – egy kronológia eseménysor semleges leírása az útikönyvekre emlékeztető stílusban esetenként kiemelve azokat az elemeket, amelyek az egyetemes értékek szempontrendszerének megfelelő folytonosságokat vagy épp

⁴⁶⁴ Pannonhalma 1995: 1.

⁴⁶⁵ Pannonhalma 1995: 5.

⁴⁶⁶ A terület birtokviszonyai a következők: Főapátság – 63,5%, Magyar Állam – 26,45%, Pannonhalma önkormányzata – 2,3 %, 14 ingatlantulajdonos – 7,8%. Ezeréves 1995: 5.

töréspontokat meg-, illetve kijelölik. Minden történeti leírásban izgalmas a nemzetközi védelem indoklásául szolgáló folytonosság bizonyítása az esemenysoron, sőt a narratívában is végigvonuló törések, változások felsorolásán keresztül. E a belső feszültség szinte minden indoklásban jelen van, és jól illusztrálja a történeti megközelítés, illetve a kulturális örökség körébe tartozó interpretációk közti különbséget. Pannonhalma esetében a folyamatos történeti csapásokkal szembeni ellenállás jelenti a narráció alapján a folytonosság legfontosabb ismervét. Pannonhalma folyamatosan közvetít keresztény és európai értékeket Közép-Európa felé, valamint a középkor óta menedéket ad az üldözötteknek. Ez a kontinuitás kétszer – a török, illetve II. József alatt – megtörik ugyan, de mindkét esetben újjászervezik az apátságot. A világörökségi helyszínként megfogalmazott Pannonhalma tehát a törések ellenére is abban a kontinuitásában jelenik meg, amely egyszerre közvetít egyetemes és nemzeti értékeket. Nemzeti kegyhelyként való értelmezésének történetét már érintettük. Most vizsgáljuk meg, hogy e kettős értékközvetítés és identitáshordozó szerep szempontjából hol helyezkedik el Európa többi világörökségi helyszínné vált kolostora között!

Pannonhalma világörökségi kontextusban: kolostorok a világörökségi listán

A műemlékvédelem szempontjából a kolostorok az egyházi műemlékek között szerepelnek.⁴⁶⁷ A világörökségi elismerésnél minden bizonnyal fontos szerepet játszott a kolostorok építészettörténeti jelentősége, ám a lista bővülésével és a tárgyi kulturális örökség fogalmának változásával egyre kevésbé volt elegendő a műemléki épületegyüttesek jelentősége, a kolostor egyéb, kulturális, illetve kulturális táji szerepét is ki kellett emelni, illetve bizonyítani kellett.

A kolostorok világörökségi elismerése az európai világörökségi helyszínek bővülésének általános ütemét követi, azaz az 1980-as és az 1990-es évekre esik a kolostori helyszínek szinte teljes elfogadása. Az 1979-t követő évtizedben tizennégy, az 1990-es években pedig tíz helyszín került fel a listára. A németországi Reichenau

⁴⁶⁷ Román 2004: 131.

2000-es világörökségi elfogadása óta pedig egyetlen európai kolostor sem érdemelte ki a világörökségi védelmet. (6.1. Táblázat, 6. 2. Táblázat)

Elfogadás éve	Helyszín	Ország	Rend	Kritérium	Nemzeti jelentőség
1979	Mont Saint-Michel	Franciao.	Bencés	i, iii, vi	Igen, nemzeti <i>haut lieu</i>
	Vézelay	Franciao.	Bencés	i,vi	Igen, nemzeti <i>haut lieu</i>
1981	Fontenay	Franciao.	Ciszterci	iv	Igen, nemzeti <i>haut lieu</i>
1983	Batalha	Portugália	Domonkos	i, ii	-
	Szent Gallen	Svájc	Bencés	ii, iv	-
	Tomar	Portugália	Krisztus	i, vi	-
1989	Alcobaça	Portugália	Ciszterci	i, iv	Igen, nemzeti <i>haut lieu</i>
1990	Szent Szófia, Kijev	Ukrajna	Ortodox	i, ii, iii, iv	Igen, nemzeti <i>haut lieu</i>
1991	Lorsch	Németo.	Bencés	iii, iv	-
1993	Maulbronn	Németo.	Ciszterci	ii, iv	-
1996	Skellig Michael	Írország	Remete	iii, iv	-

6.1. Táblázat – Rendi használatban már nem lévő európai kolostorok a világörökségi listán

Elfogadás éve	Helyszín	Ország	Rend	Kritérium	Nemzeti jelentőség
1979	Sopoćani	Szerbia	Ortodox	i, iii	Nemzeti kultúra fenntartója
1983	Müstair	Svájc	Bencés	iii	-
	Rila	Bulgária	Ortodox	vi	Nemzeti

					kultúra fenntartója
1984	Escorial	Spanyolo.	Jeromos, Ágostonos	i, ii, vi	Királyi pantheon
1986	Studenica	Szerbia	Ortodox	i, ii, iv, vi	Nemzeti kultúra fenntartója
1988	Athosz	Görögo.	Ortodox	i,ii,iv,v,vi.vii	-
	Meteora	Görögo.	Ortodox	i, ii, iv, v, vii	-
1990	Kíosz	Görögo.	Ortodox	i, iv	-
1991	Poblet	Spanyolo.	Ciszterci	i, vi	Királyi pantheon
1993	Horezu	Románia	Ortodox	ii	Nemzeti stílus
	Santa Maria de Guadalupe	Spanyolo.	Jeromos	iv, vi	Igen, modell a gyarmatokhoz
1996	Pannonhalma	Magyar.	Bencés	iv, vi	Nemzeti nyelvemlék, modell
1997	San Millán Yuso és Suso	Spanyolo.	Remete, Bencés, Ágostonos	ii, iv, vi	Első spanyol és baszk nyelvemlék
2000	Reichenau	Németo.	Bencés	iii, iv, vi	-

6.2. Táblázat - Rendi használatban lévő európai kolostorok a világörökségi listán

Európában jelenleg huszonöt kolostor szerepel a világörökségi helyszínek között, amelyeknek több, mint a fele működik (tizennégy kolostor), tizenegy pedig már nem hagyományos funkcióját látja el. A világörökségi védeltséget élvező kolostorok több, mint kétharmada latin rítusú (tizenhét kolostor), alig egyharmaduk pedig ortodox (nyolc kolostor). A katolikus kolostorok többsége a bencés rend tulajdonában állt, illetve állt története során részben vagy egészben (nyolc kolostor), valamint egynél több világörökségi védeltségben részesülő kolostort mondhat magáénak a ciszterci

(négy), illetve a jeromos-rend (kettő). A nyolc bencés kolostor közül négy - a világörökségi listára korábban felvett – kolostor inkább csak műemléki jelentőségének köszönheti védettségét (Mont Saint Michel, Vézelay, Szent Gallen, Lorsch), míg a másik négy a mai napig működő, szerzetesrendi tulajdonban lévő épületegyüttes (Müstair, Pannonhalma, Yuso, Reichenau)⁴⁶⁸.

A kolostorok természetesen nem eredeti, kontemplatív szerepük miatt kerültek világörökségi védelem alá. Számos szempont figyelembe vehető a kiválasztásnál, ám most arra keressük a választ, hogy a helyszínekhez kötelezően megadott magyarázatokban megjelenik-e az adott kolostornak a nemzeti kultúra kialakításában, fenntartásában játszott szerepe, illetve, hogy megfigyelhetők-e regionális vagy nemzeti modellek a kolostorok örökségesítése során.

A huszonöt világörökségi helyszín földrajzi megoszlásának elemzéséből egyszerre származnak előre várható, illetve meglepő eredmények. Nem meglepő talán, hogy a világörökségi védettséget élvező európai kolostorok több, mint a fele az Ibériai-, valamint a Balkán-félszigeten található (hét-hét; négy spanyolországi, három portugál, illetve három görög, két szerb, egy-egy bolgár és román), valamint az, hogy – a túlnyomórészt protestáns – Észak- és Észak-Nyugat-Európa az egyetlen ír kolostorrom kivételével nem képviselteti magát ebben a kategóriában. A nyugati kereszténységhez kapcsolódó szerzetesség egyik bölcsőjének tekinthető Itália hiánya ugyanakkor már jóval meglepőbb. A másik bölcsőt jelentő Franciaország három műemléki kolostorral van jelen a listán. Szintén további elemzés érdemel a közép-európai államok egyenlőtlen szereplése a világörökségi kolostori helyszínek között: Németország három, Svájc kettő, Magyarország pedig egy kolostorral szerepel, míg például Ausztria, Csehország vagy Lengyelország egyetlen ilyen helyszínnel sem rendelkezik. A helyszínek földrajzi eloszlása, illetve az egyes régiókon belüli egyenetlenségek arra engednek következtetni, hogy a kolostorok szerepe eltérő az egyes nemzetépítésekben belül, illetve arra, hogy érdemes megvizsgálni azoknak a helyszíneknek a reprezentációs szerepét, amelyek elismerést nyertek.

Időrendben haladva a francia kolostorok a legelső a világörökségi elismertséget nyert európai kegyhelyek között. Ez következni látszik abból, ahogy a

⁴⁶⁸ A spanyolországi San Millán Yuso és Suso kolostorok már nem bencés kezelésben vannak.

19. századi francia nemzetépítés során a középkor, és különösképpen a gótika a nemzeti partikularitás és génusz első jellemző megnyilvánulása, illetve hordozója lett. A francia nemzetépítés 20. század végi kritikai újragondolása során, az emlékezeti helyek listájának összeállításakor Vézelay, az egykori bencés kolostor, illetve annak újkori utóélete tehát nem véletlenül került be a kiemelt nemzeti emlékezeti helyek közé. Vézelay történeti-társadalmi használatának ismertetése nem érdektelen Pannonhalma nemzeti emlékezetben játszott szerepének értelmezésénél, ezért a későbbiekben röviden bemutatom Vézelay-t, mint a rekonstruált nemzeti középkor emlékezeti helyét.

A földrajzilag legerősebben reprezentált Ibér-, illetve Balkán-félszigetek helyszíneinél szinte kivétel nélkül egyedülálló és innovatív kulturális értékek hordozóiként jelennek meg a világörökségi kolostorok. A különbség abban áll, hogy a portugál és a spanyolországi kolostorok esetében a birodalmi gondolat jelenik meg az indoklásban, azaz e hajdani kulturális központok az anyaországi kulturális modellek gyarmati elterjesztésének fókuszpontjaiként kerülnek megfogalmazásra. A birodalmi-dinasztikus szerepet ezen kolostorok dinasztikus – és nem nemzeti – Pantheonként való bemutatása.

Az ortodox kolostorok ezzel szemben a nemzeti kultúra fenntartóiként, hordozóiként, letéteményeseiként szerepelnek a világörökségi felterjesztésekben: Sopoćani és Studenica a szerb, Rila a bolgár, a kijevi Szent Zsófia kolostoregyüttes pedig az ukrán kultúrát őrizte az üldöztetés évszázadaiban. Horezu kolostora pedig a nemzeti építészeti-művészeti stílus letéteményese, modellje a román nemzeti kultúra szempontjából. Az ilyen jellegű indoklás a közép-európai kolostorok esetében nem, vagy csak utalásokban figyelhető meg.

A kolostorok világörökségi védelme alapján kialakítható tipológia kialakítására a kritériumok elemzésével tehetünk kísérletet. (6.3. Táblázat)

Kritérium	1979	'81	'83	'84	'86	'88	'89	'90	'91	'93	'96	'97	2000	Összesen
Kolostor	3	1	5	1	1	2	1	2	2	3	2	1	1	25
I	3		2	1	1	2	1	2	1					13
II			2	1	1	2		1		2		1		10

III	2		1					1	1		1		1	7
IV		1	1		1	2	1	2	1	2	2	1	1	15
V						2								2
VI	2		2	1	1	1			1	1	1	1	1	12
VII						2								2

6.3. Tábla – A világörökségi kolostorok kritérium szerinti besorolása

Az indoklások alapján három modell különíthető el, amelyeket az egyéni helyszínek specifikumai tovább finomíthatnak. Az első csoportba sorolhatók a már nem működő kolostorok, és ezek közül is azok, amelyek indoklásában a funkcionális törés, a műemlékesedés hangsúlyos. A világörökség fogalom fejlődésének megfelelően ez a lista korai szakaszára jellemző: ide tartozik a három franciaországi (1979, 1979, 1981) és a három portugáliai (1983, 1983, 1989) kolostor-helyszín. A legkésőbb, 1996-ban elfogadott, funkcióját elvesztő írországi kolostor esetében az indoklás immár az eredeti tartalmát elvesztő helyszín későbbi lokális használatát is fontosnak tartja.

A kolostorok világörökségi elismerésének másik, szintén a lista összeállításának legelején megjelenő indoklása a kolostorokban megtestesülő kulturális kontinuitásra teszi hangsúlyt. Ez az érvelés leginkább a balkáni és a spanyol helyszínekre jellemző, igaz némileg eltérő politikatörténeti kontextusban: a balkáni indoklások esetében – a már említett nemzeti kultúrában játszott meghatározó szerepnek megfelelően – a gyakori, és idegen eredetű impériumváltások közepette képviselik napjainkig a folytonosságot, míg a spanyolországi esetekben nemcsak túlélnek az impériumváltásokat, hanem profitálnak a békés korszakokból, sőt nem ritkán azok kulturális bázisát jelentik.

Földrajzi régióhoz nem köthető a harmadik típusú indoklás, amely a másik kettőhöz képest később, az 1980-as évek közepén jelenik meg, és egyre jelentősebbé válik. Ebben az esetben a kolostor szintén a folytonosság területi megnyilvánulása, ám ez a folytonosság nemcsak kulturális, hanem a kultúrtáji megközelítéshez közeli, azaz a természeti és a kulturális javak hosszú időtartam alatt való harmonikus együttélésén alapul. A világörökségi kritériumok alapján gyakran ez a IV és a VI ismerv együttes megjelenésénél figyelhető meg. Pannonhalma mellett ebbe a csoportba sorolható

többek között Studenica, Santa Maria de Guadelope, San Millán, Reichenau és Athosz.

A világörökségi védelemben részesülő európai kolostorokhoz az utolsó hullámban csatlakozó Pannonhalma tehát e harmadik csoportba tartozik, azaz az indoklásban különleges hangsúlyt kap az „ezeréves” kolostor által kialakított kultúrtáj, ahol az ember a természeti környezet figyelembevételével és tiszteletével alakítja ki gazdasági tevékenységeit. Emellett természetesen megjelenik Pannonhalmának a magyar nemzeti kultúrában játszott szerepe is, amely itt – kultúraközvetítő szerepének köszönhetően - egyetemes értéként fogalmazódik meg. A legkorábban világörökséggé vált – francia - bencés kolostorokkal ellentétben Pannonhalma működő Főapátsággént élte végig a nemzetépítés és az örökségesítés korát, melynek jelentőségét akkor érthetjük meg, ha megismerjük a nemzeti emlékezeti helyévé vált Vézelay territorializációjának legfontosabb momentumait.

Vézelay kolostorának újkori territorializációja

Mint korábban láttuk, a két első európai kolostor, amely felkerült a világörökségi listára Franciaország két meghatározó bencés műemlékegyüttese: a Mont Saint Michel és Vézelay. Az idegenforgalom számára a Mont Saint Michel jóval fontosabb, mivel Franciaország második-harmadik leglátogatottabb helyszínét jelenti.⁴⁶⁹ Vézelay kevésbé népszerű turisztikai célpont,⁴⁷⁰ ugyanakkor olyannyira jelentős szerepet játszott a 19. századi francia nemzetépítésben, hogy a Pierre Nora által szerkesztett

⁴⁶⁹ 2008-ban a Mont Saint Michel Franciaország 22. leglátogatottabb helyszíne volt 3,250,000 látogatóval. (http://fr.wikipedia.org/wiki/Tourisme_en_France) (Letöltés : 2011. november 30.) A Merveille de l'abbaye 2010-ben 1,2 millióan látogatták meg, amivel a 12. legnépszerűbb kulturális helyszín lett Franciaországban, illetve a 4. legnépszerűbb vidéki (nem párizsi) helyszín. (www.tourisme.gouv.fr/stat.études/memento/2010/memento2010-7-1.pfd) (Letöltés : 2011. november 30.)

⁴⁷⁰ 2008-ban a Vézelay-i Mária Magdolna Katedrális Franciaország 48. leglátogatottabb helyszíne volt egy millió látogatóval. (http://fr.wikipedia.org/wiki/Tourisme_en_France) (Letöltés : 2011. november 30.). 2010-ben nem szerepel a 30 leglátogatottabb kulturális helyszín között. (www.tourisme.gouv.fr/stat.études/memento/2010/memento2010-7-1.pfd) (Letöltés : 2011. november 30.)

Lieux de mémoire köteteibe is bekerült, mint a hét francia *hauts lieux* egyike, amely a párizsi Notre Dame-mal képviseli a francia középkort.⁴⁷¹

Vézelay – Pannonhalmához hasonlóan – egy sík vidék közepén kiemelkedő dombon helyezkedik el. A bencések számára itt Girart de Rousillon alapít kolostort, amely a 11-12. századokra igen jelentős szellemi, és politikai központtá válik nemcsak Burgundia, hanem az egész Francia Királyság számára: innen hirdetik ki az első keresztes hadjáratot, és a későbbi hadjáratok meghirdetésében is jelentős szerepet játszik. A 16. században a reformáció meghatározóvá válik Vézelay vidékén, így kerül sor a kolostor 1538-as szekularizációjára, ami nem jár együtt a szellemi központ hanyatlásával: a 16. század során Vézelay végig a reformáció egyik meghatározó franciaországi centruma. Az abszolutizmus erősödése és az ellenreformáció ugyanakkor fokozatosan háttérbe szorítja, és a 18. század végére teljesen elveszíti kulturális jelentőségét. A forradalom átfogó közigazgatási reformja során – hajdani egyházi jelentősége miatt – pedig több évszázados székhely szerepétől is megfosztják. Szellemi-kultikus szerepe ugyanakkor megmarad: egy időre itt rendezik be az Ész Templomát, ami ugyanakkor a Császárság korára megszűnik.

Vézelay tehát mintegy ezer évig folytonosságot képviselt, mint jelentős szellemi központ, ám ezt a szerepét a 19. század elejére teljesen elvesztette, üres vázzá vált, amely ideális terepet jelentett a rekonstrukció számára. Vézelay elnéptelenedése egybeesett a francia középkor történettudományos meghatározásával, amely a nemzeti liberalizmus és a tudományos racionalizmus elveit követve valósult meg.

A francia nemzetépítés szempontjából is meghatározó volt a francia föld territorializációja – ez azt jelentette, hogy igazolni kellett a természeti-földrajzi környezet és a francia nép organikus összefonódását ez utóbbi történeti eredményein keresztül. Így hozta létre a föld és a nép szövetsége azt a történelmet, amely érzelmileg kötötte meg a nép fiat éppúgy, mint az ezen történeti teremtetést felismerő történészt. Vézelay ideális megtestesülése volt a befogadó földet, a népi

⁴⁷¹ Nora 1997. A kötet hét *haut-lieu*-t mutat be. Ezek : Lascaux (őskor), Alésia (ókor), Vézelay és a párizsi Notre-Dame (középkor), a Loire-menti kastélyok (reneszánsz), a Montmartre-i Sacré Cœur és az Eiffel-torony (újkor).

szemléletet és a(z emberi) belső felfedezését egyesítő a hármas érzelmi kötődésnek, amely a liberális nemzetfelfogás szerint a francia nemzettudat alapját jelentette. Ebben a relációban a Michelet által személyként meghatározott Franciaország jelentette a befogadó földet, amelynek Vézelay-nél, Burgundiában ver a szíve.⁴⁷² A francia népre jellemző látásmód pedig a francia középkor szellemi eredményeiben – mindenekelőtt a középkori népi építészetben – testesül meg, amire szintén megfelelő példával szolgál Vézelay. Cherest, francia történész-művészettörténész véleménye szerint Vézelay a romanika mesterműve, amit a nép alkotott.⁴⁷³ A föld és a nép partikuláris értékei mellett a harmadik érzelmi kötődés – a belső szellemi fejlődés – immár egyetemes, nem függ vallási, felekezeti vagy nemzeti hovatartozástól. Így válhatott Vézelay fokozatosan, és főleg a két világháború közötti években a pacifizmus szimbólumává.⁴⁷⁴

A funkcióját elvesztett, ám helyi géniuszát és épületegyüttesét megőrzött Vézelay a születendő francia műemlékvédelem egyik első kísérleti terepévé válik. Már Lenoir, a Francia Műemléki Múzeum első igazgatója intézkedik megőrzéséről,⁴⁷⁵ Mérimée a francia műemlékvédelem atyja pedig a műemléki restauráció laboratóriumának tekinti.⁴⁷⁶ Viollet-le-Duc húsz éven át (1840-1859 között) restaurálja, mint a romanikából a gótikába való átmenet legjelentősebb franciaországi emlékét.

Összegezve tehát Vézelay kolostora meghatározó szellemi központ volt mintegy ezer éven át, ám 18-19. század fordulójára elvesztette eredeti funkcióját, üres keret maradt úgy, hogy először *haut lieu*-ként került megfogalmazásra, majd *lieu de mémoire* lett belőle. A 19. századi partikuláris, nemzeti értékek hordozójából fokozatosan egyetemes értékek megtestesüléseként fogalmazódott meg. A két világháború között a pacifizmus kontemplatív szimbóluma a francia értelmiség számára, az 1960-as évek pedig egyetemes művészeti remekmű, amelyet Malraux Japánig visz,⁴⁷⁷ hogy képviselje az európai művészet univerzális értékeit. Ennek a

⁴⁷² Michelet 1987 : 138.

⁴⁷³ Cherest 1866.

⁴⁷⁴ Rolland 1946.

⁴⁷⁵ Lobrichon 1997 : 4148.

⁴⁷⁶ Fermigier 1997.

⁴⁷⁷ Lobrichon 1997 : 4141.

folyamatnak a betetőződésének tekinthetjük a helyszín világörökségi elfogadását, amelyet művészeti-művészettörténeti jelentőségének köszönheti (Kritérium I, VI).

Következtetések

Míg az elnéptelenedett Vézelay-t szabadon felhasználhatták a nemzetépítés, valamint a műemlék- és az örökségvédelem képviselői, addig az eredeti funkcióját megőrző Pannonhalma esetében párhuzamos infrastruktúra, illetve narráció kidolgozására kényszerültek. Az örökségesítés esetében ez azt jelenti, hogy Pannonhalma turisztikai arculatát úgy kell kidolgozni, hogy „a profitmaximalizálás ne szorítsa háttérbe a katolikus értékeket és szellemiséget”.⁴⁷⁸ Ez a paradox célmeghatározás a működő Főapátság mellé egy „komplex turisztikai szolgáltatáscsomagot”⁴⁷⁹ helyez, amely a felhasználja a Főapátság történetét és elismertségét a „Pannonhalma: hagyomány és minőség” címke kidolgozásánál. Pannonhalma mint turisztikai szolgáltatáscsomag a kolostorral párhuzamosan jön létre: kialakítja saját intézményeit (a látványborászattól a motorparkolóig), meghatározza saját idejét, amely fő-, utó- és holszezonra oszlik, és ahol az 1996-os pápalátogatás is utolérendő turistaboomként jelenik meg, és olyan területet konstruál, ahol az örökség-, kultúr-, vagy vallásturista az eddig fél nap helyett egy, vagy akár több napot is hajlandó eltölteni.⁴⁸⁰ A kolostor, a nemzeti kegyhely és az örökségi-turisztikai infrastruktúra immár együttesen alkotják a Főapátság jelenkori területét, ahol az első és a harmadik jelentősége és dinamikája mellett mindinkább visszaszorul a második.

A rend 1802-es visszaállítását követő csaknem két évszázad alatt Pannonhalma *haut lieu*-ból⁴⁸¹ *lieu de mémoire*, emlékezhely lett, olyan örökségi helyszín, amely önmaga referenciájává vált. Ezen folyamatnak az alábbi szakaszait figyeltük meg: (1) 1802-1896 között Pannonhalma a magyar Sion, amely egyszerre szolgálja a kereszténységet és a hazafiságot; (2) 1896– Pannonhalma nemzeti kegyhellyé válik, amely megtestesíti a címer hármasság dombját, és ahol a honfoglaló

⁴⁷⁸ Fábíán L. et al 2009 : 99.

⁴⁷⁹ Fábíán L. et al 2009 : 99.

⁴⁸⁰ Fábíán L. et al 2009 : 123.

⁴⁸¹ Az *haut-lieu*-k nemzetépítésben játszott szerepére vonatkozóan lásd. : Crépu – Figuiet 1990.

magyarság lezárta a háborúskodást. Mint ilyen egyre sűrűsödő nemzeti és egyházi megemlékezések színhelye; (3) az immár közép-európai és egyetemes jelentőségének jogán világörökséggé vált Pannonhalma tudományosan ⁴⁸² a nemzetépítésben játszott szerepet szinte alig említve ünnepli meg saját ezredik évfordulóját. Pannonhalma ezzel olyan kulturális örökséggé válik, amit nemcsak a nemzeti szinten, hanem egyéb (világ, regionális, helyi) szinteken is lehet értelmezni, birtokba venni. A birtokbavétel pedig egyre gyakrabban a vallási turizmus, illetve a(z világ)örökség-turizmus keretei között, valamint a fenntarthatóság hangsúlyozásával történik, ahol Pannonhalma a földrajzi közelség kapcsán a – szintén világörökségi helyszínné vált – Fertő-vidékhez, illetve az európai örökségesített kolostorok hálózatához tartozik. A három ismertetett folyamat nem egymás felváltó, sokkal inkább párhuzamosan futó tendenciákat jelent, melyek együttesen jelölik ki Pannonhalma jelenkori értelmezési terét. A három folyamat kijelöli Pannonhalma helyét a nemzetépítésen belül, ugyanakkor egyfajta szabadságot is ad a hely önálló, nemzetfeletti reprezentációja számára is. A világörökségi felterjesztésben Pannonhalma ideje együtt jár a Magyar Állam idejével, de a törések nem feltétlenül esnek egybe azzal. Mint az előző fejezetben láttuk, a három világörökségi kultúrtáj esetében a narratív megegyezés már jóval szorosabb, ráadásul az ő esetükben nem egy rivális – ultramontán – történeti idővel kell egyeztetni, hanem a táj ahistorikus temporalitásával, ami könnyen értelmezhető a haza, illetve a nemzet idejeként is.

⁴⁸² Az emlékkonferencia anyagát tartalmazó három kötetes *Mons Sacer* című mű Pannonhalma középkori történelemével, művészettörténetével és az örökségi gyűjtemények bemutatásával foglalkozik, az új- és jelenkori történelmet nem érinti. Lásd. Takács 1996.

Hetedik fejezet

***„Sokan bizonyossággal állítják, hogy
Attila hun birodalmának központja Tokaj volt.”
Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál***

Bevezetés

A cím első része a Tokaj-hegyaljai borvidék világörökségi felterjesztésében szereplő történeti indoklás kezdő mondata,⁴⁸³ amit némi módosítással a hivatalos világörökségi indoklás is átvett,⁴⁸⁴ és ami véleményem szerint jól mutatja, hogy a világörökségi helyszínekhez kapcsolódó történeti indoklás nem feltétlenül felel meg a történetírás kritikai elvárásainak. A világörökség esetében mégis a kortárs múltinterpretációk egyik fontos intézményesített formájáról van szó, melynek kettős normaadó szerepe van. Egyrészt a hivatalos kortárs nemzeti önképet jeleníti meg a külvilág felé, másrészt az örökségépítés legfelsőbb szintjén elhelyezkedve példaként szolgál az alsóbb – regionális és helyi – szintek számára. Az 5. fejezetben láttuk, hogy a világörökségi helyszínek számos esetben – Közép-Európában mindenképp – jórészt azokból a kiemelt területi egységekből kerülnek ki, amelyek a nemzeti terület birtokbavétele során emblematisztikus helyekké váltak a 19. század során.⁴⁸⁵ Ugyanazon helyszínen nemzeti, illetve globális jelentőségének bemutatása eltérő logikát követ, hiszen az előző esetben a hely különlegességét, eltérő, csak az adott nemzetre jellemző voltát kell bizonyítani, míg az utóbbinál a kiemelkedő egyetemes érték elvének megfelelően épp ennek ellenkezőjét, azaz azt, hogy az adott helyszínen mennyire híven jeleníti

⁴⁸³ Tokaj-Hegyalja 2000: 32. Attila elképzelt fővárosát már több Kárpát-medencei helységgel azonosították (Csongrád, Sicambria/Óbuda, Szeged, Zsadány, stb.), de sem meglepte, sem helyszíne nem bizonyított.

⁴⁸⁴ Az angol nyelvű szöveg szerint: "... it was the Magyar tribes who entered the area at the end of the 9th century who assigned special significance to the region, since they believed (with some justification) that it was the centre of the empire of Attila the Hun ...". UNESCO 2002c: 17.

⁴⁸⁵ Erdősi-Sonkoly, 2005. Sonkoly, 2006, 2008, 2011.

meg az emberiség közös kulturális örökségét.⁴⁸⁶ Az identitás-építések rugalmasságát bizonyítja, hogyan válhat ugyanaz a helyszín előbb partikuláris, majd univerzális értékek hordozójává.

A világörökségi magyar kultúrtájak történeti indoklása tehát olyan elemeket hordoz, amelyek értelmezése sokat segíthet a kortárs magyar nemzetépítés megértése szempontjából. A probléma történeti megfogalmazását két további egybeesés segíti. Egyrészt három kultúrtájról van szó, azaz olyan világörökségi metakategória⁴⁸⁷ tagjairól, amely az UNESCO esetében újdonságot jelentett a vizsgált korszakban, és amely arra szolgált, hogy az 1970-es évek óta bekövetkezett fogalmi bővülések figyelembe vételével korszerűsítse a világörökségi kategóriákat. Ennek egyik legfontosabb tényezője a természeti és a kulturális jegyek történeti együtthatásának védelme volt a táj fogalmának bevezetésével, azaz a világörökség újfajta territorializációját indította el, amely sok szempontból megfeleltethető azzal a folyamattal, melynek során az újkori nemzetek – a természeti és a lakott terület összekapcsolásából létrejövő haza fogalmán keresztül – birtokba vették valós vagy vindikált területeiket. Másrészt a három kultúrtáj egyike, a Fertő/Neusiedlersee közös, magyar-osztrák helyszínként kerül elfogadásra, amely ezzel kilép a pusztán magyar értelmezési keretből, és arra ösztönöz, hogy a magyar narratívákat összevegyük más közép-európai kultúrtájakkal rendelt történeti indoklásokkal. Ennek a fejezetnek a célja ezek alapján annak vizsgálata, hogy a világörökségi helyszínek hogyan használhatóak a történeti elemzés számára, mennyiben jelenítik meg a nemzetépítés kortárs formáit, illetve mennyiben feleltethető meg egymással a nemzeti táj és a (világ)örökségi kultúrtáj.

⁴⁸⁶ Az emberiség közös kultúrája, az a toposz, aminek védelmére és művelésére az UNESCO-t létrehozták a szervezet több, mint hetven éves története során jelentősen átalakult, míg a kezdeti egységes, a nyugati civilizáció kiterjesztésén alapuló elképzelést felváltotta a kulturális sokszínűség fenntartásának imperatívusza. Ennek a változásnak a történetében Claude Lévi-Strauss 1952-es könyvét (*Faj és történelem*) és 1971-es tanulmányát (*Faj és kultúra*) tartják mérföldkönek. Lásd. *The Unesco Courier* 2008., Satta, 2013.

⁴⁸⁷ Az UNESCO legutolsó, 2015-ös *Működési elvei* már négy metakategóriát tartalmaznak. A legrégebbi kultúrtáj mellett megjelenik a történeti város és városközpont, az örökségcsatorna és az örökségút. UNESCO 2015: 70-77.

A világörökségi kultúrtáj

Az 1970-es évek óta a táj fogalom reneszánszát éli, aminek egyik legszembetűnőbb jele, hogy számos bölcsész- és társadalomtudomány, valamint az építészet és a várostervezés számára is az egyik legfontosabb, leggyakrabban használt területi kategória lett, aminek értelemszerűen így a szakirodalma is hatalmassá duzzadt. Mivel a táj fogalom felértékelődése összekapcsolható az említett tudományágak igen összetett episztemológiai fordulataival, a tájra vonatkozó diskurzus bővülése nem a „duzzadó folyóhoz, hanem a fa szétágazó terebélyesedéséhez”⁴⁸⁸ hasonlítható. Éppen ezért ebben a rövid tanulmányban kísérletet sem érdemes arra tenni, hogy bemutassuk a táj fogalom elterjedésének okait és következményeit. Inkább csak arra vonatkozóan teszünk néhány megállapítást, hogy a nemzetközi örökségvédelemben miért és hogyan alkalmazzák a kultúrtájat, mint kategóriát, illetve ebben mennyiben lehet tetten érni a nemzeti táj 19. századi kidolgozásának céljait és eredményeit, mivel ennek a problémakörnek a felvázolása hozzájárul a magyar világörökségi kultúrtájak elemzési keretének kialakításához.

Az említett szerteágazó szakirodalmi hivatkozások miatt nem érdemes a táj meghatározásából kiindulni, mivel vagy megrekedünk a banalitások szintjén, vagy egy belső ellentmondásokkal terhes kategorizálásnál lyukadunk ki, amely azon túl, hogy feltérképezi a hatalmas szakirodalmat, nem feltétlenül segít hozzá az összehasonlító elemzés szempontjainak meghatározásához. Érdemes megjegyezni, hogy a táj fogalom reneszánsza egybeesik a nemzet, illetve nacionalizmus fogalmak dekonstrukciójának legintenzívebb korszakával, az 1970-es és 1980-as évekkel. Ahogy – ennek eredményeképp – a nemzet, illetve a nemzetről szóló diskurzusok, tipológiája is idővel öncélúvá vált, úgy a táj esetében sem az a kérdés napjainkban, hogy hogyan határozzuk meg, illetve hogy a meghatározások alapján milyen csoportosításokat hajtsunk végre, hanem sokkal inkább az, hogy mire használják a társadalmi szereplők a tájhoz kapcsolódó kifejezéseket és fogalmakat. Ezért érdemes kiindulni a tájhoz kapcsolódó kortárs rítusokból, amelyek minden tájjal élő társadalomban

⁴⁸⁸ Muir 1999: XIII.

megfigyelhetőek.⁴⁸⁹ Bár kortárs rítusok lévén, számos szerző úgy véli, hogy ezek elsődleges célja már nem a modernitáshoz köthető kategoriális identitások fenntartása, hanem jóval inkább a termelés/fogyasztás és a szórakozás társadalmi aktusainak működtetése,⁴⁹⁰ véleményem szerint a kategoriális identitások, és mindenekelőtt a nemzeti identitás is tetten érhető kortárs formáiban, különösképp a jelen vizsgálatunk helyszínét jelentő Közép-Európában.⁴⁹¹ Kétségtelen, hogy a fogyasztás és a szórakozás területeinek kijelölését számtalan formában megfigyelhetjük, ugyanakkor épp az örökségesítés folyamatának szintjei mutatják, milyen élen zajlik az identitáshordozó területek, illetve az ezekhez kapcsolódó rítusok újrafogalmazása.⁴⁹² A történész számára erre vonatkozóan természetesen az az egyik fő kérdés, hogy ezek a folyamatok megfelelnek-e a táj-meghatározás korábbi jellemzőinek, és ezáltal beilleszthetőek-e hosszabb történeti folyamatokba, vagy pedig a kortárs tájhasználat karakteresen más, mint az újkorra jellemző tájértelmezések, és így egy posztmodern, esetleg prezentista társadalom- és közösségfelfogást testesít meg.

Európában a tájfogalom születését a 16. századra teszik, ami egybeesik magának a fogalomnak a nyugat-európai nyelvekben való megszületésével – a latin nyelvekben képzéssel, a germán nyelveken szóösszetétellel.⁴⁹³ A táj fogalom kialakulása, illetve egy adott korra jellemző népszerűsége általában két fontos változást jelezni: 1/ a természet-felfogás, illetve a természet és a társadalom

⁴⁸⁹ Conan 1994: 34.

⁴⁹⁰ Az amerikai Randal Collins (Collins 2004: 13-25.), a kortárs rítusok klasszikusa, illetve hozzá kapcsolódva a francia Michel Conan (Conan 1994: 36-37.) is a fogyasztást és a szórakozás rítusainak tekinti a kortárs rítusokat, ám véleményem szerint az ún. Kategorikus, és főleg a nemzeti identitás nem feltétlenül halványul el a fogyasztási rítusok terjedésével olyan régiókban, mint például Kelet-Közép-Európa, ahol a klasszikus nemzetépítési modell átértékelése nem, vagy csak erősen korlátozottan történhetett meg a kommunizmus kényszerű internacionalizmusa korában.

⁴⁹¹ A nemzeti rítusok a rendszerváltást követő feléledésének és kortárs formában való megszervezésének hazai formáira vonatkozóan lásd. Gyáni 2002b: 103-113, Niedermüller 1996.

⁴⁹² Az emlékezetpolitikának a kortárs nemzeti identitás konstrukciókra gyakorolt szakirodalma igen kiterjedt. (Lásd. például Fulbrook 2001, Gyáni 2002b: 110-111, Samuel 1994, Simon 2010.) A világörökség és a kortárs nemzetépítés szoros kapcsolatára utalhat, hogy a kiemelkedő kulturális gyakorlatokat tartalmazó Szellemi Örökség Listára Európából a legtöbb helyet Flandria, Horvátország és Katalónia terjesztette fel sikeresen.

⁴⁹³ Természetesen külön elemzést érdemelne, hogy az ősi magyar 'táj' szó megfeleltetése a nyugat-európai kettős – újlatin, illetve germán – szemlélettel hogyan történt az újkor évszázadaiban.

kapcsolatának módosulnak; 2/ egy adott, általában kiváltságos társadalmi csoport olyan változások hatása alá kerül, melyeket nem tud elkerülni. Az európai történelem mindhárom táj-konjunkturális időszaka (a reneszánsz, az 1750-1860 közötti „aranykor”,⁴⁹⁴ az 1970-es évekkel kezdődő jelenkor) jól példázza e kettős tételt. A reneszánsz elit új természetfelfogása a tekintet művésziesedésében („*artilisation in situ és in visu*”⁴⁹⁵) ragadható meg leginkább. Korszakunk a táj-fogalmon keresztül kísérli meg tagadni a társadalom és a természet mesterséges szétválasztását, hogy alkalmas területi fogódzót találjon a fenntarthatóság egyre megkerülhetetlenebb fogalmához.⁴⁹⁶ A modernitás e két végpontjának tájfogalmát köti össze a modern nemzet meghatározásával együtt járó tájértelmezés, amely szorosan kapcsolódik a nemzet területének feltérképezéséhez, valamint az erre hivatott tudományágak kialakulásához, azaz a korábban alapvetően művészeti táj-interpretációk tudományossá válásához. Természetesen számos eltérést figyelhetünk meg a három korszak tájfelfogásában, mint ahogy a táj történetének hosszú időtartamra vonatkozó megrajzolásához segíthetnek hozzá a közös jellemzők beazonosításai. Ez utóbbiak közül elemzésünk számára talán az a legfontosabb, hogy a táj alapvetően mindig egy olyan –döntően városi– elitnek a konstrukciója, amely ebben szándékozik megfogalmazni azt a veszélyeztetett, vagy már elveszett hitelességet, aminek megfogalmazásával kívánja magát megvédeni az elkerülhetetlen változásokkal szemben. Így a tájhoz kapcsolódó területrendezésnek nemcsak gazdasági céljai vannak, hanem morális és ideológiai tartalmat is hordoz. Ezt a következtetést felhasználhatjuk arra, hogy a kortárs kultúrtáj-fogalmat a korábbi nemzeti táj fogalommal összevetve történeti problémaként értelmezzük.

A nemzeti tájak összehasonlítását európai kontextusban François Walter, svájci történész végezte el úgy, hogy a táj értelmezésénél mind a diskurzív-empirikus, mind a valós-reprezentatív szembeállítást elvető munkákra támaszkodva – a mi megközelítésünkhöz hasonlóan, Alain Roger meghatározást

⁴⁹⁴ Walter 2004: 15.

⁴⁹⁵ Conan 1994: 40

⁴⁹⁶ Különösen azóta, hogy a fenntarthatóság eredetileg megfogalmazott három oszlopa (ökológia, gazdaság, társadalom) kiegészült a kultúrával, ami újra csak annak a területi egységnek – tájnak – a kijelölését kívánja meg, ahol a természet és az ember védelme egyszerre mérhető és védhető.

követve⁴⁹⁷ – a nemzeti tájat funkcionalitásán keresztül elemezte. Eszerint a megközelítés szerint a táj nemcsak szimbolikus tartalmán és emblematikus szerepén keresztül jelenik meg, hanem a társadalmi realitásokban folyamatos mozgó entitásként, amit különböző rítusokon keresztül arra használnak, hogy már elfoglalt vagy célzott társadalmi szerepet erősítsen, illetve ismertessen meg. Igaz, hogy a nemzeti táj általában a nemzet metaforájaként jelenik meg, mégsem érdemes annak értelmezését pusztán diskurzív folyamatként felfogni, mivel a táj már a 18-19. század fordulóján is úgy jelenik meg, mint egy valóság, amit kulturális és történeti folyamatok alakítanak, és ami kontextusonként, illetve a társadalmi szereplők eltérő értelmezései, illetve felhasználási módjai szerint változik. Bár minden nemzetépítés együtt jár territorializációval, azaz a nemzeti térnek tekintett egység birtokbavételével, nemzeti táj nem minden nemzet esetében kerül meghatározásra. Walter szerint erre azoknál az európai nemzeteknél kerül sor, amelyeknél a természet „primordiális szerephez jut”⁴⁹⁸ a nemzetépítés során a 19. században (angol, magyar, orosz, skandináv, svájci), illetve megkésve a 20. században (osztrák), hogy aztán idővel a táj tömegkultúrájának kialakulásához vezessen. Ez pedig a nemzeti táj folytonos újradefiniálást és aktualizálást eredményezi. Ezen folyamatok bemutatására közép-európai példák esetében is történtek kísérletek,⁴⁹⁹ de a nemzeti tájak világörökségi kultúrtájként való újrafogalmazásának elemzése eddig ismereteim szerint nem történt meg.

A bevezetőben említettem, hogy a világörökségi kultúrtáj kategória az UNESCO egyik kísérlete arra, hogy keretbe foglalja a kulturális örökség fogalmában az 1972-es egyezmény óta bekövetkezett változásokat. Természetesen ez a kísérlet is követi a nemzetközi szervezetek integratív

⁴⁹⁷ Roger 1997: 128.

⁴⁹⁸ Walter 2004: 469.

⁴⁹⁹ A 19. századi magyar nemzeti táj antropológiai értelmezését Albert Réka végezte el (Albert 1997, 2002), rá hivatkozik a kortárs magyar nemzettudat territorializációját eddig legrészletesebben elemző Zombory Máté is a táj kapcsán (Zombory 2011: 25-27). Gyáni Gábor a „tér nemzetiesítése” kapcsán ír arról, ahogy a „tájból nemzeti otthon” lesz a 19. században. A Pusztának és Tokajhegyaljának a magyar nemzeti szimbólumok közé való korai bekerülését bizonyítja a magyar Himnusz is, amikor „megrajzolja a haza megszentelt terének mikrokozmoszát. ... a búzatermő Alföld és a bortermelő Tokaj hivatott a tejjel-mézettel folyó Kánaán, az ígért földjeként megidézett haza képzetét érzékeltetni.” (Gyáni 2010: 251.) Takáts József szintén utal az Alföld nemzeti tájként való meghatározására krontoposzként. (Takáts 2005: 25.) Az osztrák nemzeti táj megjelenik az osztrák emlékezeti helyek összefoglalójában. (Breuss et al. 1995.)

logikáját, azaz akkor is csak kiegészíti, és nem felülírja a korábban megszabott kereteket, ha az örökség fogalmi fejlődésének változásai paradigmaváltással járnak együtt. Hiába válik ellentmondásossá a kulturális és természeti kategóriák megkülönböztetése mind a világörökségben megnyilvánuló egyetemes értékek, mind az egyre látványosabban terjedő fenntarthatóság szempontjából, az 1992-ben meghatározott kultúrtáj kategória nemhogy máig nem írja felül a kulturális/természeti megkülönböztetést, de még a harmadik („vegyes”) kategória kiváltására sem használják fel. Ahogy a 2. fejezetben már bemutattuk, egyfajta metakategóriát jelent, amelynek definíciójával több, mint két évtizede intenzíven foglalkoznak az UNESCO-hoz kapcsolódó szakemberek, de a meglévő világörökségi szempontrendszernek az érintett tudományágaknak, mindenekelőtt a földrajznak, a kultúrtájra vonatkozó diskurzusával való összeegyeztetésének kísérletein túl nem jutottak még továbbre.⁵⁰⁰ A világörökség integratív logikájából kifolyólag a kultúrtájjal nem új szempontok kerültek meghatározásra, hanem összeadódott, és így egyre bonyolultabbá, illetve belső ellentmondásokkal egyre terheltebbé vált annak szempontrendszere. Lényegében összekapcsolták a kulturális és a természeti kritériumokat (összesen immár tízet), kiegészítették az integritás és a hitelesség kettős, egymásnak nehezen megfeleltethető elvével,⁵⁰¹ majd a kultúrtájra háruló társadalmi/kulturális feladatok okán mindehhez hozzárendelték a védelem és a kezelés ismérveit. Ezzel valójában a világörökség kultúrtáj-fogalma bennmaradt abban az eredeti, statikus ⁵⁰² műemlék- és természetvédelmi szempontrendszerben, ami miatt a nemzetek feletti örökségesítés másik referencia-intézményének, az Európa Tanácsnak releváns dokumentuma, az Európai Táj Egyezmény elitistának minősítette azt. A két nemzetközi norma az értékek mentén ütközik meg, ami megközelítésünk alapján úgy értelmezhető, hogy eltérő szerepet tulajdonítanak a tájban élő vagy azt referenciaként

⁵⁰⁰ Az UNESCO 1993 óta évente tartanak legalább egy szakértői konferenciát rendez a témában (2001-ben épp Tokajban a borvidéki kultúrtájáról), melyek anyagát rendszeresen kiadják. Fowler, P.J. 2003, *Cultural Landscapes* 2003, Rössler 2008, Mitchell et al. 2011.

⁵⁰¹ Az integritás eredetileg a természeti, míg a hitelesség a kulturális helyszínek meghatározásánál szerepel. Ehhez a problémához a tanulmány végén visszatérünk.

⁵⁰² A műemlékvédelmi paradigma kijelöl egy pontot az időben, amelyet privilegizál az adott tárgy vagy táj védelme szempontjából, mivel ahhoz képest nem enged elmozdulást. Ennek kritikái az 1970-es évektől dinamikus, azaz a társadalmi gyakorlatok folytonosságán alapuló örökségvédelmet fogalmaznak meg.

felhasználó társadalmi szereplőknek. Jelen célunk ugyan nem a két megközelítés összevetése, de az európai kritika hozzájárul a világörökségi kultúrtáj-fogalom megértéséhez.⁵⁰³

Milyen értékek képviselését várja el az UNESCO a kultúrtájnál? Mindenekelőtt a kiemelkedő egyetemes értéket, a világörökség alapértékét, amely meghatározásában szinte alig módosult az 1972-es megfogalmazáshoz képest, miközben túlságosan nyugati jellege miatt számtalan kritikát kapott. Ezek hatására az eredeti kulturális örökség fogalom a kultúrtáj fogalmának bevezetését követően is tovább bővült a szellemi örökség, a kulturális sokszínűség majd a történeti városi táj fogalmaival. A világörökségi kultúrtájról szóló viták részben épp arról szólnak, hogy a mind komplexebb örökség-felfogás ellentmondásait – mindenekelőtt a tárgyi és a szellemi örökség védelme között feszülő ellentétet – hogyan lehetne azzal lefedni. A kultúrtáj másik szerepe a természet örökségesítésének fejlődésével magyarázható. Ez egyébként – Walter szerint – már a 19. században elindul azzal, hogy a tájvédelem kapcsán összekötik a haza és a természeti környezet védelmét, és ezzel a kettő kölcsönösen hordozza egymás emlékezetét.⁵⁰⁴ A természeti környezet védelme – bár jobbára felszabadul a korábbi ideológiai tartalomtól a második világháborút követően – még a 20. század második felében is előbb főleg esztétizáló, majd ökológiai-gazdasági szempontok szerint történik egészen addig, amíg a fenntarthatóság fogalmának megjelenésével újra a természet és a kultúra közötti szerves egységre kerül a hangsúly.

A kultúrtáj fogalmának tulajdonított egyetemes tartalom ugyanakkor megkérdőjeleződni látszik a tájra vonatkozó kiterjedt kortárs szakirodalom alapján, amely a tájat kifejezetten európai fogalomnak tekinti.⁵⁰⁵ Még Augustin Berque is, aki szempontrendszerrel állít össze annak eldöntésére, hogy mely kultúrákban jelenhet meg a táj fogalma, csak Kínában (4. századtól) és Európában (16. századtól) azonosítja azt be.⁵⁰⁶ Ezt a megállapítást támasztja alá

⁵⁰³ Fowler, P.J. 2003: 22-23., Priore 2001: 32.

⁵⁰⁴ Walter 2004: 468-469.

⁵⁰⁵ Bergé et. 2002. Különösen Coillot 2002. 106-109.

⁵⁰⁶ Berque, 1994. 16. Augustin Berque a következő négy szempontot jelöli ki annak megállapítására, hogy egy civilizáció jellemezhető-e a táj fogalom használatával: (1) egy vagy több „táj” értelmű kifejezés; (2) irodalom, amely leírja a tájat, illetve megénekli annak

az UNESCO tájvédelemről szóló kiadványa is, mely szerint ez a táj szisztematikus védelme ebben a két civilizációban kezdődött el: Kínában már a 8. században, míg Nyugat-Európában a 19. század derekán.⁵⁰⁷ A kultúrtáj fogalma eredetét tekintve még ekkora diverzitást sem mutat, mivel a 19./20. század fordulóján kialakult német-francia földrajzi fogalomról van szó, amely a két világháború között bekerül az angolszász földrajzi diskurzusba is, valamint a magyar, és más közép-európai földrajzban is megjelenik az ekkor virágzó tájföldrajznak köszönhetően,⁵⁰⁸ de mindvégig viszonylag marginális és „homályos fogalom”⁵⁰⁹ marad addig, amíg az 1990-es években nem kodifikálja a Világörökségi Hivatal részben épp egy akkortájt odakerült német geográfus hatására.⁵¹⁰ Ekkor határozzák meg a világörökségi kultúrtáj három típusát (tervezett, organikus, asszociatív), melyek közül a másodikhoz sorolják az azóta elfogadott kultúrtájak többségét. A kultúrtáj fogalmának alapvetően európai beágyazottságát bizonyítja, hogy annak ellenére, hogy a kategória bevezetésétől részben épp azt várták, hogy a világörökségi listán addig alulreprezentált, szerényebb épített örökség-állománnyal rendelkező déli államok használják majd azt ki sikeresebb önreprezentációjuk számára, húsz évet kell várni, hogy e metakategórián belül megszűnjön az európai helyszínek abszolút többsége. A kínai helyszínek megkésett, de mind jelentősebb jelenléte pedig arra is utal, hogy időbe telhetett az ottani tájfogalom adaptálása a világörökségi kultúrtájéhoz.⁵¹¹ (7.1. Ábra) A kultúrtájak számának, illetve regionális szóródásának növekedése pedig arra

szépségét. (3) a táj képi ábrázolásának hagyománya; (4) tájjal megfeleltetett kert. Ezek közül az első szempont a döntő, a többi abból következik.

⁵⁰⁷ Eszerint Kína első táját 748-ban védte le egy császári rendelet, Európa első természetvédelmi területe pedig Fontainebleau (1853). Mitchell et al. 2011. 18.

⁵⁰⁸ A magyar tájföldrajz politikai aspektusainak történetéhez lásd. Hajdú, 1996.

⁵⁰⁹ P.J. Fowler megfogalmazása szerint: [Cultural landscape] only came into accepted professional use in conservation circles in the 1990s and, though its use is now more widespread e.g. by politicians, it remains in general an uncommon term for an opaque concept. The World Heritage Committee has over the last decade been a pioneer in applying in a practical way such an intellectual concept within the template of its own global remit. In continuing to do so – and it is most important that it does, – it is also important that it keeps in touch with the academic milieu from which it has borrowed the concept, informing the academy of its experience while being alert to inevitable, research-led changes there in the idea of ‘cultural landscape’ itself. Fowler 2003. 18.

⁵¹⁰ Mechtild Rössler, német földrajztudós 1991 óta dolgozik az UNESCO Világörökség Központban, aminek jelenleg az igazgatója.

⁵¹¹ Az UNESCO 2007-es kiadványa még lakonikusan állapítja meg, hogy a kultúrtáj kategóriát továbbra is Európa uralja. UNESCO WHC 2007: 112-118.

enged következtetni, hogy nemcsak Kína, hanem egyre több nagy régió használja fel ezt a fogalmat egyetemes önreprezentációja céljából.⁵¹²

Az egyetemes érték mellett a kultúrtáj hivatott egyesíteni a világörökségben szintén a kezdetektől jelenlévő integritás és hitelesség kettős értékét. E kettős, szintén belső ellentmondással bíró elv együttes alkalmazása maguknak az elveknek az átfogalmazásához vezetett,⁵¹³ melynek eredményeként az eredetileg a természeti környezet megőrzéséhez alkalmazott integritás a társadalom és a természet interakciójának fenntartása irányába mozdult, míg a korábban a kulturális helyszínek megóvásának alapelveül szolgáló hitelesség a tárgyi és szellemi örökség együttes érvényesülésének mutatójává vált.⁵¹⁴ Nyilvánvalóan sem az egyetemesség átértékelődés a sokszínűség mentén, sem az integritás bővülése a társadalmi gyakorlatok irányába, sem a hitelesség demokratizálódása – vagy ha úgy tetszik popularizálódása – a szellemi örökség hatására nem problémamentes folyamat, hiszen külön-külön, és együttesen is alapjaiban kérdőjelezi meg a statikus örökségvédelem professzionalizációjának kereteit. Hangsúlyosabban jelenik meg a társadalmi szereplő, a helyszín pedig már nemcsak egyetemes értékének didaktikai célú bemutatására szolgál, hanem mind szabadabban felhasználható az alsóbb szintű (nemzeti, regionális, helyi)⁵¹⁵ identitásképzések eszközeként is.⁵¹⁶ Mivel a helyszínek felterjesztését a Részes Államok végzik, az adott állam gyakorlatától függ, hogy e szintek közül melyik érvényesül a leginkább.

⁵¹² Míg 1998-2014 között a világörökségi kultúrtájak száma megnyolcszorozódott (11-ről 88-ra), addig az összes helyszín száma csak 1,7-szeresére nőtt (581-ről 1007-re).

⁵¹³ Mitchell et al. 2011. III.

⁵¹⁴ A 2000-es évek szakértői viták során próbálták megfeleltetni a szellemi örökség által egyébként is relativizált hitelesség fogalmat a természetvédelemből eredő integritásfogalommal („progresszív hitelesség”, Rössler 2008: 49.), illetve a két elv közötti ellentmondásokat felülrni („the term authenticity is used as being synonymous with integrity”, Mitchell 2008: 25.), ám végül a kultúrtáj meghatározásánál és kezelésénél az integritás fogalma lett meghatározó. (Rössler 2008: 50.)

⁵¹⁵ “The nominations should be prepared in collaboration with and the full approval of local communities.” UNESCO 2013b: 42.

⁵¹⁶ A helyi lakosság kutatásba való bevonásának remek példája a Theo Speck-féle táj-életrajz (*landscape biography*) megközelítés, amit évek óta fejleszt egy észak-holland tartományban. Elerie - Speck 2010.

Az elemzés keretei

A világörökségi dokumentáció elemei az egyes helyszínekre vonatkozóan három csoportba oszthatók: (1) a felterjesztés dokumentumai, (2) a helyszínrre vonatkozó kezelési tervek, elképzelések; (3) az UNESCO-hoz intézett jelentések. A felterjesztési anyagokban kötelezően szerepel a helyszín történeti bemutatása, amely egyben a világörökségi elismertség indokolását is magában kell, hogy foglalja. Ezért a helyszín történetét úgy kell ismertetni, hogy abban megjelenjenek az UNESCO által képviselt, illetve a világörökségi helyszínnel szemben elvárt kiemelkedő egyetemes értékek. Ezen egyetemes értékek a kiválasztás kritériumaiban fogalmazódnak meg. A felterjesztő, azaz a Részes Állam már javaslatot tesz az adott helyszín elfogadását alátámasztó kritériumokra, ám azokat a helyszínt felmérő és bíráló ICOMOS vélemény, illetve az UNESCO más szervei értékelése alapján határozzák meg. A felterjesztett és a véglegesített kritériumok között a legtöbb esetben különbséget figyelhetünk meg, ami arra enged következtetni, hogy a helyszín kiválasztása után módosult a felterjesztő által felsorakoztatott szempontok jelentősége. A három magyar kultúrtáj esetében például a felterjesztő – teljes joggal – a lehetséges kritériumok mind szélesebb körét próbálta bevonni az indoklásba, majd végül a Hortobágy és Tokaj esetében kettő-kettő, a Fertőnél egy került kiválasztásra.

A felterjesztési dokumentumok benyújtása adott, az évek során változó formátumú formanyomtatvány kitöltésével történik. A felterjesztések az adott ország nyelvén készülnek, amit aztán angolra, franciára vagy mindkét nyelvre lefordítanak. A magyar dokumentációs tár szerencsémre épp a három kultúrtáj esetében tartalmazta az eredeti nyelvű felterjesztéseket, amelyeket kiegészítettem az angol, illetve a francia nyelvű hivatalos indoklással. A dokumentációhoz kezelés terv is járul, aminek a jelentősége szintén változik országok szerint.⁵¹⁷

⁵¹⁷ A hazai kezelési tervekkel kapcsolatban Tétényi Éva így fogalmaz: „amíg a kezelési terv Nyugat-Európában közösségi konszenzussal meghozott elvárások és vállalások kézikönyveként íródik, addig ez nálunk leginkább tudományos műhelyekben készített kívánságlista”. Tétényi 2009: 129.

A felterjesztések, illetve indoklások történeti szövegeit három narratív jellegzetesség alapján fogjuk összehasonlítani. Az első szempontot a kulturális örökség időfelfogására vonatkozó korábbi kutatásaim alapján jelöltem ki. Eszerint a kulturális örökség logikája alapvetően ahistorikus, azaz az időbeli változások helyett a folytonosságra teszi a hangsúlyt, és ez alapján köti össze a múltat a jelenrel, illetve készül fel a jövőre. Annak ellenére, hogy a történetírás több megközelítése is hajlik az időbeli kontinuitás megragadására (hosszú időtartam, mozdulatlan történelem, stb.), a modern történetírás tárgya alapvetően a változás marad, célja pedig annak értelmezése. Az első szempont ennek alapján a történeti bemutatásokban megfigyelhető kettős (folytonosság-alapú örökségi, illetve változás-alapú történeti) narratíva, melynek jelenléte azzal is összefügg, hogy ezeket a szövegeket nem feltétlenül történészek írták, hanem olyan örökségvédelmi szakemberek, akik a történelmet nem kritikai szempontból közelítették meg, hanem a felterjesztéshez kiválasztott narratíva illusztrációjaként használták. Ennek az elbeszélésnek a megformálásánál pedig figyelembe kellett venni, hogy (1) a bírálók nem, vagy alig ismerik Magyarország és Közép-Európa történetét; (2) a helyszín történeti leírásának meg kell felelnie a kiemelkedő egyetemes értékeknek; (3) az adott helyszín regionális, nemzetek feletti szerepét jobban ki kell domborítani annak nemzeti jelentőségénél. A második szempont a nemzeti történelem megjelenése a felterjesztésekben, ami nemcsak azt jelenti, hogy az adott kultúrtáj bemutatásánál mennyire jelenik meg annak nemzeti karaktere, hanem inkább a narratíva keretére kérdez rá, azaz arra, hogy a szövegekben szereplő történeti fogódzók (főleg az évszámok) mennyiben vonatkoznak az országos, illetve a helyi eseményekre. Ebből következik a harmadik szempont, ami az UNESCO indoklásában szereplő végleges bemutatás viszonya a felterjesztés jóval hosszabb szövegével. Itt a végleges narratíva érthetőségére, koherenciájára, illetve az elhagyott részek tartalmára kérdezzük rá.

A három magyarországi kultúrtáj történeti bemutatása

Már említettük, hogy a történeti bemutató alapján a magyar világörökségi helyszíneken belül külön csoportba sorolható a három kultúrtáj. A többi helyszín esetében a történeti leírás esetében egy kronológikus eseménysor semleges felsorolása az útikönyvekre jellemző stílusban, esetenként kiemelve azokat az elemeket, amelyek az egyetemes értékek szempontrendszerének megfelelő folytonosságokat vagy épp töréspontokat meg-, illetve kijelölik. A már említett narratív feszültség az örökségi folytonosság és a történeti változás között ugyanakkor minden kulturális helyszín szövegében megfigyelhető. Hollókőnél az egyetlen jelentős változást a jelenleg védett falu folyamatos ősenek tekinthető település 18. századi megalapítása jelenti, amely a számtalan tűzvész ellenére – szinte a szellemi örökség logikáját követve – megőrizte hagyományos és egységes épített kereteit. Pannonhalma esetében a folyamatos történeti csapásokkal szembeni ellenállás jelenti a narráció alapján a kontinuitás legfontosabb ismervét. Pannonhalma folyamatosan közvetít keresztény és európai értékeket Közép-Európa felé, valamint a középkor óta menedéket ad az üldözötteknek. Ez a kontinuitás kétszer – a török hódoltság korában, illetve II. József alatt – megtörik ugyan, de mindkét esetben újjászervezik az apátságot. Budapest két olyan korszak tanújaként jelenik meg, amelyeket a török hódoltság kora választ el egymástól. Mindkét korszakra a prosperitás és az idegen formák szerves adaptálása, valamint azoknak a Kárpát-medence felé való közvetítése jellemzi. Pécs esetében hasonló elbeszélést figyelhetünk meg: a világörökségre javasolt emlékeket létrehozó fejlett 3-4. század a város hanyatlásának és felvirágzásának ciklusaiban a virágzó korszakok sorát nyitja meg, melynek további elemei az egyetemet adó 14. század, a barokk korszak, majd a fontos kereskedelmi csomópontot létrehozó 18., illetve 19. század. Emellett a kulturális javak cseréje pedig a város minden korszakára egyaránt jellemző. Mivel ezekben az esetekben az alkalmazkodás és az értékközvetítés gyakorlata, valamint az állandó politikai változások hozzá is járulhatnak a folytonosság igazolásához. A folytonos és a szaggatott idő problémája, az örökségi és a történeti idő együttjátékából adódó feszültség jobban kidomborodik a három kultúrtáj esetében, ahol a természeti tényező jelenléte miatt a folytonosságnak még erősebben kell megjelennie,

emellett – változó intenzitással ugyan – de a nemzeti elbeszélés elemei is megjelennek.

Az első magyar világörökségi kultúrtáj, a Hortobágy (1999) felterjesztési dokumentációjának történeti leírása szintén egyszerre próbál megfelelni a védelmet igazoló folytonosság, és a történelmi bemutatástól elvárható változásokon alapuló elbeszélés elvárásának. Nem meglepő, hogy a kétfajta elbeszélés elemei itt is többször ellentmondásba keverednek egymással. A folytonosságot a nomád pásztorkodó gazdálkodás, az ezt predesztináló természeti környezet, illetve az ehhez kapcsolódó életmód hivatott kifejezni. Ennek az életmódnak a képviselői a „keletről érkező lovasnépek” (kurgán-építők, szarmaták, jazigok, avarok, magyarok, kunok), valamint a Hortobágy késő középkori elnéptelenedésével kezdődő, majd a török hódoltságot jellemző nagy állattartó gazdaság, amely a 19. században adja át a helyét a földművelésnek, hogy az az egyéb civilizatórikus behatásokkal (Tisza-szabályozás, vasútépítés) együtt ahhoz a szikesedéshez vezessen, ami a 20. századra lehetővé teszi a pusztai viszonyok visszaállítását immár védett keretekben, illetve a hajdani mocsarakat halastavakkal pótolva. Ebben a folyamatban kivételt képeznek azok a korszakok, amelyeket a Hortobágy betelepülése jellemez: a kora Árpád-kor és a hosszú 19. század. A folytonosság igazolásának szükségessége olyan önellentmondásos megfogalmazásokhoz vezet, mint például, amikor a középkori politikatörténeti leírás átvált gazdaságtörténetire, és a kunok betelepítése kapcsán megállapításra kerül, hogy ők „is ezt a foglalkozást űzték és a terület soha nem is volt igazán másra alkalmas, mint állattartó életmódra.”⁵¹⁸ A folytonosság narratívában megbújó történeti leírás megragadására az évszámok, illetve hangsúlyos események alapján teszünk kísérletet. A hortobágyi kultúrtáj négy ezer éves történetében egy töréspontot jelöl ki a narrátor, a magyarok honfoglalását. Az ezt megelőző korszakot „az egymást váltó népek állandó mozgása jellemzi”, míg „az épített környezet mai karaktere ... a letelepedést követő évezred során alakult mai formájára.”⁵¹⁹ A Hortobágy története a magyar történelem korszakolása alapján kerül bemutatásra, de a megnevezett tucatnyi évszám szinte kivétel nélkül a helyszín történetére vonatkozik. A világörökségi

⁵¹⁸ Hortobágy 1998: 20.

⁵¹⁹ Hortobágy 1998: 19.

indoklásban szereplő, jelentősen lerövidített történeti ismertetés úgy veszi át a felterjesztés narratíváját, hogy jóval nagyobb szerep jut a pásztorgazdálkodás folytonosságának, és az abban jelentkező két fő törést (11-13. század és 19. század) beleilleszti (a kora Árpád-kor „sűrű településhálózata” a pásztorgazdálkodásra épült⁵²⁰), illetve később korrigált tévútként tünteti fel. Az erősen leegyszerűsített történeti elbeszéléssel mindenestre jobban kidomborodik a Pusztá folytonossága. A történeti narratíva visszaszorulását az is mutatja, hogy az említett évszámok száma a felére csökken, igaz ezen belül megnő az egyetemes jelentőségű évszámok aránya. Meglepő fordulat, hogy megjelenik az 1711-es évszám, amivel a török Magyarországáról való kiűzését jelöli a szerző.

A Fertő/Neusiedlersee kultúrtáj (2001) felterjesztésének történeti bemutatásában nehéz megtalálni a folytonosságot, és ennek megfelelően a táj karaktere sem bontakozik ki explicit módon. A hortobágyi felterjesztéshez hasonlóan ebben az esetben is a magyar honfoglalás osztja ketté a táj nyolc ezer éves történetét. A 10. század előtti egymás váltó korszakok (a kőkortól a frankokig) közös jellemzőjeként a térség közvetítő szerepe és nyitott, befogadó jellege jelenik meg, ami a honfoglalással kezdődő második időszaknál csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a trianoni határ, majd a vasfüggöny a táj egységes jellegében bekövetkezett legdurvább változásként kerül bemutatásra, az 1989-es határnyitás pedig úgy, mint az eredeti állapot visszaállítása. Fontos megjegyezni, hogy a Hortobágyhoz és a Tokaj-Hegyaljához képest a Fertő esetében jelentős különbség, hogy nem csak magyar, hanem közös magyar-osztrák helyszínként terjesztik fel, ami megmagyarázza, hogy e kultúrtájnál miért a nyitottságot és a közvetítő szerepet kell kidomborítani. Emellett a Fertő nem játszik számottevő szerepet egyik nemzetépítés szempontjából sem, így a nyitott, kultúraközvetítő, nemzetépítés szempontjából semleges szerep nem ütközik a korábbi, nemzeti narratívával. Ennek megfelelően a magyar államalapítás is azért jelenik meg sorsfordító eseményként, mert évszázadokra közigazgatási keretet ad a Fertő-tó környékének, és ez a védett egység vesz el a 20. század során. A folytonosság narratíva implicit volta nagyobb teret ad a történeti elbeszélésnek, ami itt részletesebben jelenik meg, mint a Hortobágy esetében (tizenkét évszám helyett itt húsz szerepel), és az országos történelem folyamányaként jelenik meg, hiszen az

⁵²⁰ Hortobágy 1998: 6.

évszámoknak csak a negyede helyi jelentőségű, a többi nemzeti vagy nemzetközi jelentőségű eseményre vonatkozik. A helytörténeti évszámok pedig mind a helyi városok, mindenekelőtt Ruszt történetével kapcsolatosak. A helyi identitás egyetlen – valószínűleg az osztrák felterjesztők által megfogalmazott – kitételben nevesül, mely szerint a „burgenlandi kultúra” a 18. században élte „páratlanul dicső korszakát.”⁵²¹ Az indoklás itt is átveszi a honfoglalás korszakos jelentőségét, és eszerint osztja két részre a Fertő-táj történetét, valamint a magyar, illetve a 20. század esetében a magyar-osztrák események alapján írja meg azt. Az egyetlen helytörténeti évszám az 1277-es, amittől kezdve az itteni „városok és falvak felvirágoztak annak köszönhetően, hogy számos pénzügyi tehertől szabadultak meg.”⁵²² A települések közül Sopron, mint megyeszékhely és Ruszt, mint kora újkori megerősített város, valamint fontos borkereskedelmi központ szerepel, de a 18. századi „dicső korszak” már nem kerül említésre. Az erősen szakadozott helytörténeti narratíva miatt a történeti indoklás nehezen érthető, inkohérens egészét eredményez.

A Tokaj-Hegyalja kultúrtáj (2002) esetében a folytonosságot a bortermelés és a védettség testesíti meg. Itt a honfoglalás már nem egy hosszú korszakban bekövetkezett sorsdöntő változás, hanem magának a történetnek a kezdete, amit a tanulmány címben idézett hun előtörténet előlegez meg. A honfoglalást követően ugyanis a magyarok „hamar benépesítették Tokaj-Hegyalját, és még annál is korábban a mocsarak, folyóágak védelmében meghúzódó Bodrogtózt, ahol a lakosság viszonylagos védettségben élhette át az eltelt 1100 évet.”⁵²³ A bortermelés és a borkereskedelem, valamint a védettség biztosítja, hogy számtalan népcsoport telepedjen meg tájban: a bortermelést a kabaroktól eredeztetik, akiket követnek a német, vallon és esetleg itáliai betelepülők a középkorban, majd az újkorra vonatkozóan még tíz etnikum érkezik, melyek közül néhányan kereskedni, mások dolgozni, letelepedni jöttek. A táj – a Fertő-vidékhez hasonlóan – a 18. században éli az aranykorát, amit „mi sem bizonyít jobban mint az, hogy 1780-ban Hegyalja már az ország legsűrűbben lakott vidéke volt. A négyzetkilométerenkénti 52 fős népsűrűség majdnem duplája volt az országos átlagnak, de meghaladta a korabeli Franciaországot vagy a fejlettebb

⁵²¹ Fertő 2000: 36.

⁵²² UNESCO 2000: 1.

⁵²³ Tokaj-Hegyalja 2000:17.

német államokét is.”⁵²⁴ Nehéz megmondani, hogy miért épp az 1780-as dátumot választotta a szerző, illetve, hogy honnan szerezte az adatait a józsefi népszámlálás előtti Tokajra, illetve a nyugat-európai területekre vonatkozóan, valamint azt is, hogy mennyiben van értelme egy tájat összevetni egész országokkal. A szerző szerint a 19. századtól kezdve mindenesetre folyamatos hanyatlás veszi kezdetét, amit leginkább a tájat 1885-ben elérő filoxérával mélyül el, később pedig „a második világháború megsemmisítette a zsidóságot, a kommunizmus pedig az arisztokráciát és a vékonyka polgárosodó középparaszti réteget.”⁵²⁵ Az eredeti állapot a rendszerváltással tért vissza, ugyanis „az 1990. évi politikai változások a magyar társadalmat az alapokig megmozgatták. Elemi erővel törtek a felszínre az évtizedekig szunnyadó erők. Újra lehetőséget kaptak a legjobbak, hogy a legjobbat készítsék el, Hegyalján is. És a Tokaji valóban újjászületett.”⁵²⁶ A bortermelés és a területi védettség rendezőelvként való kiválasztása azt eredményezte, hogy a helyi társadalom történetének elbeszélése mentén rajzolódik ki a kultúrtáj folytonossága, amire visszatérő fodrozódásként rakódnak rá a lázadások (a 13. századi bárók, Jiskra huszitái és a kuruc mozgalmak). Ennek köszönhetően újra csak kevés (nyolc) évszám jelenik meg a felterjesztésben, és ezek közül három vonatkozik a helyi bortermelésre, míg a többi a nagypolitika eseményeit jelzi. A világörökségi indoklás rövidített szövegének ugyanakkor nem sikerült visszaadnia ezt a népesség-központú narratívát. Itt már bekerül Attila elé a neolitikum, mint a táj benépesülésének kezdőpontja, de csak egy rövid mondat erejéig, hogy átvezessen a honfoglaláshoz. Az írott történelemre vonatkozó leírás pedig történeti hibáktól és következetlen megfogalmazásoktól terhes: a felvidéki huszita harcokat a 16. századra teszi, a 18. századra vonatkozóan az „Osztrák-Magyar Birodalomról” beszél, valamint Szlovákiából és Ruténiából érkező betelepülőkről. Ugyanennek a századnak a végétől váltják fel a „makedón görögöket” a „lengyel zsidók” a tokaji kereskedelmében. Összegezve, a történeti leírás – néhány anekdota kivételével – itt sem segíti annak megértését, hogy a kultúrtáj mennyiben testesít meg kiemelkedő egyetemes értéket.

⁵²⁴ Tokaj-Hegyalja 2000:19.

⁵²⁵ Tokaj-Hegyalja 2000:19.

⁵²⁶ Tokaj-Hegyalja 2000: 20.

A három táj tehát három különböző narratíván keresztül bontakozik ki. A Hortobágy esetében a természeti keret (a Puszta), és az ehhez szervesen kapcsolódó pásztorgazdaság jelenti a védendő kontinuitást. Ehhez hasonlít Tokaj-Hegyalja annyiban, hogy szintén egy gazdálkodási forma, a bortermelés jelenti a folytonosságot, de itt nagyobb szerep jut a táj befogadó és védelmet nyújtó szerepének. A Fertő karaktere pedig épp nyitottságán és a kultúrák közötti közvetítésben betöltött jelentőségén keresztül kerül meghatározásra. Ez a három narratíva tökéletesen megfelel azoknak a világörökségi kritériumoknak, amelyekkel végül a három helyszín elfogadását indokolták. Mindhárom kultúrtáj megfelelt az V. ismérvnek, azaz olyan „az ember és a környezete közötti interakció kiemelkedő példájá(nak tekinthető), amely a visszafordíthatatlan változás hatására sérülékennyé vált.”⁵²⁷ Emellett a Hortobágy „pásztortársadalom által kialakított kultúrtája” révén a IV. („az emberiség történetében fontos korszak kiemelkedő példája”), Tokaj-Hegyalja pedig „borvidékként, beleértve a szőlőket és a településeket, a hagyományos földművelést is”⁵²⁸ a III. („élő, vagy letűnt kulturális hagyomány kivételes tanúja”) kritériumnak felel meg. A történeti indoklások tehát híven követték a kiválasztott ismérveknek megfelelő szempontokat. Ehhez képest nyilvánvalóan kisebb jelentőséggel jelenik meg a változások története, amely mindhárom esetben a honfoglalással kezdődő nemzeti metanarratíva alapján áll össze. Fontosabb különbség csak az előtörténet ismertetésének részletességében figyelhető meg: a Fertő esetében igen részletesen, a Hortobágnál kevésbé, Tokaj-Hegyalja esetében pedig szinte egyáltalán nem említik a korábbi változásokat. A felterjesztések célzott, ám a kettős elvárásnak nehezen megfelelni tudó történeti narratívái a hivatalos indoklásban jórészt inkoherens, időnként megmosolyogtató leírásokká válnak.

Összehasonlítás közép-európai kultúrtájakkal

A kultúrtájak világörökségi felterjesztése kapcsán abból a feltevésből indultunk ki, hogy ezek – amennyiben korábban nemzeti tájként lettek megfogalmazva –

⁵²⁷ A kritériumok meghatározása: UNESCO 2013b: 20-21.

⁵²⁸ Tokaj-Hegyalja 2000: 9. KÖH-VDT.

úgy kerülnek átdolgozásra, hogy az eredetileg az adott nemzethez kapcsolódó jellegzetességeket megfeleltessék a kiemelkedő egyetemes értékeknek. A három magyarországi kultúrtáj történeti igazolásául szolgáló szövegek nemcsak ezt a tételt támasztották alá, de azt is megmutatták, hogy magának a nemzeti történeti narratívának az egyetemesítése is megtörténik. Mindeközben a nemzeti narratíva továbbra is a helyi szint történeti bemutatásának keretét jelenti, ami még az Ausztriával közös Fertő esetében is igaznak bizonyult. Érdekes egy rövid elemzés erejéig megvizsgálni más közép-európai országok világörökségi kultúrtárait, hogy eldönthessük mennyiben általánosíthatóak a magyar helyszínek vizsgálata alapján levont következtetések. Az összehasonlító elemzésbe Ausztria mellett a visegrádi országok másik három tagját vontam be részben azért, mert ezekkel már korábban, más szempontból összevetettem a magyar világörökségeket,⁵²⁹ másrészt, mert a felterjesztésekben is leginkább egymás helyszíneire hivatkoznak ezek az országok.

Az öt ország 2015-ben negyvennyolc világörökségi helyszínnel rendelkezett, emellett hatvan várományosi helyszínt⁵³⁰ neveztek meg, azaz összesen száznyolc helyszínt tekintettek világörökségi védelemre méltónak. Az elfogadott helyszínek közül nyolc a kultúrtáj (két közös /a Fertő mellett egy lengyel-német/, valamint két osztrák, a már ismertetett két magyar, egy cseh és egy lengyel). A várományosok között nem egyértelmű, hogy melyek tekinthetők kultúrtájnak, mivel a felterjesztés a hagyományos (kulturális-természeti-vegyes) kategóriák alapján történik, de a szövegek alapján sejthető, hogy mely helyszíneket határozza meg a Részes Állam kultúrtájként. Tizenegy várományos helyszín tekinthető kultúrtájnak: három-három magyar, osztrák, és szlovák, valamint két cseh. Mivel Szlovákia nem rendelkezik világörökségi kultúrtájjal, az egyes országokra vonatkozó következtetésünket az elfogadott és a várományos helyszínek együttes elemzése alapján fogjuk levonni.

Ahogy azt az 5. fejezetben láttuk, az öt ország eltérő időpontban ratifikálta a Világörökségi Egyezményt, így a világörökségi helyszínek is más ütemben kerültek elfogadásra: Lengyelország – a világelső között – már az 1970-es

⁵²⁹ Sonkoly, 2011.

⁵³⁰ A várományosi helyszín a Részes Állam által felterjesztette, de a Világörökségi Bizottság által (még) el nem fogadott helyszínt jelenti. Ezek rövid leírással szerepelnek az UNESCO honlapján az adott államnál.

évektől, Magyarország az 1980-as évek végétől, míg a másik három állam csak az 1990-es évek közepétől rendelkezik világörökségi helyszínekkel. A kezdeti különbségek ugyanakkor az ezredfordulóra kiegyenlítődnek, az összes helyszín felét 1995-2001 között veszik fel a listára, és a 2000-es évek közepétől – más nyugati országokhoz hasonlóan – Közép-Európa is nagyon kevés új helyszínhez jut, az elmúlt tíz évben az összes helyszín alig 10%-a került elfogadásra. Ausztria 2001,⁵³¹ Magyarország 2002, Csehország 2003, Szlovákia 2008 óta nem tudott új önálló helyszínt elismertetni. A Világörökség Bizottságában eddig két közép-európai államot választottak be: Lengyelországot kétszer (1976-78, 2013-17), Magyarországot pedig egyszer (1997-2003). Mindezt azért fontos megemlíteni, mert az adott helyszín felterjesztésének, illetve elfogadásának időpontja összefügg a Részes Állam, sőt a nagyrégió UNESCO-n belüli helyzetével is. Emellett a helyszín kiválasztásában természetesen meghatározóak az adott országra épp jellemző politikai, társadalmi és kulturális viszonyok. A világörökségi helyszínek alapján tehát leginkább a közép-európai országoknak arra a bő évtizednyi időszakát jellemző önreprezentációjára következtethetünk, ami a rendszerváltások és az EU-csatlakozás között eltelt. Az egyes országok eltérő stratégiát folytatnak a várományosok megnevezésével kapcsolatban. Ausztria és Magyarország három-három alkalommal (1995, 2002-2003, 2014-2016, illetve 1993, 2000, 2007-2009) nevez új helyszíneket, Lengyelország néha néha egyet, míg Csehország és Szlovákia szinte egyetlen év alatt (2001-ben, illetve 2002-ben) nevez meg igen nagyszámú (tizenegy-tizenegy) várományos helyszínt. Érdekes lehet megvizsgálni, hogy ez a két dömping milyen kapcsolatban áll azzal, hogy Magyarország épp ebben az időszakban tagja a Világörökség Bizottságnak.

Ausztria két önálló világörökségi kultúrtájjal (1997, 2000), valamint három várományos kultúrtájjal rendelkezik (1994, 2002, 2016). Csehország egy elismert (1996) és két felterjesztett (2001, 2009). Lengyelország egy önálló (1999) és egy Németországgal közös (2004) kultúrtájjal rendelkezik, míg Szlovákiának egyetlen világörökségi kultúrtája sincs, de 2002-ben hármat is felterjesztett. François Walter klasszifikációja alapján az öt ország esetében

⁵³¹ 2011-ben az Alpok hat országát – főleg Svájcot – érintő közös régészeti emlékhellyel gazdagodott az osztrák helyszínek száma.

kettőnél (Ausztria és Magyarország) figyelhetünk meg nemzeti tájat, míg a másik háromnál ennek kijelölésére nem kerül sor a második világháborút megelőzően. Az osztrák helyszínek kiválasztása –a Fertő kivételével– igazolni látszik az Alpok, mint megkülönböztető nemzeti táj továbbélését a világörökségi önreprezentációban: az első helyszín (Hallstatt-Dachstein/Salzkammergut kultúrtáj), valamint mindhárom várományos (Bregenzwald, Innsbruck-Nordkette/Karwendel kultúrtáj, Grosslockner magas alpesi út) az alpesi gazdálkodás és életmód megjelenítője. Emellett másik területi elvként az osztrák tartományok egyenlő világörökségi reprezentációjának a szándéka is megjelenik a helyszínek kiválasztásában, ami indokolja a burgenlandi Fertő-táj felterjesztését. A két önálló osztrák kultúrtáj történeti leírása alapvetően különbözik a részletesen ismertetett magyar helyszínekétől. Míg a magyar helyszínek esetében a nemzeti metanarratíva figyelhető meg rendezőelvként, az osztrák kultúrtájak leírása egyrészt helytörténeti logikát mutat – az említett évszámok kivétel nélkül helyi jelentőségű eseményekre vonatkoznak –, másrészt a 19. századtól kezdve megjelenik a helyszínek művészeti, tudományos és turisztikai felhasználásának kritikai bemutatása, azaz a nemzeti táj egyfajta demisztifikálása, amire a magyar tájak esetén nem találunk példát.

A nemzeti táj és a világörökségi kultúrtáj megfelelését ugyanakkor alátámasztani látszik, hogy mind az öt magyar és osztrák helyszín a kultúrtájak organikus kategóriájába sorolódik, tehát abba, ami leginkább kapcsolódik a nyugati tudományosságban a 19.-20. század fordulóján megfogalmazott tájfogalom-körhöz. Ez minden esetben a társadalom és a természet együttélésének alapkategóriájaként jelenik meg, ám nemzeti diskurzusoktól függ, hogy mint illet, mennyiben ruházzák fel a nemzetre/hazára vonatkozó reprezentatív tartalommal. A nemzeti táj továbbélése tehát igazolódni látszik mind a magyar, mind az osztrák kultúrtájak reprezentációjában azzal a különbséggel, hogy az osztrák példánál a nemzet territorializációja kiegészül a tartományok egyenlő területi képviseletének elvével. Ebből a szempontból nem meglepő, hogy a nemzetépítés klasszikus korszakában kidolgozott nemzeti tájjal nem rendelkező cseh és lengyel világörökségi tájak nem az organikus, hanem a tervezett (Lednice-Valticei kultúrtáj /1996/, Muskau/Muzakowski park /2004/), illetve az asszociatív (Kalwaria Zebrzydowska: a manierista építészeti

és parkosított tájkomplexum és a Zarándokpark /1999/) kategóriába tartoznak. Mindkét tervezett táj német-nyelvű arisztokraták (a Lichtenstein család, illetve von Puckler Muskau herceg) területrendezési és esztétizáló vállalkozásai, amelyek egyfajta kulturális transzfer szándékával jöttek létre (itáliai, illetve angol parkrendezési elvek meghonosítása, illetve „nem-egzotikus” modern modell-park kialakítása), így nemzetépítési célból való felhasználásuk sem a 19. században, sem a jelenkorban nem következett be. Közép-Európa egyetlen asszociatív,⁵³² tehát az ottélők spirituális gyakorlatait, szellemi örökségét szimbolizáló kultúrtája, a lengyel Kalwaria Zebrzydowska a lengyel nemzet territorializációjának speciális vonásaira hívja fel a figyelmet (Kis-Lengyelország bölcső szerepe, a 19. századi nemzet-állam hiánya, a katolicizmus és a katolikus zarándokhelyek jelentősége), amelyeket ebben a tanulmányban nincs módunk kifejteni.

Említettük, hogy Szlovákia nem rendelkezik világörökségi kultúrtájjal, de 2002-ben – abban az évben, amikor Tokaj-Hegyalja világörökséggé válik, amikor Magyarország még egy évig a Világörökség Bizottság tagja, illetve egy évvel a tizenegy cseh felterjesztés után – felterjeszt tizenegy helyszínt, köztük három kultúrtáját, amelyek az eddigiektől eltérő nemzetépítési stratégiára utalnak. Míg a magyar és a cseh várományos tájak konkrét helyszínek, amelyek a nemzetépítési (Tihanyi-félsziget /1993/, visegrádi királyi székhely /2000/) vagy gazdaságtörténeti szempontból jelentősek (Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok /2000/, a Trebon-medence halastavai /2001/, Kladruby nad Labem ménese és kultúrtája /2007/), addig Szlovákia lényegében területének jelentős részét próbálja meg kultúrtájként meghatározva világörökségi helyszíneként felterjeszteni. Az „Eredeti mező – Szlovákia legelőhelyei”⁵³³ felterjesztés három védendő helyszín-csoportot (szőlőtermelő, legeltető, régi bányaművelést képviselő) állapít meg, amelyek nem kevesebb, mint négy területet, negyven régiót és százhuszonnyolc helyszínt foglalnak magukban az ország egész területéről. A felterjesztésből nem derül ki, hogy a szőlő- és bányaművelés

⁵³² Az asszociatív kultúrtáj kategória elkülönítését eredetileg az őslakosság térfelfogását és kulturális gyakorlatait elismerni szándékozó óceániai fehér államok szorgalmazták, ezért is tartja ezt a kategóriát az Ázsia-Óceánia nagyrégió jellegzetes képviselőjének Fowler a 2000-es évek elején. Fowler 2003: 79.

⁵³³ UNESCO 2002d.

menyiben tartozik a legeltetéshez, illetve, hogy azon túl, hogy minden felsorolt helyszín Szlovákiában található, mi jelenti a felterjesztett kultúrtáj koherenciáját. A „Dunai régió természeti és kulturális táj”⁵³⁴ felterjesztés annak ellenére sem címében sem leírásában nem próbálja meg egységként értelmezni a javasolt kultúrtájat, hogy az a metakategória 2002-re már egy évtizede az UNESCO bevett fogalma. A kultúrtájaknál megszokott narratíva hiányában a felterjesztés az ártéri erdők leírását, a jórészt szláv régészeti lelőhelyek felsorolását és Pozsony történetének egyes momentumait tartalmazza, úgy hogy az előző helyszínhez hasonlóan itt sem derül ki, hogy milyen elv szervezi e három részt egységbe. A harmadik felterjesztés a „Tokaji borvidék”-é,⁵³⁵ amely időben egybeesik a hasonló nevű magyar kultúrtáj világörökségi elismerésével. Ez a javaslat – a kulturális örökség konszenzusos jellegével⁵³⁶ szembe menve – egy vitatott emlékezeti hely, vagy inkább *haut-lieu*, konfliktusos megjelenítését jelenti, mivel a helyszínt nem a már elfogadott magyar kultúrtáj bővítéseként terjesztik fel – amit egyébként a Világörökség Bizottság később javasolt –, hanem önálló kultúrtájként. Ez a felterjesztés valószínűleg inkább birtokbavételi gesztust jelent, hiszen itt nem említik a magyar rész világörökségi elismerését, holott az „Eredeti mező – Szlovákia legelőhelyei” felterjesztésben, amelyben szintén szerepel a tokaji borvidék, utalnak a terület határon túlnyúló kapcsolatára Magyarországgal.⁵³⁷

Következtetések

A fejezet elején feltett három kérdést sikerült megválaszolni az elemzés során: (1) a világörökségi helyszínek jól használható indikátorai a kortárs történelmi változásoknak; (2) a helyszínek dokumentációja annak ellenére sokat elárul az adott államhoz kapcsolható nemzetépítési stratégiákról, hogy a szövegek

⁵³⁴ UNESCO 2002e.

⁵³⁵ UNESCO 2002f.

⁵³⁶ Michel Melot meggyőzően mutatja be, hogyan alakul ki a világvallások logikáját követő, ezért a földi konfliktusok felett álló diskurzus a világörökségi leltár kialakítása során. Melot 2012: 200-286.

⁵³⁷ Szlovákiának ezen kettős, a jórészt a Tátrán, illetve a Duna-vidéken alapuló nemzeti tájként való megfogalmazása a világörökségi felterjesztésekben könnyen megfeleltethető a szlovák nemzeti területnek a 19. századtól kezdve jelen lévő, az önálló államiséget megelőző korszakának definíciójával. Kiss Gy. 2005: 186-196.

megpróbálnak megfelelni a kiemelkedő egyetemes érték elvének megfelelő semleges elbeszélési módnak; (3) a kortárs kultúrtáj fogalom alkalmazása jelentősen változik annak függvényében, hogy az adott terület milyen szerepet kapott az érintett nemzet(ek) klasszikus nemzeti territorializációja során. Ahogy a nacionalizmus-elméletek és a nemzetépítési folyamatok elemzése is összehasonlító módszerre épülnek, úgy a kortárs kultúrtájak nemzetspecifikus jellemzői is könnyebben megragadhatóak akkor, ha több, lehetőleg egymással szoros történeti kapcsolatban álló állam világörökségi helyszíneit vetjük össze. Öt közép-európai ország világörökségi kultúrtájainak elemzése során megfigyelhettük azokat a hasonlóságokat és időnként igen jelentős különbségeket, amelyek ezen országok önreprezentációját jellemezték az ezredfordulón. Az önálló magyar világörökségi kultúrtájak megfelelnek a 19. századi magyar nemzetépítés emblemikus helyszíneinek, és ebben a tekintetben megfeleltethetők az osztrák helyszínekkel, amelyek szintén szorosan kapcsolódnak a modern osztrák nemzettudat kialakításában felhasznált Alpokhoz. A történeti indoklásban ugyanakkor fontos különbséget jelent, hogy amíg az osztrák narratívát a helyi szempontból meghatározó események vezetik, addig a magyar helyszínek döntően a nemzeti metanarratíva mentén kerülnek megfogalmazásra. A helyszínek új- és jelenkori történeti leírásánál szintén jelentős eltérést figyelhettünk meg: az osztrák példánál megjelennek a turizmushoz, az örökségvédelemhez és az emblematisálódáshoz kapcsolódó események, azaz a romantikus nemzeti táj kritikai értelmezése, míg a magyar leírások nemhogy ehhez hasonlóan demisztifikálnák a tájakat, hanem idővel egyre történelmietlenebb elemeket alkalmaznak, ami az utolsó, Tokaj-hegyaljai indoklásnál a legkézzelfoghatóbb. Az ezredforduló körüli évek egyébként különösen pezsgőnek tekinthetők nemcsak a magyar, hanem a cseh és a szlovák világörökségi önreprezentáció szempontjából is. Láttuk, hogy mindkét állam igen nagyszámú helyszínt terjesztett fel a Világörökségi Bizottsághoz 2001-ben, illetve 2002-ben. A Szlovákia által felterjesztett három kultúrtájnak tekinthető helyszín leírásában megragadható ahogy – a világörökségesítés szempontjából sikertelenül – összecsúszik kétféle nemzeti territorializáció. Itt ugyanis egyszerre van jelen a karakteresen reprezentatív nemzeti tájnak („eredeti mező, legelő”) a kijelölése, illetve annak a hazára, a

nemzeti terület egészére vonatkozó nemzeti metaforaként való megfogalmazására, valamint ennek a területnek az örökségesítése, azaz ahistorikus és konszenzusos megfogalmazása. A rövid szövegek alapján az első szándék recepcióját nem ítéltük meg, a helyszínek sikertelen felterjesztése, illetve a következetlen kultúrtáj-fogalom használat ugyanakkor jól mutatja a második szándék kudarcát a vizsgált korszakban.

Az örökségi kultúrtáj mindamelllett nemcsak a kiválasztott területi egység ahistorikus, kontinuitáson alapuló megfogalmazását teszi lehetővé, hanem az ilyen meghatározásnak az identitás-konstrukciók összes szintjén való elfogadtatást is. Említettük, hogy a világörökségi válogatás a kiemelkedő egyetemes érték kritériumai mellett az integritás és a hitelesség együttes jelenlétét várja el a helyszín bemutatásától. A kultúrtáj esetében különösen hangsúlyos e két szempont együttese, mivel a természeti aspektust az integritáson keresztül, a kulturálisat pedig a hitelességgel mérik. Eredetileg az integritás a természeti helyszínek ismérve volt, és ennek megfelelően természetvédelmi fogalmak mentén került meghatározásra. A hitelesség pedig a kulturális helyszínek indikátoraként műemlékvédelmi diskurzusból származik. A világörökség eredeti („tárgyi”) megfogalmazását érő számtalan kritika alapvetően ez utóbbi elvet kezdte ki, és vezetett el a szellemi örökség a műemlékvédelemhez képest szinte ellentétes hitelesség-fogalomhoz. A világörökségi kultúrtáj-értelmezések az integratív logikának megfelelően megjelenítik a szellemi örökséget a kultúrtáj meghatározásánál, de alapvetően az integritást, azaz a természetvédelmi megközelítést tekintik elsődlegesnek. Az igen lassan változó természeti idő egyébként is jobban megfelel a kontinuitáson alapuló örökségi időnek, és ahistorikus jellegénél fogva – megfelelően alkalmazva – a kulturális változások, azaz a történelem mitizáló elbeszélésére is felhasználható. A szlovák felterjesztések épp ezt a lehetőséget nem aknázták ki amiatt, hogy mind az „eredeti mező”, mind a „Duna régió” leírásában elmulasztották a természeti és a kulturális aspektusoknak a kultúrtájhoz illő szinergikus bemutatását, illetve túl nagy teret engedtek a belső történeti narratívának. A magyar világörökség felterjesztői ezzel szemben már a

kezetektől nyitottak a kultúrtáj-féle megközelítéshez,⁵³⁸ így nemcsak a természet és az ember együttélését fogalmazzák meg az elvárt módon, de az ehhez képest jóval kisebb jelentőségű történeti változást is elfogadhatóan mutatják be a nemzetközi grémium számára. Az örökség lassú, kontinuos, integratív idejéhez képest mind a töréseken alapuló történeti idő, mind az ehhez kapcsolódó történeti hitelesség elhanyagolhatóvá válik, illetve helyettesíthető mitikus, kritikátlan történeti narratívával. Így a kulturális örökség intézményesítheti a történelmietlen múltinterpretációkat. Mivel a kulturális örökség meghatározásában történészek általában nem, vagy csak kisebb mértékben vesznek részt, az általuk képviselt múlt-narratíva az örökség időfelfogásához képest alárendelt helyzetben jelenik meg. Az elemzés egyik szempontja tehát a múltra vonatkozó folytonosság-, illetve változás-narratívák összehasonlító elemzése volt. Ez utóbbihoz a felhasznált évszámok és események remek mutatónak bizonyultak. A keretei nem tették lehetővé, de fontos lenne a – dokumentumokban jobbára névtelen – felterjesztők azonosítása, illetve a felterjesztés időpontjára jellemző politikai viszonyok figyelembe vétele, hiszen a világörökség legalább annyira szól a hazai, mint a nemzetközi közönségnek.

A közép-európai helyszínek elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy a nemzeti tájat a globalizáció és a tömegturizmus terjedése ellenére sem váltotta fel egy semleges, egyszerre mindenütt jelenlévő posztmodern nem-hely.⁵³⁹ A nemzeti tér Közép-Európában továbbra is identitás-konstrukciók helyszíne és tárgya, amelyek eszköztára jelentősen bővült a kulturális örökség prezentista diskurzusával, ami pedig remekül használható a belső feszültségek, eltérő értelmezések elfedésére a kontinuitás és az integritás nevében. A két önálló magyar világörökségi kultúrtáj kiválasztása már magában is közvetlen kapcsolatot jelez a 19. századi nemzeti territorializációval, amely kiemelt jelentőséget tulajdonított az Alföldnek a haza reprezentációjánál. Bár 2002 után nem sikerül újabb magyar tárgyi világörökségi helyszínt elfogadtatni, 2008-ban kezdték el összeállítani az UNESCO Szellemi Örökségi Listáját, amire eddig négy

⁵³⁸ Az 1987-ben világörökségi helyszíneként elfogadott Budapest akkor egyedülállóan „látképként” kerül meghatározásra. Az 1993-ban felterjesztett Tihanyi-félsziget bemutatása hangsúlyozza a természeti és a kulturális tényezők együttes fejlődését, de ezek megnevezésére még nem a kultúrtájat, hanem a kultúrvidéket („cultural area”) használja. UNESCO 1993.

⁵³⁹ Walter 2004: 15-16.

magyar elem került fel, és jelenleg további húsz található a nemzeti, ha úgy tetszik várományosi listán. Az összesen huszonegy helyhez kötött, tehát nem országos vagy nemzetközi hálózatban értendő szellemi örökségi elem több, mint fele az Alföldhöz köthető, ami mutatja ennek a tájegységnek a – hagyományosan – felülreprezentált voltát a kortárs nemzeti örökségesítésen belül. Ezzel újra elérkeztünk a kortárs történelem határaihoz. A magyar világörökségi helyszínének történeti bemutatása alapján az 1990-es évek végén tapasztalható egy elmozdulás a nemzet mitikus interpretálása irányába, ami valószínűleg összeköthető a korszak politikai és társadalmi eseményeivel, de felhasznált forrásaink az összefüggések kifejtésére nem alkalmasak. Az ugyanakkor valószínűleg nem véletlen, hogy az Európai Unió felé törekvő magyar politika ekkortájt intézményesíti a kulturális örökséget a legmagasabb szinten országos hivatal (1997), majd minisztériumot (1998) rendelve hozzá. Bár azóta mindkét intézmény – eredeti megnevezését elveszítve – átalakult, a kulturális örökség fogalma az elmúlt csaknem húsz évben éppúgy látványosan elterjedt, illetve éppúgy több szinten intézményesült hazánkban, mint az 1980-as években azokban az országokban, ahonnan származik. Hogy a kulturális örökség hazai intézményesülése ugyanolyan tartalommal bír-e mint a fogalmat kidolgozó országokban a kulturális örökséghez kapcsolódó rítusoknak, illetve hozzájuk kapcsolódó diskurzusoknak az elemzésével dönthetjük majd el. A kulturális örökség burjánzása ugyanakkor nem teszi könnyűvé a hozzá kapcsolódó, összezsúszott identitásszintek történelmietlen vagy kritikátlan tartalmának szintek (egyetemes, regionális, nemzeti, helyi) szerint való beazonosítását.

A kulturális örökség bolyhos jellege miatt alkalmaztuk az 1. fejezetben a Hartog prezentista négyesének meghatározását. Hartog a négyes rendszerben annak okán kapcsolja össze az örökséget az emlékezettel, mert a „nagy elbeszélések” hiányában⁵⁴⁰ mindkettő teret enged a szubjektív, ellenőrizetlen múltinterpretációknak, és ezáltal a sebezhető emlékezet is belép a legitim identitáskonstrukciós technikák az örökség intézményesülése során. A vizsgált források korlátozott jellege és a szűk történeti távlat miatt csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg arra vonatkozóan, hogy Attila hogyan kerülhetett be a Tokaj-hegyaljai világörökségi történeti leírásba. Az emlékezet sebezhetősége

⁵⁴⁰ Hartog 2013: 49.

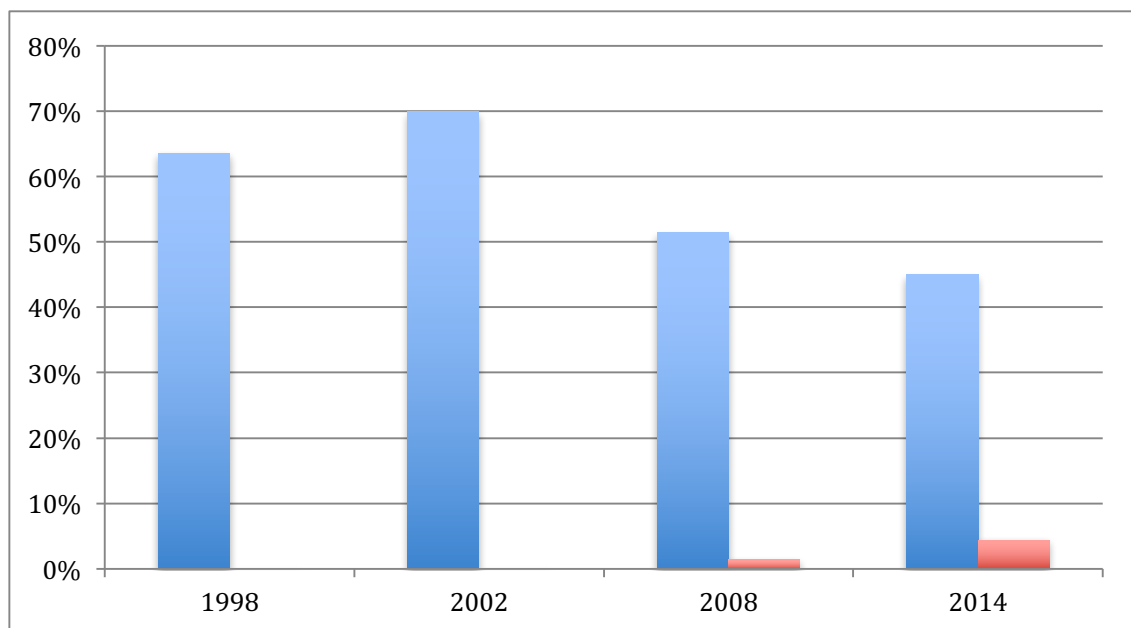
értelmezésének céljából ugyanakkor Paul Ricoeur meghatároz egy olyan hármas szintet, aminek alkalmazásával közelebb kerülünk annak eldöntéséhez, hogy hogyan maradhatott benne.⁵⁴¹ Azaz a helyi és világörökségi szint között közvetítő, az átmenetet falszifikáló nemzeti szintnél hogyan maradt legitim. Ricoeur az emlékezetet három szinten elemzi: először egy patológikus szinten, ami lehetővé teszi az egyéni emlékezet problémáinak társadalmi szinten való értelmezését; majd egy pragmatikus szinten, ami segít megmutatni, hogy hogyan állítják az emlékezetet az identitás szolgálatába; és végül egy etikai-politikai szinten, ami érthetővé teszi, hogy miért válik feladattá egy közösség számára az emlékezés, illetve a felejtés. Ahogy az egyén szintjén a megfelelő gyász munka hiányában való túl sok emlékezés (melankólia) éppúgy káros, mint az emlékezettől való rossz lelkiismerettel való menekülés (amnézia), mivel mindkettő kritika-hiánnyal jár együtt, ami nem teszi lehetővé a visszaemlékezés folyamatát, úgy közösségi-nemzeti szinten is patológikusnak nevezhető a kritika-hiányos emlékezet-ismétlés. Egy nemzet esetében az önérzetben esett sérelem (háborús veszteség, polgárháború, leverett forradalom, stb.) feldolgozása éppúgy feldolgozatlan marad a veszteség végleges interiorizálásáig, mint az egyénnél, akinek hasonló helyzetben fel kell számolnia azokat a befektetéseket, amelyekkel a libidó továbbra is az elvesztett tárgyhöz kapcsolódik.

A pragmatikus szinten az emlékezet használata az identitás kutatása, illetve követelése érdekében jelenik meg. Ezen a szinten az emlékezet sebezhetősége áttevődik a nemzeti identitásra, amely szintén törékenynek mutatkozik, hiszen az időbeliséghez kapcsolódik („ugyannak kell maradni a változó időben”), (a másoktól való) fenyegetettséggel terhes és valamely erőszakos tettetől (például honfoglalás) eredezteti magát. A mindenkori politikai hatalom már saját céljai és természete alapján dönti el, hogy milyen mértékben sajátítja ki a kollektív emlékezetet, sulykolja saját identitás-koncepcióját. Ezen a szinten a történelemtől elvárható, hogy a traumatizáló – azaz a múltba mutató - emlékekből kivonja a mintaszerű, a jövőbe mutató értékeket, ami pedig elvezet az etikai-politikai szinthez, amelyen megfogalmazódik a jövőbe vetett emlékezet parancsa. Ez a múltba ragadó emlékezetkultusz helyett egy a visszaélésektől (például bosszúvágy) megszabadított emlékezet-feladatnak, és az amnéziával

⁵⁴¹ Ricoeur 2004: 23-36.

való összetévesztéstől megtisztult felejtés-feladat az együttese. További kutatásnak kell eldöntenie, hogy a kortárs magyar nemzeti (kulturális) örökség építésének szereplői milyen szinteket mozgósítanak annak létrehozására.

7.1. Ábra Az európai (kék) és kínai (piros) helyszínek aránya a világörökségi kultúrtájakon belül

Konklúzió

Az elvégzett elemzések alapján a kulturális örökség megkonstruálása – legyen az városi örökség, világörökség vagy akár nemzeti örökség – a történeti kutatás legitim kutatási tárgyának bizonyult. Az a tény, ugyanakkor, hogy az örökség egyrészt a történettudomány riválisaként a szemünk előtt intézményesül, másrészt, hogy mindez a bevett történeti távlat hiányában, időben szinte a kutatással szimultán történik, olyan különleges módszertani megközelítések kidolgozását kívánta meg, amelyeket a hét egymást követő fejezetben mutattunk be.

Először arra vállalkoztunk, hogy a múlt kortárs értelmezésének két legfontosabb területét – a történettudomány és a kulturális örökséget – hasonlítsuk össze annak ellenére, hogy a tudományos intézményesülés szempontjából nem feltétlenül tartoznak ugyanabba a kategóriába, ám az érintett döntéshozók és társadalmi szereplők mégis gyakran összekeverik, felcserélik őket. A kulturális örökség felemelkedése – a belékódolt veszteségtől való félelemmel együtt –, valamint a fordulatok utáni önbizalomhiányos történetírás óhatatlanul kifejezi azt az általános bizonytalanságot, amit méltán tarthatunk a korszellem egyik jellemzőjének, és ami megjelenik azokban a bolyhos fogalmakban is, amelyekkel napjainkban szokás a múltat felhasználni önazonosságteremtés céljából. Hartog fogalmi négyese (emlékezet, megemlékezés, örökség, identitás) különösen hasznosnak bizonyult a kulturális örökség és a történettudomány összehasonlítása, a prezentizmus pedig ismérveik modellbe rendezése szempontjából azzal együtt, hogy mindkettő mozgó célpontot jelent folyamatos kortárs változásai miatt. A 2. és 7. fejezet elemzései alapján nem túlzás azt állítani, hogy a fogalmi négyes kiegészíthető a 'táj' fogalmával, amely kellőképpen bolyhos ahhoz, hogy egyaránt magában foglaljon társadalmi és kulturális valóságokat, valamint azok társadalmi csoportokként és szereplőnként eltérő reprezentációit. Ebből következik, hogy a történeti időnek az emlékezet és megemlékezések kultuszában megnyilvánuló személyes – vagy ha úgy tetszik *bottom-up* – interpretációja a területnek a 'táj'-ban megtestesülő személyes értelmezésével feleltethető meg. A táj mint elemzési kategória egyszerre terjedt el a társadalomtudományokban, az építészetben, a várostervezésben és kulturális örökség védelmében az 1970-es és 1980-as évektől kezdve. Ez utóbbiban előbb kultúrtájként, majd történeti városi tájként kerül meghatározásra. Egyes diszciplínákban, illetve nemzeti diskurzusokban a 'táj' újjászületik, míg másokban új jelenséggént manifesztálódik, de alkalmazását minden esetben a társadalmi szereplők szempontjainak szükséges beemelésével indokolják. A prezentizmus elmélete – a történetiség rendjének integráns elemeként – ahhoz is

hasznosnak bizonyult, hogy a kulturális örökség fogalmának módosulásait abba a hosszabb fejlődésbe illesszük, amely a hagyományos időfelfogás visszaszorulásával, és annak a történeti vagy jövőközpontú idővel való lecserélésével kezdődik. Ennek köszönhetően a kulturális örökség ötven éves története nemcsak a örökség kétszáz éves fejlődésében értelmezhető, hanem a modern időfelfogás több mint öt évszázados időszakában is, ami a 16. századi kezdetektől a napjainkban is zajló dekonstrukcióig tart. A kulturális örökség így a modern felfogást lebontó folyamatok indikátoraként jelenik meg, amely magában foglalja a műemlékvédelem – elméletében antimodern, gyakorlatában modern – hagyományt éppúgy, mint a további veszteségeket és jövőbeni katasztrófákat a fenntarthatóság nevében elkerülni kívánó prezentista elképzeléseket. A kulturális örökségnek ezzel az értelmezésével tettük lehetővé a hosszú időtartamban, a fogalomtörténet eszközeivel való elemzését, aminek első példáját a városi örökség védelmének nemzetközi fejlődése jelentette, amely a történeti városi táj kortárs fogalmában, illetve az ahhoz kapcsolódó vitákban csúcspontot ért el.

A 2. fejezetben tehát a történeti városi táj születésének történeti értelmezéséhez határoztunk meg egy olyan módszert, amelynek segítségével a nemzetközi kulturálisörökség-védelem integratív logikája és nyelvezte ellenére fel tudjuk tárni a paradigmaváltásokat. A történetiség rendje modelljének, a fogalomtörténet módszertani megfontolásainak, valamint Foucault biohatalom modellje kulcsfogalmainak ötvöztetésével alakítottuk ki azt a megfelelő módszertani keretet, amely a nemzetközi városi örökség védelmét három fogalom, a biztonság (és időfelfogás), a terület és a közösség fogalmainak változásán keresztül rajzolja meg. Ennek a három fogalomnak a története mutatja meg, hogy hogyan érkezik el a városi örökségről szóló nemzetközi diskurzus a fenntarthatóság kortárs korszakához, amit alacsonyabb elvárási horizont és a tapasztalás iránti felerősödött érzékenység jellemez. A kortárs városi örökség leginkább intézményesült fogalmaként, a történeti városi táj megpróbálja integrálni a kulturális örökség újdonságait, ami miatt megtagadják, vagy ignorálják azok a szakértők, akik nem értenek egyet az általa kifejezett változásokkal.

A 3. fejezetben a városi örökség nemzetközi fogalomtörténetének azt a pillanatát vizsgáljuk meg, amikor összeér a helyi szinttel a történeti városi táj születése során, ez ugyanis szoros kapcsolatban áll a bécsi Óváros világörökségi elfogadása körüli eseményekkel, melyek eredményeként Bécs városa látta vendégül azt a tekintélyes konferenciát, ahol a Bécsi Memorandum megfogalmazásra került. Bécsnek a történeti városi táj megfogalmazásában játszott fontos szerepe mutatja a helyi szint jelentőségének növekedését a kulturális örökség kortárs fogalomtárának kialakításában. Bécs, illetve néhány más közép-európai világörökségi városi helyszín kortárs története

alapján levonhattuk azt a következtetést, hogy a történeti városi táj nem tudta betölteni a kortárs városi örökség védelmében neki szánt integratív szerepet, mivel mindvégig marginális maradt a Világörökség Központ örökség megőrzési gyakorlatában, amely egyébként ragaszkodni látszik megszokott (modern) gyakorlatához és az annak sokkal inkább megfelelő 'vizuális integritás'-hoz.

Ez az első három elemzés együtt határozta meg azt a megközelítést, amelynek köszönhetően a városi örökség kortárs alkalmassá vált a történettudományos értelmezés számára. A kulturális örökség és a történelem kapcsolata alapján összeállított periodizáció pedig olyan formára hozza az előbbi fejlődését, amely a vele egy időben zajló társadalmi és kulturális folyamatokkal megfeleltethető. Sőt, arra is alkalmas, hogy kidolgozzunk egy olyan kritikai fogalomtárat, amellyel a nemzeti diskurzusok igen széles spektrumának tagjai összehasonlíthatóvá válnak mind egymással, mind pedig a kulturális örökség fejlődésének nemzetközi fogalmaival, amelyeket olyan normaadó intézmények dolgoznak ki, mint az UNESCO, az ICOMOS vagy az Európai Bizottság. A városi örökség három alapfogalmának fogalomtörténeti elemzésének eredményeként ezek saját historicizmusokban jelentek meg, ami szintén például szolgálhat a nemzeti fejlődések elemzése, illetve azok összevetése számára. A bécsi esettanulmány az alapvetően angol-francia nyelven zajló nemzetközi kulturális örökség diskurzus mögött meghúzódó nyelvi sokszínűség jelentőségére is felhívta a figyelmet.

Az eltérő nemzeti változatokat természetesen az 1. fejezetnek annál a három táblázatánál is figyelembe kell majd venni, amelyeket a kulturális örökség és a történelem általános összehasonlítására állítottunk össze, és amelyekben a kulturális örökség fogalmát arra használtuk, hogy leírjuk a múltértelmezéseknek a kutatás szempontjából marginális, ám az elmúlt években gyarapodó és egyre elszántabb területeit. Az eddig elvégzett vizsgálatoknál jóval részletesebb nemzeti esettanulmányokon elemzésén keresztül kell eldönteni, hogy az általános mátrix kategóriáit helyesen határoztuk-e meg a kritikai, illetve nem-kritikai múltinterpretációk szisztematikus összehasonlításához. A kortárs Közép-Európában például, ahogy azt a 4-7. fejezetek megmutatták, a megkétszerezett kulturálisörökség-fogalom lehetővé teszi, hogy nemzettudatra vonatkozó olyan elfeledettnek hitt elméletek üssék fel újra a fejüket, illetve váljanak referenciává, amelyeket tudományos cáfolata már rég megtörtént. Ezek az újra fellelt és általában elképzelt kontinuitások azonban nemcsak a világnak ezen a táján jelzik a „történelem impotenciáját.” Általános jelenséggel van dolgunk: helyi, félhivatalos ősök és hősök válnak hivatkozási alappá részben azért, mert a történetírás vonakodott, vagy elutasította a kanonizálásukat, részben pedig azért, mert

a történelem túl kritikusnak bizonyult ahhoz, hogy fényes jövőt fessen egy fényes és problémamentes nemzeti múlt alapján. A történettudomány marginális területeinek erősödése arra figyelmezteti a kutató történészt, hogy nem szabad elfordulnia a tudománytalan tendenciák felerősödése láttán, mivel azok egyre több olyan társadalmi szereplő önazonosságának a kifejezésére kerülnek felhasználásra, aki ugyan korábban a történeti identitásképzés közönségét képezte. Úgy tűnik, hogy korszakunkra a múlt felhasználására vonatkozó igényeket ezek a területek jobban kielégítik, és az arra vonatkozó diskurzust is könnyebben megfeleltetik a terjedő kulturális örökséggel, mintsem a kritikai történettudománnyal.⁵⁴²

A 4. fejezettől kezdve a magyar – és részben a közép-európai –világörökségi helyszíneknél vizsgáltuk meg, hogy hogyan határozhatjuk meg a kortárs identitásépítés folyamatait és legfontosabb ismérveit azon keresztül, ahogy a világörökségi dokumentációban megjelenik a történelmet. Elemzésünk során tehát a kortárs mentalitástörténeti kérdésfeltevést végigkísérte az 1. fejezetben megfogalmazott historiográfiai probléma is a történettudomány és a kulturális örökség kapcsolatára vonatkozóan.

A kulturális örökség nemcsak a múltra kivetített vágyak referenciájaként válik mindinkább megkerülhetetlenné, hanem tudományos ambíciókkal rendelkező tudásformaként is, ami még tovább növeli belső ellentmondásainak számát, ahogy azt a történeti városi táj fogalomtörténeti elemzésénél megfigyeltük. Ez az elemzés felszínre hozta azokat a belső töréseket, vagy ha úgy tetszik paradigmaváltásokat, amelyeket a kulturális örökség egyesítő, a nemzetközi normaadó dokumentumok integratív logikája és nyelvezete által meghatározott diskurzusa eltakart. Ennek köszönhetően pedig a városi kulturális örökség fogalmának fejlődése olyan történeti problémaként fogalmazódott meg, amely egyrészt szoros kapcsolatban áll a vele egyidejű társadalmi és kulturális változásokkal, másrészt megmutatja, hogy annak recepciója mennyire különböző lehet a különböző társadalmi szereplőktől függően. A városi örökség fogalmának bővülése és a helyszínek számának növekedése a 2000-es évekre olyan

⁵⁴² A kulturális örökség és a történelem összehasonlítása során a történettudomány szempontjából marginális területek között szándékosan nem említettem a politika szolgálatába állt történetírást, mivel ez egy fontos, de az elemzésünket túlságosan megterhelő terület lett volna. Megterhelő, mivel egyrészt csak részben – országoként eltérő mértékben – kapcsolható a kulturális örökség intézményesüléséhez, másrészt napjainkra igen kiterjedt szakirodalommal rendelkezik ez a probléma, aminek elemzésével könnyen fókuszát veszíthette volna az összehasonlítás. (A történelem és a politikai intenció kapcsolatának egyik legsokrétűbb bemutatására lásd. Hartog–Revel 2006.) Hasonló okból nem érintettem a történész mint politikus kérdést. Ez ráadásul nem csak a jelenkor problémája. Gyáni Gábor a Hóman Bálint rehabilitása körüli első vita kapcsán jegyzi meg, hogy „a kétfajta identitás [tudós és politikus – S.G.] megkülönböztetése, illetve eltérő értékelésük ... megoldhatatlannak tűnő feladatot ró ránk.” Gyáni 2002a: 275.

mértékű lett, hogy szükségessé vált az azokat feldolgozó fogalomrendszer, illetve a megfelelő kezelési gyakorlat kidolgozása. Ahogy azonban a történeti városi táj elmúlt évtizedes recepciója mutatta, ez a fogalmi megújulás nem vezetett egyetlen fogalom kialakulásához. Mivel a városi örökség területét és közösségét eltérően fogalmazták meg az érintett szakmai körök. Azok számára, akik szerint a városi örökség védelmének a tárgyi örökség regiszterén belül kell maradnia, a vizuális integritás alkalmasabb fogalom az örökségterület környezetében végbemenő változások kezeléséhez. Azok számára, akik úgy gondolják, hogy a városi örökség fogalma olyan mértékben kitágult az elmúlt húsz évben, hogy szükséges bizonyos kompromisszumok megtétele a műemlékvédelmi hagyományhoz képest azért, hogy a kulturálisörökség-védelem érvényes referencia maradjon a történeti városok megóvására vonatkozóan. Ez a nézeteltérés természetesen nemcsak elméleti és szakmai jellegű, hanem egzisztenciális is az érintett szakértők számára, akik méltán érezhetik úgy, csökkenne a befolyásuk a városi örökség meghatározásának és kezelésének egy átfogóbb és kevésbé „autentikus” megközelítésénél. Az előbbi csoport számára a kulturális örökség fogalmának bővülésére úgy kell tekinteni, mint a korábbi értelmezések újabb területekre való kiterjesztésére, ami értelemszerűen nem jár együtt azok megkérdőjelezésével. Más szóval, a városi örökség elsődlegesen kulturális és természeti tényezőkből áll össze, amelyek a tárgyi örökség keretein belül kell megőrizni, a megőrzés eredményeit pedig városi lét szellemi aspektusai felé a műemlék- és természetvédelem oktatási és az ismeretterjesztő csatornáin keresztül kell eljuttatni. Ebben a megfogalmazásban a tárgyi és a szellemi örökség két olyan külön mezőbe tartozik, amelyek kapcsolatban állnak ugyan egymással, de ez a kapcsolat elég laza eltérő intellektuális és diszciplináris háttérük, valamint örökségvédelmi technikáik miatt. Bármely olyan kezdeményezés, amely a két mező összeolvasztását célozza ebből a szempontból olyan kompromisszumokhoz vezethet, amelyek komoly veszélyt jelentenek a tárgyi örökség integritása számára. Az utóbbi csoport véleménye szerint az idő bebizonyította, hogy a tárgyiörökség-védelem magában már nem tartható, ezért akkor is be kell fogadni egymással polemizáló örökségvédelmi tendenciákat és értelmezéseket, ha ez elkerülhetetlen kompromisszumokhoz vezet a korábban intézményesült tárgyiörökség-védelem szempontjából. Az első ilyen kompromisszum beszédes példája a hitelesség elvének visszaszorulása a nemzetközi örökségvédelmi diskurzusban.

Mindazonáltal, mindkét szemlélet számára esszenciális a megmaradt elv, az integritás, ám integritás-fogalmuk eltérő. Az első csoport által felkínált megoldás, a vizuális integritás a tárgyi örökséget veszélyeztető magasépítésekre, illetve a kortárs építészetnek a történeti városszövetbe való behatolására megfogalmazott reakcióként

jön létre. A városi tájjal ellentétben a vizuális integritás sem a várostervezésben, sem a társadalomtudományokban nem elterjedt, bevett kifejezés, így nehezen talál utal a tudományos diskurzusok felé. A Világörökség Központ legutóbbi erőfeszítései a vizuális integritás definiálására vonatkozóan arra rávilágítanak, hogy az integritás fogalma a természetvédelemből származik (még a hitelesség a műemlékvédelemből), és megfogalmazása a világörökségi kritériumok és elvek 2005-ös frissítése során sem módosult érdemben az eredeti, 1977-eshez képest.⁵⁴³ Az integritás fogalmának ilyen módon való alkalmazása a kulturális helyszínekre nem jelent mást, mint a természetvédelem elveinek, illetve gyakorlatának kiterjesztése a városi örökségre. A városi örökség kortárs védelmének két párhuzamos – és versengő – fogalmára vonatkozóan mindenesetre két jelentős közös ismérvet sikerült megállapítanunk: a történeti városi táj és a vizuális integritás egyaránt új korszakot jelölnek ki a városi örökség territorializációja szempontjából, és mind a két fogalommal egy olyan új területi egységet kívánnak kijelölni, amely alkalmas a természet és a kultúra interakciójának mérésére és kezelésére. Prioritásaikban ugyanakkor megfigyelhetünk egy nyilvánvaló különbséget, ami kialakulásuk körülményeivel magyarázható. A természeti örökség diskurzusából származó vizuális integritás-féle megközelítés a városi örökséget olyan ökológiai egységnek tekint, amelyben a kultúra mindenekelőtt „esztétikai értékein”, illetve „szépségén”⁵⁴⁴ keresztül nyilvánul meg, és ezért nincs is szüksége olyan területi megnevezésre, amely az identitásképzés számára jelet vagy keretet adhatna. A történeti városi táj ugyanakkor azzal, hogy tartalmazza a 'táj' kifejezést, a tekintet által való integrálásra is utalhat, azaz magában foglalja az érintett közösség interpretációját, amivel az örökség kulturális aspektusa kerül előtérbe, és ami jóval vonzóbbá teheti az identitások territorializációja számára.

Mindkét fogalom számára a fenntarthatóság alapvető hivatkozási pontot jelent, ezért akár úgy is értelmezhetőek, mint a fenntarthatóság lehetséges territorializációjának két változata a kulturálisörökség-védelem szempontjából. Míg a vizuális integritás a fenntarthatóság eredeti, ökológia-alapú meghatározásából indul ki, addig a történeti városi táj prioritásként kezeli annak másik három oszlopát (társadalom, gazdaság, kultúra), amelyeket ugyan később emeltek be a fenntarthatóság fogalmába, de idővel átvették az ökológia kiváltságos szerepét. A városi örökség területi

⁵⁴³ A Világörökség első Működési Irányelvei (1977) az integritás négy feltételét szabták meg a világörökségi helyszínek kiválasztására vonatkozóan, amit hétre bővítenek 2005-ben, de ezzel is csak annyiban mozdul el a fogalom a kulturális helyszínek irányába, hogy a *III.* kritériumnál az „esztétikai érték” is említésre kerül. UNESCO 1977: 4-5., UNESCO 2005f: 11-12.

⁵⁴⁴ UNESCO 2015f: 11.

fejlődésének legutolsó szakaszánál megfigyelhettük, hogy a térbeli reprezentáció korábbiaknál kevésbé determináns kifejezései jöttek használatba.⁵⁴⁵ A 'táj' mellett a 'hely' (kultúrhely, hely szelleme, emlékezhely, kulturális jelentőségű hely, kulturális örökség értékű hely) fordul elő a leggyakrabban a terjeszkedő kulturálisörökség-fogalom számára legmegfelelőbb területi kategóriák keresése közben.⁵⁴⁶ A kulturális örökség beazonosításának és meghatározásának lehetősége mindkét fogalomban jelen van, de a 'hely' inkább a szellemi örökség szókincsébe tartozik, mivel társadalmi és kulturális gyakorlatok helyszínének kifejezésére használatos, és nem feltétlenül kapcsolódik a tárgyi örökséghez. A 'hely'-et jobbra olyan államok javasolják, amelyek a világörökségbe kívánják beemelni korábban elnyomott, általában őslakos népességük örökségét,⁵⁴⁷ így értelemszerűen abban elhanyagolható a városi vagy tárgyi örökség szerepe. A 'hely szelleme' kifejezés ugyanakkor szervesen kapcsolódik az építészet és a várostervezés diskurzusához is. A Québec Karta nem önálló egységként vagy kategóriaként határozza meg, hanem a tárgyi örökség kiegészítéseként, és a későbbiekben is így használják. A 'hely' mindenestre periférikus marad a normaadó dokumentumok számára, míg a 'táj' egyrészt 'kultúrtáj' formájában metakategóriává válik a világörökségben, amit a szabályozás szerint akár a városi örökség kezelésére is lehet használni egyetemes szinten, igaz erre nem igazán találunk példát. A kortárs kulturálisörökség-védelemben a 'táj' kerül megfogalmazásra a fenntarthatóság területeként. Ez az a megfelelő területi egység, amin mérhető és kezelhető a biztonság. A kultúrtáj bevezetésétől azt várták, hogy egységben fejezi ki a természeti és a kulturális örökséget. A történeti városi tájat azért fogalmazták meg, hogy kiterjessze a műemlék-alapú városiörökség-védelmet és bevonja abba az érintett városi közösségeket. Ezek alapján nem túlzás azt állítani, hogy a 'táj' kortárs értelmezése a kulturális örökség

⁵⁴⁵ Daniel Nordman három mutatója (identifikáció, megnevezés, behatárolás) közül az új területi elnevezések a behatárolás tekintetében különböznek az előzőektől, mivel nem rendelkeznek pontosan előre megszabott határokkal, ahogy a körzet (*area*) vagy örökségi helyszín (*heritage site*), hanem azok az érintett társadalmi szereplőkkel való együttműködés során kerülnek kijelölésre.

⁵⁴⁶ A fordulatok óta a 'hely' a 'táj'-hoz hasonló népszerűségnek örvend a társadalomtudományoknak a kortárs territorializációra vonatkozó elemzéseiben. A tájjal szemben azonban a hely inkább ellentétpárban jelenik meg, és – városi kontextusban – a korábban jelentéssel bíró, de kiüresedő vagy eleve jelentés nélkülinek tervezett területek, illetve a még mindig jelentéssel bíró, de azt könnyen el is veszíthető területi egységek megkülönböztetésére használják. Itt gondolhatunk Augé mára klasszikus *lieu – non-lieu* ellentétpárjára, ami pedig átköthető a városi tájhoz Xerardo Estevez *paisajes urbanos contexto* és *sin-texto* sémájával. (Augé 1992, Estevez 2007, György 2003:121-145.)

⁵⁴⁷ Az ausztrál Burra Karta határozza meg a 'kulturális jelentőségű hely'-et 1999-ben. Az új-zélandi ICOMOS hirdeti ki a 'kulturális örökség értékű hely'-ről szóló Kartát, a Hely szellemének megőrzéséről szóló Nyilatkozatot pedig Québec-ben fogalmazzák meg 2008-ban.

diskurzusában sokban megegyezik azzal, ahogy a központi hatalom használta a 'milió'-t a kora újkor és az újkor évszázadaiban: olyan területi egységet jelöl, amely alkalmas a biztonság egyre szélesedő fogalmának mérésére szolgáló mutatók kidolgozására. A 'táj' annak ellenére terjed új 'milió'-ként, hogy bizonyos szakmai megfontolások ezt nem tartják kedvezőnek és támogatandónak. A történeti városi táj megfogalmazása és a bécsiek abban játszott szerepe jól mutatja, hogy milyen szorosan kapcsolódik hozzá a biztonság táguló fogalma. Bécs számára mind a tárgyi örökség megőrzése, mind a szellemi örökség védelme fontos, de igazából csak annyiban, amennyire hozzájárulnak a polgárok életminőségéhez.⁵⁴⁸ De hogyan jutott el a kulturális örökség az eredetileg más regiszterbe tartozó életminőséghez? A 2. fejezetben említettük, hogy a biológiai és a kulturális sokszínűség összenő a Kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló Egyezmény szövegében, amely éppoly esszenciális tényezőnek tekinti a kulturális sokszínűséget az emberiség túlélése szempontjából, mint a biodiverzitást a természetéből, és különleges jelentőséget tulajdonít a kulturális örökség védelmének, mivel az a túlélés elsődleges záloga. A világörökségi városok százainál, és különösen a történeti városokkal lefedett Európában a kulturális örökség védelmének statikus megközelítése akár a városi életminőséget veszélyeztető tényezőként is megjelenhet. Emiatt fogalmazzák meg a történeti városi tájat úgy, hogy a életminőség számára megfelelő kategóriaként úgy kapcsolja össze a társadalmi szereplők különböző szintjeit, hogy a helyiek is szót kapjanak a participáció, a ko-kreáció, és más hasonló kortárs gyakorlatok mentén. A biztonság komplex felfogásának újdonsága éppen az önazonosság és a biztonság(érzet) fogalmának egyszerre több szinten való alkalmazásában rejlik. Míg a 'milió'-t a biztonság méréséhez határozták meg, addig a kulturális örökség 'táj'-a nemcsak annak mérésére szolgál, hanem arra is, hogy a biztonság érzékelését és érzetét mérje.⁵⁴⁹ A komplex biztonság szempontjából érthető, hogy a városi örökség területe kiterjed a város egészére, mivel az örökséghez kötődő védelem a közösség és lakhelye túlélésének szükséges feltétele. Ebből következően pedig a történeti városi táj az adott város védett és nem védett részekre osztott területéből olyan örökségvárost tud kialakítani, amit folyamatos temporalitás és területiség egyesít. A város népességéből pedig szintén örökség-közösségek sorozata lesz, amelyek nemcsak önazonosságuk megfogalmazására használják a városi tájat,

⁵⁴⁸ "Urban heritage, including its tangible and intangible components, constitutes a key resource in enhancing the liveability of urban areas and fosters economic development and social cohesion in a changing global environment." UNESCO 2011: 1.

⁵⁴⁹ François Ascher szerint a "veszélyeztetettség és a megelőzés elve a kortárs várostervezés alapvető elemei, amellyel a társadalmi szereplők mindent keresnek, ami biztosít, bebiztosít és bizalmat ébreszt." Ascher 2001: 76-77.

hanem arra is, hogy általa kifejezzék a tárgyi és természeti környezetükre vonatkozó tapasztalataikat.⁵⁵⁰

Ezek a városi örökségközösségek egyre inkább terjednek. A világörökségi helyszínek számának drámai emelkedése az elmúlt harminc évben azzal is együtt járt, hogy „kiemelkedő” jellegük csökkent (ötszáz helyszín kevésbé kiemelkedő, mint ötven) és az eredetileg valóban megkülönböztető cím egyre mindennapibbá és megszokottabbá vált. Idővel a helyszínek a reprezentáción túl egyéb társadalmi és kulturális realitásokban is szerepet kaptak.⁵⁵¹ A világörökségi védelem alatt álló városok mellett más – országos, regionális vagy helyi – szintű védelem alatt álló történeti – vagy kevésbé történeti – városok városrészek százaival is számolhatunk. Az örökségvédelem természetessé, az önazonosság és az összetartozás bevett eszközévé válik. Emellett azok a városközpontok, amelyeket az urbanizáció folyamata leértékelt a 20. század közepén, újra vonzóak Európa és Észak-Amerika szerte az 1970-es évektől kezdve,⁵⁵² ami népességszámuk jelentős növekedését is elhozza. Mindezekből az következik, hogy a városi örökség terjedő területet egyre tagoltabb társadalmi csoportokat fed le a frissen dzsentrifikálódott városrészek lakóitól kezdve, a divatos művésznegyedeken át a rozsdaovezetek (ipari örökségi helyszínek) elszegényedő népességéig. Ezek a különböző csoportok mindinkább a kulturális örökség címkéje és gyakorlata szerint fogalmazzák meg identitásukat és az azzal együtt járó követeléseiket. Az örökségdiskurzusba természetesen a politikusok is beszállnak, hogy ezzel mozgósítsák szükség esetén a helyi lakosságot, ahogy azt a bécsi világörökség körüli vitáknál is láthattuk. Az érintett városi lakosság egészétől és belső csoportjaitól is azt várják el, hogy örökségközösségként viselkedjenek, ami azt jelenti, hogy egyszerre kell megfelelniük a belső (intim, vagy magán) és külső (nyilvános) tudásátadásnak. Más szóval örökségközösségként megélt biztonságukat az garantálja, hogy mennyire hatékonyan tudják biztosítani a rájuk jellemző kulturális és társadalmi gyakorlatok folytonosságát, illetve mennyire tudják ezeket a gyakorlatokat vonzóvá tenni a külső szemlélők számára, akik lehetnek

⁵⁵⁰ Jean-Marc Besse kifejti, hogyan válik a táj az ember és a világ kapcsolatának kifejezésére szolgáló, közvetlen, azonnali az érzékelhető elemekhez kapcsolódó eszközzé azután, hogy erről a szerepről a modern tudomány lemondott. Ez alapján a táj mindenekelőtt érzékelés. Besse 2009: 49-50.

⁵⁵¹ Gondoljunk csak arra, hogy Budapesten például 2013 óta a világörökségi helyszín területe jelöli ki, hogy hol nem tartózkodhatnak hajléktalan életvitelszerűen! Budapest 2013.

⁵⁵² A „visszatérés a központba” jelenség szakirodalmá igen kiterjedt a várostanulmányokhoz sorolható összes diszciplínában. Témánk szempontjából az USA-ra nézve L.A. Herzog munkássága jelentős, aki a városi központok revitalizációjának összehasonlító elemzését végzi az USA, Mexikó és Spanyolország esetében azt kutatva, hogy a hispán bevándorlás milyen új városhasználati gyakorlatokkal jár együtt. Isabelle Backouche legfrissebb könyve pedig a városrehabilitáció változó paradigmáit mutatja be Franciaországban 1943-tól kezdve. Herzog 2006. Backouche 2013.

örökségvédelmi szakértők, politikai vagy gazdasági döntéshozók, vagy egyszerűen csak turisták. Ezek a városi közösségek ugyanakkor meglehetősen heterogének ahhoz, hogy egyáltalán rendelkezzenek az örökségvédelem által elvárt gyakorlatokkal, így ezeket össze kell állítani vagy fel kell találni. Gyakorlati szempontból pedig ez nem áll messze attól, ahogy a hosszú 19. század során a nemzetépítéssel kidolgozásra kerültek az adott nemzetekre jellemző tulajdonságok és aktusok. Ahogy a nemzetállam népessége alapvető fontosságú volt a nemzet kulturális és biológiai megmaradása szempontjából, úgy az örökségközösség is alapvető jelentőséggel bír, de immár nemcsak a nemzetén, hanem a társadalmi létezés minden más szintjén is. A városi örökség közösségének fogalomtörténete olyan kifejezéseket hozott felszínre a korszakunkra jellemzően – participatív, kulturális szempontból sokszínű, életminőség-fókuszált –, amelyek arra utalnak, hogy ezeknek a közösségeknek a mozgósítása már valószínűleg jóval több interakciót és főleg kölcsönösséget kíván annál, amit a nemzetállam alkalmazott népességének nemzetté való formálása során. Hollókő sikeres örökségi önreprezentációs elismerésének is az volt a záloga, hogy a helyi közösség a kezdetektől elfogadta az örökségesítés feltételeit, és a saját elvárásai szerint tudta azokat felhasználni, míg más az 1950-es és 1960-as években levédett települések végül inkább a modernizáció megszokott folyamatát, és nem az örökségesítést választották túlélésük eszközéül. Hollókő példáján megfigyelhettük, hogy a városi örökség közösségének fogalomtörténetében tetten ért változások, illetve a kulturális örökség második, kortárs korszakának jellegzetességei mennyire jellemzőek az ottani közösség önreprezentációjára és gyakorlataira. A helyi közösség kialakította azokat a gyakorlatokat, amelyek az örökségi „publikus közösség” működéséhez szükségesek, és ezzel nemcsak a túlélését biztosította, de emblematikus helyszínné vált, amely világ- és nemzeti szinten is elismerésre került. Annak ellenére, hogy az örökségesítés formailag a tárgyi örökség regiszterében ment végbe, a közösség a szellemi örökség szempontjainak is megfelel, mivel újraélesztette és a kettős tudásátadás elvárásaival is megfeleltette jellegzetesnek tartott társadalmi és kulturális gyakorlatait. Ez pedig annak köszönhetően történhetett meg, hogy a közösség már nem rítusként élte meg ezeket a gyakorlatokat – ahogy egyébként azt a világörökségi meghatározásban szereplő „agrárforradalom előtti” megnevezés sugallja –, hanem már az első védelem pillanatában megfelelő distanciával rendelkezik a saját hagyományaival szemben ahhoz, hogy azok reprezentatív kezelésébe kezdjen. Az örökségesítéssel tehát nem elveszett a hagyomány, hiszen az már a modernizáció során megtörtént, hanem a megtört társadalmi gyakorlat újrahasznosítása következett be. A sikeres újrahasznosítással együtt járó reprezentációs kényszer pedig egy falusi közösségből is olyan

örökségközösséget alakított ki, amely évtizedek óta rugalmasan kezeli a magán- és közszféra között a modernitás első évszázadaiban meghúzott határt, és olyan technikákat dolgozott ki, amelyek a gombamódra szaporodó kortárs virtuális közösségek hasonló jellegű problémái számára is példaértékűek lehetnek. Akárcsak az az együttműködés, ami a műemlékvédelmi szakemberek és a helyi lakosok között létrejött, illetve ami a 2000-es évekre a folklorizáló gyakorlatok muzealizációját is eredményezte. Jelen munka terjedelmi okokból nem tette lehetővé, hogy – a történelem mellett – az örökségesítésnek a többi érintett diszciplínára kifejtett hatását részleteiben megvizsgáljuk, de azt joggal feltételezhetjük, hogy az erre vonatkozó haza szakirodalom szűkös. Azokban az országokban, ahol az örökség régebben jelen van, mint Magyarországon, természetesen gazdagabb szakirodalom áll rendelkezésre az örökség kritikai vizsgálatára vonatkozóan, de jóval szerényebb azoknak a munkáknak a száma, amelyek a kulturális örökségnek a tudós kutatási gyakorlatára való hatással foglalkoznak, azaz azzal, hogy mit is jelent a kutatás szempontjából a tudós szakemberként vagy *stakeholder*-ként való aposztrofálása, illetve a participatív elv beszivárgása a kutatásba.

A városi tájra vonatkozó participatív interpretációk gyarapodásának, illetve az ezzel összefüggő kontinuum – vagy ha úgy tetszik mitikus – időfelfogásnak ellenére a bölcsész- és társadalomtudományok még nem határozták meg azokat a fogalmi és gyakorlati koordinátákat, amelyek mentén megválaszolhatnák a szokásos közegükön túlról érkező elvárásokat és kritikákat. A belső posztmodern viták és a módszertani és szemléletbeli fordulatok nagyon hasznosnak bizonyultak a bölcsész- és társadalomtudományok mélyen a 19. századi ideológiákban gyökerező alapjainak dekonstruálására, de döntően a tudományos diskurzuson belül maradtak. Sokat elmond, hogy egyetlen fordulat sem vette fel a „személyes” jelzőt, azaz egyik sem nyitott a társadalmi szereplővel való együttműködés felé annak ellenére, hogy a legtöbbet a 19. század hamis objektivitásának megtagadása jellemezte.⁵⁵³ A bölcsész- és társadalomtudományok társadalmi megítélése szempontjából nem igazán segítettek abban, hogy ezek a tudományágak elérhetőbbé váljanak a többi társadalmi szereplő számára, ideértve a laikus döntéshozókat is. Épp ellenkezőleg, a fordulatok hatására akár olyan bonyolulttá vált a tudományos diskurzus, hogy az még inkább eltávolította a kutatót a társadalomtól. Ez pedig azokban az országokban, amelyek az 1970-es évektől a

⁵⁵³ 'A személyes fordulat' (*personal turn*) ugyan megjelenik az irodalomkritikában, de csak annyit jelent az 1990-es évek elején, hogy az uralkodó tudományos diskurzussal szemben érvényre juttassa a kisebbségi véleményeket. Elterjedése és főleg hatása szempontjából nem összevethető a 'kulturális fordulatok' megnevezés alá sorolt mozgalmakkal. Bachmann-Medick 2009.

demokratizálódással és a *bottom-up*-jellegű mozgalmak terjedésével jellemezhetőek azt eredményezte, hogy az ezek mögött álló laikus társadalmi szereplők nehezen találtak fogalmi fogódzót, és főleg pozitív identitásképzéshez használható referenciát a bonyolódó dekonstrukcióban. Míg a fordulatok korszerű keretbe foglalták a megfelelő tudományos diskurzusokat, ez jobbára nem vezetett ahhoz, hogy a megújult tudományok közelebb kerüljenek az újra megtalált, vagy átfogalmazott identitásaikhoz referenciákat kereső közösségekhez. A kulturális örökség könnyen érthető és nyitott szó- és eszköztára ugyanakkor készen állt ahhoz, hogy becímkezzék ezeket az identitásokat, illetve adminisztratív és politikai célokra használják fel őket. Korszakunkra a bölcsész- és társadalomtudományoktól is egyre gyakrabban hasonló részvételt várnak el a ko-kreáció valamely formájában. A tudóstól már nemcsak azt várják el, hogy ko-kreatív módon beszálljon a kortárs identitáskonstrukciók folyamataiba, hanem azt is, hogy meghatározzák és értékeljék az egyre összetettebb biztonságfogalom egységeit ideértve a közösség biztonságérzetét is. Annak eldöntésére nem vállalkozhatunk, hogy a történeti városi táj lesz-e az a fogalom, ami erre az örökségvárosok esetében használatba kerül, de azt feltételezhetjük, hogy a városi örökség – és általában a kulturális örökség – participatív imperatívusza a tudománnyal szemben is egyre erősebben fog megfogalmazódni.

Azokban az országokban ugyanakkor, ahol a demokratizálódás nem, vagy csak korlátozott formában tudott megtörténni az 1970-es évektől kezdve, a kulturális örökség fogalmának átvétele nem feltétlenül jár együtt azoknak a participatív gyakorlatoknak az adaptálásával, amelyeket egyébként e fogalom feltételezne. A kulturális örökség intézményesülésének jelen korszakára jellemző kontinuus időfelfogás ugyanakkor lehetőséget ad elveszettnek hitt kritikátlan identitáskonstrukciók felélesztésére, illetve feltalálására. Erre utaló jegyeket figyelhettünk meg a magyar világörökségi kultúrtájak történeti bemutatóinak szövegében, illetve Szlovákia kultúrtájként való megfogalmazásában és annak sikertelen világörökségesítési kísérletében. A kulturális örökség politikai használata nagyban függ attól, hogy mikor, illetve, hogy a társadalmi identitáskonstrukciók melyik szintjén történik. Ahogy az 5. fejezetben megfigyeltük, Közép-Európa államaiban, amelyeket a nemzetépítés hosszú, konfliktusokkal terhelt története jellemez, a kortárs világörökségi reprezentáció jelentős mértékben a klasszikus nemzetépítés során kidolgozott modelleket követi, de nyilvánvalóan hatással vannak rá a 20. századi traumák és eufóriák is. A világörökségi helyszínekről szóló történeti narratívák esetében a magyar – és a csak rövidem említett szlovák – példák esetében bizonyult a nemzeti metanarratíva a leginkább determinánsnak. Főleg az 1990-es évek végétől kezdve, míg az osztrák vagy a cseh

helyszínek esetében a helyi jelentőségű események, dátumok jelölték ki az elbeszélés hivatkozási pontjait, sőt Bécs esetében igencsak keresni kellett bármiféle utalást a nemzeti főváros funkcióra vonatkozóan. A szükséges történeti távlat hiánya nem teszi lehetővé, hogy megalapozott következtetéseket vonjunk le arra vonatkozóan, hogy azok a különbségek, amelyeket az ezredforduló éveiben megfigyeltünk a nemzetnek, illetve a nemzeti történelemnek referenciaként való felhasználásában az örökségesítés folyamata során, kihat-e, és ha igen, mennyiben az adott államok önreprezentációjának későbbi történetére. A kulturális örökség prezentista, az emlékezettel egynemű fogalomként való definiálása ugyanakkor ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a nemzeti örökség megkonstruálásának egy későbbi tipologizálásánál majd alkalmazzuk a társadalmi emlékezetnek az a három szintjét, amit Paul Ricoeur meghatározott. Az adott nemzetre jellemző történelem számos ismérve (traumák, a gyászmunka hossza, elvégezhetősége, konszenzusos metanarratíva kialakítása, stb.), valamint az aktuális politikai rezsim szándékai együtt jelölik ki, hogy a múltra való emlékezés és a nemzet örökségesítése mennyire marad meg egy patológikus – melankolikus és/vagy amnéziás tünetegyüttessel rendelkező – szinten, amire a kulturális örökség diskurzusa lehetőséget teremt a kritikátlan múltértelemezés révén, illetve átvezet-e arra a pragmatikus szintre, ahol az örökségesítés nem a gyászmunka eltussolását, hanem elvégzését jelenti egy olyan identitáskonstrukció számára, amelyben a közösség megérti, hogy miért vált feladattá számára az emlékezés és a felejtés. Ez utóbbi, etikai-politikai szint a múltba ragadó emlékezetkultusz helyett a visszaélésektől (például bosszúvágy) megszabadított emlékezet-feladat, valamint az amnéziával való összetévesztéstől megtisztult felejtés-feladat együtteseként áll össze, ami kritikai múltértelmezés nélkül elképzelhetetlen. Ennek a szintnek az elérése, illetve magának az elérés fontosságának a megfogalmazása szempontjából a bölcsész- és társadalomtudós elkerülhetetlen.

Közép-Európát nemcsak a hosszú és bonyodalmas nemzetépítés, hanem a 19. századig visszanyúló intézményesített műemlékvédelem is jellemzi, amit szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni a kortárs kulturálisörökség-védelem értelmezésénél. Az 1. fejezetben meghatározott periodizáció – némileg eltérő korszakhatárokkal ugyan – de régióinkra is alkalmazható. A kortárs Magyarországra súlyozottan jellemző a kulturálisörökség-védelem, második a fogalom erőteljes bővülésével és intézményesülésével jellemzett szakasza, pedig maga a fogalom csak az 1990-es évek végén kezd gyors intézményesülésbe. A magyar tárgyi örökség védelme az 1881. évi XXIX. törvénytől, illetve az első szakbizottságoktól és hivataloktól kezdve a műemlék

fogalma mentén történt több, mint egy évszázadig,⁵⁵⁴ amikor ugyanis felgyorsult a változások üteme: 2001-ben elfogadják a LXIV. kulturális örökségvédelemről szóló törvényt, és létrehozzák a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH), azaz állami szinten a műemlékvédelmet felváltja az örökségvédelem. Alig egy évtizedre rá, 2012-ben a KÖH megszűnik, és szerepét átveszi a Foster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, illetve elfogadják az előkép nélküli, de mindenképp a kulturálisörökség-diskurzusba sorolható XXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról, amely az utóbbiak listáját is meghatározza. A Foster Központ magyar elnevezésében a legfontosabb változás a „kulturális” jelző felcserélése a „nemzeti”-re, valamint a vagyongazdálkodás önálló funkcióként való szerepeltetése. A Központ nevének hivatalos fordítása angol, német és francia nyelvre ennél többet is elárul. Míg a francia fordítás („A Kulturális Örökség Kezelésének Nemzeti Központja”) nem változik a 2015-ös Alapító Okirat és a 2016-os Szervezeti és Működési Szabályzat között, addig az német és az angol fordítás módosul.⁵⁵⁵ A németben a félreérthető, de az örökség (*Erbe*) kifejezést magában hordó *Erbschaftmanagement* helyett a vagyongazdálkodás kulturális szempontból semleges *Vermögensverwaltung* megfelelőjét alkalmazzák. Az örökség kifejezés így teljesen kimarad, mivel az „örökségvédelemre” változatlanul a *Denkmalschutz* (műemlékvédelem) utal. Angolul az Alapító Okiratban még a franciával teljesen megegyező elnevezést használnak, ami az SZMSZ-ben már „Nemzeti Örökség és Vagyongazdálkodási Központ”-ra változik. A fordítások rövid összevetése egyrészt visszautal Astrid Swenson kutatásához, amely a 19-20. század fordulójára vonatkozóan hasonló különbségeket figyelt meg az angol-francia, illetve német megnevezésekben, azaz a 20. századi világörökségesítés nem feltétlenül hozta közelebb a gazdag önálló hagyománnyal rendelkező örökségvédelmi tradíciók fogalomkészletét. Másrészt a magyar kulturális örökségnél bekövetkező gyors változásokat jelez, amennyiben a kiemelt szerep jut a nemzeti szintnek, illetve a hagyományos szakmai tartalom mellett felértékelődnek a közgazdasági, adminisztratív szempontok. Ez utóbbi megállapítást jól illusztrálja az örökségi regisztereket meghatározó bizottságok összetétele, ami egyébként megfeleltethető azzal a narratív tendenciával is, ami a világörökségi felterjesztések szakmaiságát jellemezte 1987-2002 között. Míg a kulturális örökség érkezése előtt a bölcsész- és társadalomtudományok képviselői, illetve a műemlékvédők jobbra monopolhelyzetben voltak a múlt elemeinek identitáskonstrukciós célra való hivatalos kiválasztásában, addig például a 2008-ban létrejött, 2012-ben átalakított Szellemi Kulturális Örökség Szakbizottságban már csak kétharmad a szakmai

⁵⁵⁴ Fekete 2005, Völgyesi 2010: 11-54.

⁵⁵⁵ Forster Központ 2015: 1. Forster Központ 2016:1.

képviselet,⁵⁵⁶ a 2012-ben megalapított és 2015-ben kibővített Hungarikum Bizottságban pedig kevesebb, mint tíz százalék. Ezek az események persze szintén nagyon közeliek ahhoz, hogy hatásukat megítélhessük, ám mindenképp jelzik azt, hogy a kulturális örökség intézményesülése egyre változatosabb formákat ölt, amelyek valószínűleg nemcsak a történeti kutatásra, hanem a történész társadalmi szerepére nézve is jelentős befolyással lesznek.

⁵⁵⁶ Kormányrendelet UNESCO 2012: 8-9.

Táblázatok és Ábrák jegyzéke

Táblázatok

1.1 Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása az időfelfogáson keresztül	24
1.2 Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása elméleti/ideológiai tartalmuk alapján	25
1.3. Táblázat A történelem és a kulturális örökség szembeállítása a történész szerepén keresztül	26
3.1. Táblázat: Az UNESCO „Nyugati Régiója” (Európa és Észak-Amerika) államainak világörökségi helyszínei ötéves bontásban	118
3.2. Táblázat: A tanulmányban szereplő városok veszélyei („threats”) az UNESCO WHC jelentései alapján	119
3.3. Táblázat: Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatai az Európai Unió tagállamainak bontásában	121
3.4. Táblázat: Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatai az EU három legtöbb ilyen programmal rendelkező városában, illetve közép-európai fővárosokban	121
4.1. Táblázat Az Európai Unió államai szellemi kulturális örökségi elemeinek száma a világörökségi listán, 2015	138
4.2. Táblázat A szellemi világörökségi listán tíznél több elemmel rendelkező államok, 2015	139
5.1. Táblázat Az európai országok Világörökségi Egyezményhez való csatlakozásának dátumai	144
5.2. Táblázat A világörökségi helyszínek kategóriái közötti eltérések ez európai és a visegrádi országok átlagának tekintetében	152
5.3 Táblázat A visegrádi országok várományosi listájának típusok szerinti bontása	153
5.4. Táblázat A világörökségi felterjesztés történeti leírásának elemei	155
5.5. Táblázat A magyarországi világörökségi helyszínek besorolása a kiválasztás kategóriái szerint	162
6.1. Táblázat – Rendi használatban már nem lévő európai kolostorok a világörökségi listán	175
6.2. Táblázat - Rendi használatban lévő európai kolostorok a világörökségi listán	176
6. 3. Tábla – A világörökségi kolostorok kritérium szerinti besorolása	179

Ábrák

3.1. Ábra: Az UNESCO „Nyugati Régiója” (Európa és Észak-Amerika) államainak új világörökségi helyszínei öt éves bontásban	122
3.2. Ábra: Az UNESCO Világörökség Központ által elkészített jelentések száma a hét város esetében	122
3.3. Ábra: Az UNESCO Világörökség Központ által megfogalmazott veszélyek száma a hét város esetében (pirossal a Bécsre vonatkozó jelentések)	123
3.4. ábra: Az ENSZ Habitat program által Bécs számára megítélt elismerések (Díj, Legjobb gyakorlat, Jó gyakorlat, Ígéretes gyakorlat) száma éves bontásban	123
5.1. Ábra Az európai világörökségi helyszínek számának növekedése	147
5.2. Ábra A visegrádi országok világörökségi helyszíneinek száma	147
5.3. Ábra Az európai és a közép-európai helyszínek számának növekedési arányai öt évenkénti bontásban	148
5.4. Ábra A világörökségi helyszínek számának növekedése egyes európai országokban a visegrádi négyekkel való összehasonlításban	148
5.5. Ábra Az európai világörökségi helyszínek kategóriák szerinti megoszlása	151
5.6. Ábra A visegrádi országok világörökségi helyszíneinek kategóriák szerinti megoszlása	151
7.1. Ábra Az európai és kínai helyszínek aránya a világörökségi kultúrtájakon belül	213

Felhasznált források és irodalom

Abélès, Marc (2006) *Politique de la survie* (Paris: Flammarion)

Achleitner, Friedrich (2005) 'Das Erbe und die Erben. Weltkulturerbe – Unbehagen an einem Begriff oder: einige Fragen' in Csáky, Moritz, Sommer, Monika (eds.): *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis* (Innsbruck–Wien–Bozen: Studien Verlag) 13–18.

Albert, M.-T., Richon, M., Viñals, M. J., Witcomb, A. (eds) (2012) *Community Development through World Heritage*. World Heritage Papers 31 (Paris: UNESCO)

Albert Réka (1997) *Tájak és nemzetek. Kísérlet a nemzeti táj fogalmának antropológiai megközelítésére* (Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete)

Albert Réka (2002) 'Le paysage national de l'émotion de la „pensée” nationale et inversement' in A. Gergely András (ed.) *A nemzet antropológiája* (Budapest: Új Mandátum) 81-91.

Altstadterhaltungsnovelle (1972) Landesgesetzblatt für Wien, 1972. 16. 43–46.
(<https://www.wien.gv.at/recht/landesrecht-wien/landesgesetzblatt/jahrgang/1972/pdf/lg1972006.pdf>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Anderson, Benedict (2011) 'Comparatively Speaking: On Area Studies, Theory, and 'Gentlemanly' Polemics' *Philippine Studies* 59:1 107-139.

Änderung des Denkmalschutzgesetzes (1999) Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1999. 170. 1335–1361.
(https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1999_170_1/1999_170_1.pdf,
Letöltés: 2015. augusztus 15.

Applegate, Celia (1990) *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. (Berkeley: University of California Press)

Ascher, François (2001) *Les nouveaux principes de l'urbanisme* (Paris: L'Aube)

Augé, Marc (1992) *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité* (Paris: Seuil)

Bachmann-Medick, Doris (2009) *Cultural Turns. Neuorientierung in den Kulturwissenschaften* (Hamburg: Rowohlt Verlag)

Backouche, Isabelle (2013) *Aménager la ville. Les centres urbains français entre conservation et renovation (De 1943 à nos jours)* (Paris: Armand Colin).

Bandarin, Francesco, van Oers, Ron (2012) *The Historic Urban Landscape. Managing Heritage in an Urban Century* (Oxford: Wiley-Blackwell)

Bandarin, Francesco, van Oers, Ron (2015) *Reconnecting the City. The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage* (Oxford: Wiley-Blackwell)

Bassa Lia (ed.) (2009) *Világörökség és kezelése. Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1.* (Budapest: Információs Társadalomért Alapítvány)

Beck, Ulrich, Giddens, Anthony, Lash, Scott (1994) *Reflexive modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (Stanford: Stanford University Press)

Belting, Hans (2006) *A művészettörténet vége* (Budapest: Atlantisz)

Bendix, Regina (1997) *In search of authenticity* (Madison: University of Wisconsin Press)

Bergé, A. – Collot, M.- Mottet, J. (2002) *Paysages européens et mondialisation* (Seyssel, Champ Vallon)

Berque, Augustin (1994) 'Paysage, milieu, histoire' in Berque, Augustin (ed.) *Cinq propositions pour une théorie du paysage* (Seyssel: Champ Vallon) 12-29.

Besse, Jean-Marc (2009) *Le goût du monde : exercices de paysage* (Arles: Actes Sud/ENSP)

Bíró Zoltán – Gagyí József – Péntek János (1987) *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* (Bukarest: Kriterion)

Bortolotto, Chiara (ed.) (2011) *Le patrimoine culturel immatériel. Enjeux d'une nouvelle catégorie* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme)

Braudel, Fernand (1980) *On History* (Chicago: University of Chicago Press)

Brett, David (1996) *The construction of heritage* (Cork: Cork University Press)

Breuss, S. – Liebhart, K. – Pribersky, A. (eds.) (1995) *Inszenierungen: Stichwörter zu Österreich*. (Wien: Sonderzahl)

Budapest (1989) Budapest – a két part panorámája a budai várnegyeddel, mint a „Világörökség” része – új rendszerű eljárási rend kifejlesztésének tanulmánya. VÁTI. Törzsszáma: 8811/88-1.2., KÖH-VDT.

Budapest (1998) 47/1998. (X. 15.) Főv. Kgy. Rendelet a Budapesti Városrendezési és Építési Keretszabályzatról, <http://b6.hu/alfa/index.php/bvksz-2>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Budapest (2001) *Application by the Hungarian Republic for the expansion of the existing Budapest World Heritage Site to include Andrassy Avenue and its Historic Surroundings in the UNESCO World Heritage List and management Plan*. Edited by Bálint Nagy and Partners Ltd., Budapest, 2001, KÖH-VDT.

Budapest (2002) *Application by the Hungarian Republic for the expansion of Budapest's World Heritage Site*. Edited by: Bálint Nagy and Partners, Budapest, 2002, KÖH-VDT.

Budapest (2005) *Management Plan, Budapest világörökségi területei*, KÖH-VDT.

Budapest (2013) 77/2013.(XII.3.) Fővárosi Közgyűlési rendelet, <http://pmkh.jogtar.hu/jr/gen/startfrjimp.cgi?dbnum=105&cpxdocid=null&cpxdate=null&ev=null&szam=null&tipus=null&pr=null&fun=null&menubar=y&toolbar=y>, Letöltés: 2016. január 7.

Buruma, Ian – Margalit, Avishai (2004) *Occidentalism* (New York: Penguin Press)

Cherest, Aimé (1866) 'Le nef romain de l'église Sainte-Marie-Madeleine à Vézelay' *Annuaire de l'Yonne*. 50: 157-175.

City of Vienna (2005) *International Conference World Heritage and Contemporary Architecture. Managing the Historic Urban Landscape* (Vienna: City of Vienna)

City of Vienna (2008) *United Nations Vienna International Center* (Vienna: City of Vienna)

Claval, Paul (2003) *Géographie culturelle* (Paris: Armand Colin), Randall (2004) *Interaction Ritual Chains*. (Princeton and Oxford, Princeton University Press)

Collot, Michel (2002) 'Paysage et identité(s) européenne(s)' in Bergé, A. – Collot, M.-Mottet, J., (eds.) *Paysages européens et mondialisation*. (Seyssel: Champ Vallon) 104-115.

Conan, Michel (1994) 'L'invention des identités perdues' in Berque, Augustin (ed.) *Cinq propositions pour une théorie du paysage* (Seyssel: Champ Vallon) 33:49.

Crépu, Michel – Figuiet, Richard (eds.) (1990) *Hauts lieux. Une quête de racines, de sacré, de symboles* (Paris: Autrement. Série Mutations 115.)

Csonka-Takács Eszter (2010) *National Inventory of Intangible Cultural Heritage, Hungary* (Szentendre: Open Air Museum)

Cultural Landscapes. The Challenges of Conservation (2003) World Heritage Papers 7 (Paris: UNESCO)

Demus, Otto (1955) 'Zur Lage. Eine Mahnung' *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 9, 41–47.

Donadieu, P., Périgord, M. (2007) *Le paysage* (Paris: Armad Colin)

Donnadieu, Pierre (2012) 'Construction et déconstruction des identités paysagères européennes dans les régions urbaines' in A. Bergé, M. Collot, J. Mottet (eds.) *Paysages européens et mondialisation* (Seyssel: Éditions Champ Vallon) 179-198.

Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály (2006) *A magyar kultúrpolitika története, 1920-1990* (Debrecen: Csokonai)

Dumoulin, Olivier (2003) *Le rôle social de l'historien. De la chaire au prétoire* (Paris: Albin Michel)

Elerie, Hans – Speck, Theo (2010) 'The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands)' in Tom (J.H.F.) Bloemers, T. – Kars, H. - van der Valk, A., Wijnen, M (eds.) *The Cultural Landscape Heritage Paradox. Protection and Development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension* (Amsterdam: Amsterdam University Press) 83-114.

Enyedi György – Keresztély Krisztina (eds.) (2005) *A magyar városok kulturális gazdasága* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

Enyedi, György – Kovács, Zoltán (eds.) (2006) *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe* (Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja)

2005 Erdősi, Péter – Sonkoly, Gábor (2005) 'Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990' in Csáky, Moritz, Sommer, Monika (eds.): *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis* (Innsbruck–Wien–Bozen: Studien Verlag) 147-163.

Erdélyi László OSB – Sörös Pongrácz OSB (eds.) (1902-1916) *A Pannonhalmi Főapátság története I-XII/B.* (Budapest)

Estevez, Xerardo (2007) 'Paisajes urbanos con-texto y sin-texto' in Nogué, Joan (ed.) *La construcción social del paisaje* (Madrid: Biblioteca Nueva)

Europa (1975) *European Charter of the Architectural Heritage* adopted by the Council of Europe, October 1975. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

Europa (1994) *The Aalborg Charter, Charter of European Cities and Towns towards Sustainability*, http://ec.europa.eu/environment/urban/pdf/aalborg_charter.pdf, Letöltés: 2016. január 7.

Europa (2000) *European Landscape Convention*, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>, Letöltés: 2016. január 7.

Europa (2015) European Parliament resolution of 8 September 2015 towards an integrated approach to cultural heritage for Europe (2014/2149(INI)), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2015-0293&language=EN>, Letöltés: 29 December 2015.

Fábián L. - Hevér B. – Ludvig L. – Rátkai E. – Zsíros B. (2009) 'Részlet a Pannonhalmi Bencés Főapátság kulturális rétegeinek elemző bemutatásából' in Bassa Lia (ed.) 2009: *Világörökség és kezelése. Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1.* (Budapest: Információs Társadalomért Alapítvány) 99-125.

Fabre, Daniel (2009) 'Habiter les monuments' in Fabre, D., Iuso, A. (eds.) *Les monuments sont habités* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 17-50.

Fabre, D., Iuso, A. (eds.) (2009) *Les monuments sont habités* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme);

Fejős Zoltán (1992) 'Folklór és folklorizmus. Jegyzet a kultúrközi kommunikáció egy lehetőségéről' in Mohay Tamás (ed.) *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára* (Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék) 337–348.

Fejős Zoltán (2005) 'A néprajz, az antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái' in Monok István, Kiss Barbara, György Péter (eds.) (2005) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai) 67-78.

Fekete Ilona (2005) 'Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények' *Világosság* 2005.6.: 101- 116.

Fermigier, André (1997) 'Mérímée et l'Inspection des monuments historiques' in Nora, Pierre (ed.) *Les lieux de mémoire*, vol. 1. (Paris: Quarto Gallimard) 1599-1614.

Ferro, Marc (2005) 'L'histoire racontée aux enfants à travers le monde' in A. Corbin (ed.) *1515 et Les grandes dates de l'histoire de France* (Paris: Seuil) 465-468.

Fertő (2000) *Fertő-Táj. Kulturtáj jelölése a Világörökségi Listára - Dokumentáció - (a kiegészítéssel egységes szerkezetbe foglalva)* (Bécs–Budapest) Bundesdenkmalamt-VÁTI KHT) KÖH-VDT

Fischer, D.H. (1970) *Historians' fallacies* (New York: Harper & Row)

Fontanari, E. (2012) 'La dimension paysagère du projet pour la ville contemporaine' in A. Bergé, M. Collot, J. Mottet (eds.) *Paysages européens et mondialisation* (Seyssel: Éditions Champ Vallon)

Forster Központ (2015) *Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ. Alapító okirat.* ME-JHSZ/J/1997/1/2014.

Forster Központ (2016) *MvM utasítás a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Szervezeti és Működési Szabályzatáról.* 2/2016 (I.22.)

Foucault, Michel (2009) *Security, territory, population* (New York: Palgrave Macmillan)

Fournier, Laurent-Sébastien (2011) 'La Tarasque métamorphosée' in Bortolotto, Chiara (ed.) *Le patrimoine culturel immatériel. Enjeux d'une nouvelle catégorie* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 149-166.

Fowler, P. J. (2003) *World Heritage Cultural Landscapes, 1992-2002.* World Heritage Papers 6. (Paris: UNESCO)

Frampton, Kenneth (1999) 'Seven points for the Millennium. An untimely manifesto' in *The Architectural Review* November, 76-80.

Fulbrook, Mary (2001) *A német nemzeti identitás a holokauszt után* (Budapest: Helikon)

Grenet, Sylvie, Hottin, Christian (2011) 'Un livre politique' in Bortolotto, Chiara (ed.) *Le patrimoine culturel immatériel. Enjeux d'une nouvelle catégorie* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 9-20.

Gyáni Gábor (2002a) *Történészdiskurzusok* (Budapest: L'Harmattan)

Gyáni Gábor (2002b) 'A történelmi emlékezet rítusai' in Szekeres András (ed.) *A történész szerszámosládája* (Budapest: L'Harmattan) 103-113.

Gyáni Gábor (2003) *Posztmodern kánon* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó)

Gyáni, Gábor (2009) 'Time in historical narratives and beyond' in István Berszán (ed.) *Orientation in the occurrence* (Cluj-Napoca: Komp-Press) 11-21.

Gyáni Gábor (2010) *Az elveszíthető múlt* (Budapest: Nyitott Könyvműhely)

Gyáni Gábor (2015) 'Mimézis és reprezentáció. Tény és fikció kapcsolata' in Lajtai Máttyás, Varga Bálint (eds.) *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) 11-25.

György Péter (2003) *Az eltörölt hely – a Múzeum* (Magvető: Budapest)

György Péter (2005) 'Minden archívum, minden örökség' in Monok István, Kiss Barbara, György Péter (eds.) (2005) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai) 127-139.

Gyurgyák János (2007) *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris)

Habermas, Jürgen (1998) *Filozófiai diskurzus a modernségről* (Budapest: Helikon)

Hajdú Zoltán (1996) 'Táj és állam. A földrajzi táj és a politikai térszervezés kölcsönhatásának értelmezése a két világháború közötti magyar földrajztudományban' in Fülek György (ed.) *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát medencében* (Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZK) 9-19.

Halbik Ciprián (1896) *Pannonhalma a Milleniumon. Ünnepi beszéd a milleniumi emlék leleplezésekor, 1896. augusztus 26-án.* (Budapest)

Hardtwig, W., Schug, A. (eds.) (2009) *History sells! Angewandte Geschichte als Wissenschaft und Markt* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag)

Hartog, François (1995) 'Temps et Histoire. Comment écrire l'histoire de France ? ' *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50:6 1219-1236.

Hartog, François (2002) *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps* (Paris: Seuil)

Hartog, F., Revel J. (eds.) (2006) *A múlt politikai felhasználásai* (Budapest: L'Harmattan)

Hartog, François (2010) 'La temporalisation du temps : une longue marche' in J. André, S. Dreyfus-Asséo, F. Hartog (eds.) *Les récits du temps* (Paris: Presses Universitaires de France) 13-17.

Hartog, François (2013) *Croire en l'histoire* (Paris: Flammarion)

Hassinger, Hugo (1916) *Kunsthistorischer Atlas und verzeichnis der erhaltenswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Ortsbildes. Österreichische Kunsttopographie XV.* (Wien: Schroll)

Havadi Barnabás (1901) *Pannonhalma alapításának 900 éves fordulójára dramatizált költemény három képben.* (Győr)

Henke Schreieck (2003) *Wien Mitte - Henke Schreieck Architekten.* (<http://www.henkeschreieck.at/index.php/projects/mixed-use/wien-mitte/>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Herzog, L. A. (2006) *Return to the Center. Culture, Public Space and City Building in a Global Era* (Austin: University of Texas Press)

Hírharang. A hollókőiek lapja (2003, 2004) június (Húsvét)

Hortobágy (1998) *Hortobágyi Nemzeti Park. A magyar puszta. Az 1998-as jelölési anyag dokumentumai* (Budapest: Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Természetvédelmi Hivatal, Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság) KÖH-VDT.

Hottin, Christian (2009) 'Ethnologie vagabonde' in Fabre, D., Iuso, A. (eds.) *Les monuments sont habités* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 9-15.

ICOMOS (1964) International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter) <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1972) Resolutions of the Symposium on the introduction of contemporary architecture into ancient groups of buildings, at the 3rd ICOMOS General Assembly, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1975) Resolutions of the Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns, at the 4th ICOMOS General Assembly, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1987a) *Charter for Conservation of Historic Towns and Urban Areas (The Washington Charter)*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1987b) First Brazilian Seminar about the Preservation and Revitalization of Historic Centers (The Itaipava Principles), <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1993) Guidelines on Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1994) *The Nara Document on Authenticity*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1996a) *The Declaration of San Antonio*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1996b) *Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1999a) International Cultural Tourism Charter. Managing Tourism at Places of Heritage Significance, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1999b) *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (1999c) *Charter on Built Vernacular Heritage*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2005) *Xi'an Declaration on the Preservation of the Setting of Heritage Structures*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2008a) *Charter on Cultural Routes*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2008b) *The Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2008c) *Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2010a) *Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value* (ICOMOS New Zealand, text revised and approved by the Executive Board of ICOMOS NZ on 4 September 2010), <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2010b) *ICOMOS Comments on the first draft of the UNESCO Recommendations on the Historic Urban Landscape*. (24-12-2010), <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2011a) Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes (The Dublin Principles), <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2011b) *The Paris Declaration On Heritage as a driver of development*, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

ICOMOS (2011c) The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns, Urban Areas, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

Imminga-Berends, Helena (2013) Social Platform. A review on an experiment in a collaborative research design (Brussels: European Commission)

IWLG PGL/00690/2002/0012-KFP/GAT: *Schriftlicher Antrag* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=28328>), Letöltés: 2015. július 15..

IWLG PGL/02633/2002/0001-KFP/GF: *Schriftlicher Anfrage*
 (<https://www.wien.gv.at/ma08/infodat/2002/pgl-02633-2002-0001-kfp-gf.pdf>),
 Letöltés: 2015. július 15..

IWLG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM: *Mündliche Anfrage*
 (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=28993>), Letöltés: 2015. július 15..

IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: *Aktuelle Stunde*
 (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=35023>), Letöltés: 2015. július 15..

IWLG Id(29003): *Antwort* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=29003>),
 Letöltés: 2015. július 15..

IWLG Id(30568): *Antwort* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=30568>),
 Letöltés: 2015. július 15..

Jakob, Michael (2008) *Le paysage* (Paris: Infolio)

Jannière, H., Pousin, F. (2007) 'Paysage urbain : d'une thématique à un objet de recherché' in *Strates. Matériaux pour la recherche en sciences sociales* 13.

Jokilehto, Jukka (2010) 'Notes on the Definition and Safeguarding of HUL' *City and Time* 4:3, 41-51. <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2010/C&T-2010-162.pdf>,
 Letöltés: 2015. július 25.

K. Horváth Zsolt (2015) *Az emlékezet betegei, A tér- és idő társadalomtörténeti morfológiájához* (Budapest: Kijárat Kiadó)

Kántor Zoltán (2014) *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon* (Budapest: Osiris)

Kenny, M. L. (2009) 'Deeply rooted in the present. Making heritage in Brazilian quilombos' in L. Smith, N. Akagawa (eds.) *Intangible Heritage* (London-New York: Routledge) 151-168.

Kiss Gy. Csaba (2005) *A haza mint kert* (Budapest: Nap Kiadó)

Kormányrendelet UNESCO (2012) *Korm. Rendelet az UNESCO Nemzeti Bizottságáról*. 17/2012 (II.16.) (<http://szellemikulturalisorokseg.hu/doks/szakkbizottsag-kormanyrendelet.pdf>), Letöltés: 2016. február 23.

Kos, Wolfgang (2006) 'Städtische schönheit als Leitmotiv?' in Wehdorn, Manfred (ed.) *Wien, Weltkulturerbe. Der Stand der Dinge. Stadtentwicklung Wien* (Wien: Stadt Wien) 42–45.

Kósa László (2001) *A magyar néprajz tudománytörténete* (Budapest: Osiris)

Koselleck, Reinhardt (2003) *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája* (Budapest: Atlantisz)

Kovács Gergelyné (ed.) (1989) *Hollókő Tájvédelmi Körzet*. (Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 28.)

Kövér György (2009) 'Előszó' in Mayer László, Tilcsik György (eds.) *Személyes idő – történelmi idő* (Szombathely: Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár) 7-9.

Le Rider, Jacques (2001) 'Mittel- bzw. Zentraleuropa und Österreich als imaginäre Gedächtnisorte der europäischen Identität' in Csáky, Moritz, Stahel, P. (ed.): *Die Verortung von Gedächtnis* (Wien: Passagen Verlag) 139–150.

Lenclud, Gérard (2010) 'Être contemporaine. Altérité culturelle et constructions du temps' in J. André, S. Dreyfus-Asséo, F. Hartog (eds.) *Les récits du temps* (Paris: Presses Universitaires de France) 43-67.

Lengyel Ágnes (2006) 'Kortárs viseletek Hollókő színpadán' in Bagyinszky Istvánné, Matits Ferenc (eds.) *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. XXX.* 144–160.

Lepetit, Bernard (1995) 'Le présent de l'histoire' in B. Lepetit (ed.) *Les forms de l'expérience. Une autre histoire sociale* (Paris: Albin Michel) 273-298.

Levárdy Ferenc (1965) *Pannonhalma* (Budapest: Pannonia)

Lobrichon, Guy (1997) 'Vézelay' in Nora, Pierre (ed.) *Les lieux de mémoire*, vol. 3. (Paris: Quarto Gallimard) 4141-4176.

Lowenthal, David (1998) *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge: Cambridge University Press)

Mackenthun, G., Juterczenka, S. (2009), *The Fuzzy Logic of Encounter. New Perspectives on Cultural Contact* (Münster: Waxmann Verlag)

Magyar Néprajz (1988–2002) (Budapest: Akadémiai Kiadó)

Marces, Fernando S. (n.d.) 'Historical Culture | Cultura Histórica', http://www.culturahistorica.es/historical_culture.html#1, Letöltés: 3 January 2015.

Mazzarolli, Leopoldo (2008) 'Presentation' in *A Future for Venice? Considerations 40 years after the 1966 Flood* (Turin–London–Venice–New York: Umberto Allemandi) 9–10.

Meggyesi Tamás (2009) *A történeti települési táj* (kézirat) Országos Műemlékvédelmi Konferencia, 2009. Október 3-5.

Melot, Michel (2005) 'Quand la culture cède la place au patrimoine : L'Inventaire général et l'évolution de la notion de "patrimoine culturel"' in C. Barrère, D. Barthélemy, M. Nieddu, F. Vivien (eds.) *Réinventer le patrimoine* (Paris: L'Harmattan) 25-43.

Melot, Michel (2012) *Mirabilia. Essai sur l'Inventaire général du patrimoine culturel*, (Paris: Gallimard)

Mendele Ferenc (ed.) (1972) *Hollókő* (Salgótarján: Nógrád Megyei Idegenforgalmi Hivatal)

Mendele Ferenc (1976) 'Hollókő, reconstruction d'une agglomération historique palocze' *Monumentorum Tabula. Ochrana Pomíakov*, Bratislava, OBZOR (9.) 199–216.

Méhes László (2009) *Hollókő és a Palócvidék* (Miskolc: Well Press)

Michelet, Jules (1987) *Tableau de la France* (Paris: Olivier Orban)

Mirror.unhabitat.org (2015) *UN-HABITAT Best Practices Database: Best Practices*. (<http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.aspx?bpTag=Best+Practice>, Letöltés: 2015. július 28.

Mitchell, Nora (2008) 'Considering the Authenticity of Cultural Landscape' *APT Bulletin*, 2008. 2/3: 25-31.

Mitchell, N., Rössler, M., Tricaud, P-M. (eds.) (2011) *Paysages culturels du patrimoine mondial. Guide pratique de lconservation et de gestion*. World Heritage Papers 26 (Paris: UNESCO)

Monok István, Kiss Barbara, György Péter (eds.) (2005) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai)

Muir, Richard (1999) *Approaches to Landscape* (London: Palgrave Macmillan)

Mumford, Eric (2000) *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928–1960* (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press)

Niedermüller Péter (1996) 'A nacionalizmus kulturális logikája a posztocializmusban' in *Századvég* 16.2000. 91-109.

Nora, Pierre (1997) *Les lieux de mémoire*, vol. 1-3 (Paris: Quarto Gallimard)

Nora, Pierre (2005) 'Ce que chronologie veut dire', in A. Corbin (ed.), *1515 et Les grandes dates de l'histoire de France* (Paris: Seuil) 459-461.

Nordman, Daniel (1998) *Les frontières de France. De l'espace au territoire, XVIe- XIXe siècles* (Paris: Gallimard)

Noyes, Dorothy (2011) 'La fête ou le fétiche, le geste ou la gestion' in Bortolotto, Chiara (ed.) *Le patrimoine culturel immatériel. Enjeux d'une nouvelle catégorie* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 125-148.

Ortutay Gyula (ed.) *Magyar Néprajzi Lexikon* (1981) (Budapest: Akadémiai Kiadó)

Pannonhalma (1913) *Pannonhalma a múltban és napjainkban* (Ungvár: Székely – Illés Nyomda)

Pannonhalma (1995) *Az Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és Közvetlen Természeti Környezete. Magyarország javaslata a világörökség listára való felvételre.* (Budapest) KÖH-VDT

Patry, M., Bessett, C., Leclercq, B. (2005) *2nd World Heritage Forest Meeting*. Nancy. (<http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-43-2.pdf>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Perczel Anna (2007) *Védetlen örökség/Unprotected heritage* (Budapest: Városháza)

Petzet, Michael (2004) *Principles of Preservation. An Introduction to the International Charters for Conservation and Restoration 40 Years after the Venice Charter*, <http://www.icomos.org/venicecharter2004/petzet.pdf>, Letöltés: 27 július 2014.

PFHII (1893-1908) Pannonhalmi Főapáti Hivatal Iktatott Iratai.

Pomian, Krzysztof (1996) 'Nation et patrimoine' in D. Fabre (ed.) *L'Europe entre cultures et nations* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 85-98.

Poulot, Dominique (ed.) (1998) *Patrimoine et modernité* (Paris: L'Harmattan)

Pousin, Frédéric (2007) 'Du *townscape* au « paysage urbain », circulation d'un modèle rhétorique mobilisateur' in *Strates. Matériaux pour la recherche en sciences sociales* 13, 25-50.

Priore, Riccardo (2001) 'The Background to the European Landscape Convention' in Kelly, R., Macinnes, L., Thackray, D. & Whitbourne, P. (eds.) *The Cultural Landscape: Planning for a sustainable partnership between people and place* (London: ICOMOS UK) 31-37.

Procès-verbaux/Proceedings « Le patrimoine et la conservation des paysages urbains historiques/Heritage and the Conservation of Historic Urban Landscapes » (2010) http://www.patrimoinebati.umontreal.ca/documents/Table_ronde_2010_Proces_verb_aux.pdf, Letöltés:: 26 Július 2014.

Ricœur, Paul (2004) 'Az emlékezet sebezhetősége' in Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (eds.) *A kulturális örökség* (Budapest: L'Harmattan) 23-36.

Roger, Alain (1997) *Court traité du paysage* (Paris, Gallimard)

Rolland, Romain (1946) *Journal. De Jean-Christoph à Colas Breugnon.* (Paris: Salon Carré)

Román András (1976) 'Les méthodes de protection des monuments historiques populaires en Hongrie' *Monumentorum Tabela. Ochrama Pomiakok* Bratislava OBZOR (9.) 65-82.

Román András (1990) *Hollókő* (Budapest: Corvina)

Román András (2004) *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről* (Budapest: Terc)

Röhl, Hans Christian (2008) *Allgemeine Rechtslehre* (Köln-München: Carl Heymanns Verlag)

Rössler, Mechtild (2008) 'Applying Authenticity to Cultural Landscapes' *APT Bulletin*, 2008. 2/3.: 47-52.

Rudolff, Britta (2006) *'Intangible' and 'tangible' heritage. A topology of culture in context of faith* (Ph.D. disszertáció) Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Samuel, Raphael (1994) *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture I.* (London: Verso)

Sandroni, Carlos (2011) 'L'ethnomusicologue en médiateur du processus patrimonial. Le cas de la *samba de roda* in Bortolotto, Ch. (ed.) *Le patrimoine culturel immatériel. Enjeux d'une nouvelle catégorie* (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme) 233-250.

Satta, Gino (2013) 'Patrimonio culturale' *Parolechiave*, 2013. 49.: 1-18.

Schorske, Carl E. (1981) *Fin-de-siècle Vienna. Politics and culture* (New York: Vintage Books)

Sharp, T.W. (1948) *Oxford Replanned* (London: Architectural Press)

Simon, Vera Caroline (2010) *Gefeierte Nation. Erinnerungskultur une Nationalfeiertag in Deutschland und Frankreich seit 1990* (Frankfurt/New York: Campus Verlag)

Skounti, Ahmed (2006) *La Place Jemaâ El Fna. Patrimoine culturel immatériel de Marrakech, du Maroc et de l'Humanité* (Rabat: Bureau de l'UNESCO pour le Maghreb)

Skounti, Ahmed (2012) *La ville rouge : La medina de Marrakech, Maroc. Patrimoine mondial : bénéfices au-delà des frontières* (Paris: UNESCO Publishing)

Skounti, Ahmed – Tebba, Ouidad (2006) *Étude de la transmission et du profil sociologique des acteurs de la Place Jemaâ El Fna de Marrakech* (Rabat: UNESCO)

Smith, L., Akagawa, N. (eds.) (2009) *Intangible Heritage* (London: Routledge)

Somogyi Leopold (1802) *A magyar Sionnak újonnan való felépülése, a vagyis Szent Benedek szerzetének Szent Márton hegyén örvendetes ünnepléssel meg lett visszaállítása alkalmatosságával elmondott beszéd* (Pozsony)

Sonkoly, Gábor (2000) 'A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei' *Regio* 11: 4, 45–66.

Sonkoly Gábor (2001) "'...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa..." Az átmenet problémái: Kolozsvár, 1790-1848' Pál Judit, Fleisz János (eds.) *Erdélyi várostörténeti tanulmányok* (Csíkszereda: Pro-Print) 119-145.

Sonkoly Gábor (2006) 'Cultural heritage Building in Hungary: Models and Approaches' *MARTOR The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review*, 2006. 11. 143-152.

Sonkoly Gábor (2008) 'Nemzeti örökség – világörökség. A kulturális örökség-paradigma' in Czoch G., Klement J., Sonkoly G. (eds.) *Atelier-iskola* (Budapest: Atelier) 247-255.

Sonkoly Gábor (2009a) 'Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében' *Tabula* 12: 2, 199-210.

Sonkoly Gábor (2009b) 'Nemzeti örökségből világörökség — Budapest példája' in Cieger András (ed.) *Kötőerők* (Budapest: Atelier) 281-294.

Sonkoly Gábor (2010) 'Kulturális örökség és történelem a városban' in Gábor György – Vajda Mihály (eds.) *A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről* (Budapest: Typotex) 83-91.

Sonkoly, Gábor (2011) 'The social history of cultural heritage protection in Hungary' in Purchla, Jacek (ed.) *Protecting and Safeguarding Cultural Heritage. The systems of management of the cultural heritage in the Visegrad countries* (Kraków: International Cultural Centre) 11-30.

Sörös Pongrácz (1916) *A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A rend új kora, új munkaköre 1802-től napjainkig.* (Budapest)

Surányi Béla (1997) 'Iskola a hegyen. Pannonhalma ezer éve' *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, 1997. XIX., 127-133.

Swenson, Astrid (2013) *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England, 1789-1914* (Cambridge: Cambridge University Press)

Swittalek, Peter (1982) 'Der Begriff "Technisches Denkmal" erläutert an oberösterreichischen Beispielen' *Kulturzeitschrift Oberösterreich* 32:3, 43-49.

Takács Imre (ed.) (1996) *Mons Sacer, 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. Vol. I-III.* (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság)

Takáts József (2005) 'A nemzeti kultúra megalkotása és a kultuszok' in Monok István, Kiss Barbara, György Péter (eds.) (2005) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai) 25-30.

Tétényi Éva (2009) 'Komplex örökségünk, a történeti táj' In: Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1. Világörökség és kezelése. in Bassa Lia (ed.) 2009: *Világörökség és kezelése. Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1.* (Budapest: Információs Társadalomért Alapítvány) 127-138.

The Athens Charter (1931) *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*. Adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Athens, 1931. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

The Belvedere Memorandum (1999), The Belvedere Memorandum, A policy document examining the relationship between cultural history and spatial planning, http://www.belvedere.nu/download/belvedere_memorandum.pdf, Letöltés: 2016. január 7.

The Declaration of Amsterdam (1975) *The Declaration of Amsterdam* issued by the Congress of Architectural Heritage, held in Amsterdam, the Netherlands, 21-25, October 1975. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

The Granada Convention (1985) *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=121&CM=8&CL=ENG>, Letöltés: 2016. január 7.

The Kraków Charter (2000) *Principles for Conservation and Restoration of Built Heritage*, Cracow 2000, <https://www.e-epites.hu/1229>, Letöltés: 31 Július 2015.

The Quito Norms (1967) Final Report of the Meeting on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and historical Value held in Quito, Ecuador, (The Norms of Quito) from November 29 to December 2, 1967. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, Letöltés: 2016. január 7.

The UNESCO Courier. Special edition (2008) 5.

Thisbigcity.net (2011) *Three Threats to Asia's Urban Heritage | This Big City*, <http://thisbigcity.net/three-threats-asias-urban-heritage/>, Letöltés: 3 January 2015.

Thompson, Andrew (2014) 'History and Heritage: A Troubled Rapport Care for the Future: Thinking Forward through the Past', <http://careforthefuture.exeter.ac.uk/2014/02/history-and-heritage-a-troubled-rapport/>, Letöltés: 3 January 2015

Tietze, Hans (1907) *Die Denkmale des politischen Bezirkes Krems in Niederösterreich* (Wien: Schroll)

Tokaj-Hegyalja (2000) *A Tokaji Borvidék Kultúrtáj Világörökség jelölési dokumentációja* (Budapest: VÁTI KHT.) KÖH-VDT.

Tomori Viola (1992) *Hollókő, egy palóc falu lélekrajza* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

Trencsényi Balázs (2002) 'Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmétörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról' in Szekeres András (ed.) *A történész szerszámosládája* (Budapest: L'Harmattan) 117-158.

UNESCO (1962) *Recommendation concerning the Safeguarding of the Beauty and Character of Landscapes and Sites*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13067&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1968) *Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés 2014. július 28.

UNESCO (1972a) *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13055&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1972b) *Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13087&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1976) *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7. 2016. január 7.

UNESCO (1977) *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <http://whc.unesco.org/archive/out/opgu77.htm>, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1987) *Convention Concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Report of the World Heritage Committee, 11th session, Paris* (Unesco Headquarters, 7-11 December 1987), <http://whc.unesco.org/archive/repcom87.htm#400>, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1989) *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13141&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1991) *Convention Concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Report of the World Heritage Committee, 15th session, Carthage* (9-13 December 1991), <http://whc.unesco.org/archive/repcom91.htm#600>, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1993) *The Tihany Peninsula. Description* (<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/280/>) Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1995) *World Heritage Nomination – IUCN Summary, Caves of the Aggtelek and Slovak Karst (Hungary/Slovak Republic)* (http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/725ter.pdf) Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (1998) *World Heritage List – Holasovice (Czech Republic)*, http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/861.pdf) Letöltés: 2016. február 16.

UNESCO (2000) *Fertő-Neusiedlersee (Austria/Hungary)* (http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/772rev.pdf) Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2001a) *Universal Declaration on Cultural Diversity*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2001b) www.unesco.org/culture/intangible-heritage/masterpiece.php?id=46&lg=en, Letöltés: 2015. július 26.

UNESCO (2002a) *UNESCO World Heritage Centre – Decision – 26COM 21B.35.* (<http://whc.unesco.org/en/decisions/877>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

UNESCO (2002b) *Convention Concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, Report of the World Heritage Committee, 26th session, Budapest (24-29 June 2002), COM 23.10., 23.11.*<http://whc.unesco.org/archive/2002/whc-02-conf202-25e.pdf>, Letöltés: 2015. július 26.

UNESCO (2002c) *Tokaji Wine Region (Hungary).* (http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/1063.pdf Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2002d) *Original Meadow – Pasture Sites of Slovakia* (<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1685/>) Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2002e) *Natural and Cultural Landscape of Danube Region* (<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1739/>) Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2002f) *Tokaj Wine Region* (<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1684/>) Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2003) *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2004) *Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Heritage*, http://portal.unesco.org/culture/en/files/23863/10988742599Yamato_Declaration.pdf, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2005a) *World Heritage and Contemporary Architecture, Managing the Historic Urban Landscape*. International Conference, Vienna, 12-14.5. 2005. Report (Vienna: City of Vienna-UNESCO)

UNESCO (2005b) *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*, (http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html) Letöltés: 2014. július 27.

UNESCO (2005c) *Declaration on the Conservation of the Historic Urban Landscapes*, (whc.unesco.org/document/6812) Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2005d) *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape* (whc.unesco.org/document/6814/, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2005e) *International Conference: World Heritage and Contemporary Architecture* (<http://whc.unesco.org/en/events/112/>, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2005f) *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Committee Reference 39 COM 11 (<http://whc.unesco.org/en/guidelines/>, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2010a) *Preliminary Report on the Draft Recommendation on the Historic Urban Landscape*, whc.unesco.org/document/117636, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2010b) *A New International Instrument: the proposed UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL) Comments by ICOMOS*, 24 December 2010, (<http://www.icomos.org/en/what-we-do/focus/more-themes/historic-urban-landscape>) Letöltés: 27 Július 2014.

UNESCO (2011) *Recommendation on the Historic Urban Landscape. A New International Instrument*, including a glossary of definitions, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2013a) *International World Heritage Expert Meeting on Visual Integrity, 6 to 9 March 2013, Agra, India, Background Document*, (<http://whc.unesco.org/uploads/events/documents/event-992-12.pdf>) Letöltés: 2016. január 7.

UNESCO (2013b) *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. (<http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf>) Letöltés: 2015. december 28.

UNESCO (2015) *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. (<http://whc.unesco.org/en/guidelines/>) Letöltés: 2016. február 19.

UNESCO Budapest (2015) *Budapest, including the Banks of the Danube, the Buda Castle Quarter and Andrassy Avenue* (<http://whc.unesco.org/en/list/400/documents/>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Cologne (2015) *Cologne Cathedral* (<http://whc.unesco.org/en/list/292/documents>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Database of National Cultural Heritage Laws
http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=33928&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Dresden (2015) *Dresden Elbe Valley*
<http://whc.unesco.org/en/list/1156/documents>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Graz (2015) *City of Graz – Historic Centre and Schloss Eggenberg*
<http://whc.unesco.org/en/list/931/documents/>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Prague (2015) *Historic Centre of Prague*
<http://whc.unesco.org/en/list/616/documents/>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Salzburg (2003) *Historic Centre of the City of Salzburg*
<http://whc.unesco.org/en/soc/2750>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Salzburg (2015) *Historic Centre of the City of Salzburg*
<http://whc.unesco.org/en/list/784/documents/>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Vienna (2001a) *Nominations*.
<http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1033.pdf>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

UNESCO Vienna (2001b) *Advisory Body Evaluation*.
http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/1033.pdf, Letöltés: 2015. augusztus 15.

UNESCO Vienna (2001c) *Report of the 25th session, 11–16 December 2001*.
<http://whc.unesco.org/archive/repcom01.htm#1033>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

UNESCO Vienna (2008) *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2008) Historic Centre of Vienna* (<http://whc.unesco.org/en/soc/915>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Vienna (2010) *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2010) Historic Centre of Vienna (Austria)* (<http://whc.unesco.org/en/soc/570>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Vienna (2015a) *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2015) Historic Centre of Vienna (Austria)* <http://whc.unesco.org/en/soc/3329>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO Vienna (2015b) UNESCO-World Heritage; Palace and Gardens of Schönbrunn (Austria) (C 786) and Historic Centre of Vienna (Austria) (C 1033): State of Conservation Report. Ref.: Decision 37 COM 7 B.71 <http://whc.unesco.org/en/list/1033/documents>, Letöltés: 29 December 2015.

UNESCO WHC (2003) *Decisions Adopted by the 27th Session of the World Heritage Committee in 2003* (<http://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf>), Letöltés: 15. August 2015.

UNESCO WHC (2004) *WHC Summary Record* (<http://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-inf26e.pdf>, Letöltés: 15. August 2015.

UNESCO WHC (2007) *World Heritage. Challenges for the Millennium*. (Paris: UNESCO World Heritage Centre)

UNESCO WHC (2013) *Mission Report on Historic Centre of Vienna (C 1033) & Palace and Gardens of Schönbrunn (C 786) (Austria)*. Paris: UNESCO. (<http://whc.unesco.org/en/list/1033/documents/>, Letöltés: 15. August 2015.

van Eijnatten, J., Jonker, E., Ruberg, W., Segal, J. (2013) 'Shaping the Discourse on Modernity', *International Journal for History, Culture and Modernity* 1:1, 3-20.

Varga Bálint (2012) *Árpád in the City. National integrations and symbolic politics in fin-de-siècle Hungary* (Ph.D. disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest – Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Vaszarý Kolos (1875-76) *Pannonhalma helytörténete*. (Komárom)

Világörökségről szóló törvény (2011) 2011. évi LXXII. törvény, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100077.TV, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Vojnits Döme (1896) *Pannonhalmán 1896. augusztus 26-án az országos milleniumi ünnepélyen tartott beszéd*. (Esztergom)

Völgyesi Levente (ed.) (2010) *Kulturális örökségvédelmi jog Magyarországon* (Budapest: Rejtjel Kiadó)

Walker, Mack (1971) *German Home Towns. Community, State and General Estate, 1648–1871* (Ithaca–London: Cornell University Press)

Walter, François (2004) *Les figures paysagères de la nation. Territoire et paysage en Europe (16e-20e siècle)*. (Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales)

Wargha Samu (1896) *Pannonhalmán a Kálvária áthelyezése alkalmából 1896. július 26-án tartott beszéd*. (Győr)

Wehdorn, Manfred (2004) *Vienna, a Guide to the UNESCO World Heritage Sites* (Wien–New York: Springer)

Wehdorn, Manfred (2005) *Das kulturelle Erbe. Vom Einzeldenkmal zur Kulturlandschaft* (Innsbruck–Wien–Bozen: Studien Verlag)

Wehdorn, Manfred (ed.) (2006) *Wien, Weltkulturerbe. Der Stand der Dinge. Stadtentwicklung Wien* (Wien: Stadt Wien)

Wehdorn, M., Csendes, P., Hayder, S., Schwarz, M. (eds.) (2014) *Wien* (Wien: Springer)

Wien Geschichte (2015) *Verein für Landeskunde von Niederösterreich – Wien Geschichte Wiki*.

(https://www.wien.gv.at/wiki/index.php/Verein_f%C3%BCr_Landeskunde_von_Nieder%C3%B6sterreich, Letöltés: 17 August 2015.

Wiener Naturschutzgesetz (1998) Landesgesetzblatt für Wien, 1998. 45. 175–199.

(<https://www.wien.gv.at/recht/landesrecht-wien/landesgesetzblatt/jahrgang/1998/html/lg1998045.htm>, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz (1984) Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1984. 200. 2353–2382.

(https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1984_483_0/1984_483_0.pdf, Letöltés: 2015. augusztus 15.

Zadeh, Lotfi A. (1983) 'Commonsense Knowledge Representation Based on Fuzzy Logic', *Computer* 16:10, 61-65.

Zadeh, Lotfi A. (2006) 'Generalized theory of uncertainty (GTU) – principal concepts and ideas', *Computational Statistics & Data Analysis* 51, 16.

Zombory Máté (2011) *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után* (Budapest: L'Harmattan)

Zunke, R., Wehdorn, J., Wehdorn, M. (eds.) (2014) *The Historic Centre of Vienna. World Cultural Heritage and Vibrant Hub* (Wien: City of Vienna)